

JAARBOEKJE

voor geschiedenis en oudheidkunde van

LEIDEN EN OMSTREKEN 1972

LEIDS JAARBOEKJE

1972

Haarlemmerstraat

leids city centrum

Donderdag Uw Koopavond

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1972

VIER EN ZESTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. LEIDEN

VOORWOORD

Ieder jaar weer opnieuw is het schrijven van het voorwoord voor een te verschijnen jaarboekje een bevrijdende bezigheid. Niet omdat men dan iets „van zich afschrijft” zoals dat wel heet, ook niet omdat de lezer in dat voorwoord iets vindt, dat zijn bijzondere belangstelling zal prikkelen. Neen, de bevrijding bestaat daarin, dat het voorwoord geschreven wordt voordat de laatste hand aan het boekje wordt gelegd en dat elk jaar weer blijkt, dat de auteurs het jaarboek waardig keuren om hun bijdrage daarin te doen verschijnen. Ook omdat de redactie-commissie naar haar mening erin is geslaagd met de medewerking van velen aan de leden van Oud-Leiden en aan allen, die het jaarboek uit de boekhandel betrekken, een uitgave aan te bieden, die nodigt tot lezen „**ter leering ende vermaeck**”. Een element in het voorwoord is de hartelijke dank, die aan alle medewerkers mag worden gebracht.

Tenslotte is de Garamont-letter weer in ere hersteld.

De Redactie-commissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P. J. Blok en **mr.** dr. J. C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit c. 1650 daterende woonhuis **Klok-**steeg 2 en het c. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouckhovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Prof. Th. H. **Lunsingh** Scheurleer (1966), *voorzitter*.

Mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga (1963), *onder-voorzitter*.

Mejuffrouw drs. 1. W. L. **Moerman** (1971), *secretaresse*, Oude Vest 187a, Leiden.

Mr. H. Weiland (1970), *penningmeester*.

Ir. H. H. Vos (1964).

Dr. S. J. **.van** Ooststroom (1966).

Prof. dr. H. van der Linden (1967).

Dr. Th. J. Meijer (1967).

H. J. Hijmersma (1967).

Drs. M. L. Wurfbain (1968).

F. **Dijkstra**, arts (1971).

Mejuffrouw M. A. **Goslings** (1972).

Erelid A. **Bicker** Caarten (1965).

Leden van verdienste: G. van der Mark (1954), dr. **W. C. Braat** (1966) en P. L. **Gillissen** (1970).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: het secretariaat.
Contributie f 15,00 per jaar, voor jongerenleden f 7,50 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V. Leiden.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET „LEIDS JAARBOEKJE”

Ingesteld december 1902

Mejuffrouw mr. A. J. **Versprille** (1963), *voorzitter*.
Drs. B. N. **Leverland** (1963), *secretaris*, Boisotkade 2a.
Dr. P. C. Boeren (1963).
G. 't Hart (1964).
Dr. S. J. van Ooststroom (1968).
Voor kopij Leids Jaarboekje:
het secretariaat der Redactiecommissie.

COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE

Ingesteld 11 september 1950

Dr. Tj. W. R. de Haan, *voorzitter*, Wassenaar.
Mejuffrouw drs. I. W. L. **Moerman**, *secretaresse*, Oude Vest 187a.
Mevrouw M. C. **Blöte-Obbes**, Voorschoten.
H. J. de Kort, Hazerswoude.
Mevrouw H. M. de **Meijere-Huizinga**.
L. C. J. **Roozen**.
Mevrouw F. Th. v. d. Wind-Peereboom **Voller**.

EXCURSIE-COMMISSIE

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*.
Dr. Th. J. Meijer, Merelstraat 194, Leiderdorp.
A. Sevenster.
Drs. G. Kortenbout v. d. Sluys.

Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*:
Prof. dr. H. van der Linden.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der **Wind-Peereboom** Voller (1945).

Alkemade:...

Alphen *aan den Rijn:* E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: J. P. van Brakel (1969).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren (1959).

Lisse: Ir. A. F. de Graaff (1960).

Noordwijk:...

Noordwijkerhout: J. J. **Bergman** (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout:...

Voorschoten: W. J. **Berghuis** (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar:...

Woubrugge: J. C. van Wageningen (1953).

Zoeterwoude:...

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1971

In de ledenvergadering van 31 maart 1971 werden de heren prof. dr. H. van der Linden en drs. Th. J. Meijer voor een nieuwe periode van vier jaar benoemd, terwijl **mr.** G. C. van der Willigen aftrad. Voorzitter prees diens oprechte belangstelling voor de vereniging en haar doelstellingen en sprak zijn bewondering uit voor de wijze waarop de heer van der Willigen ondanks zijn overvolle dagtaak erin geslaagd was bij het verenigingsleven betrokken te zijn geweest. Als afscheidsgeschenk werd het aftredende bestuurslid een van een opdracht voorzien antiquarisch boek uit eigen bezit aangeboden.

In de ontstane vacatures werd voorzien door de benoeming van de heer F. Dijkstra en mejuffrouw drs. I. W. L. **Moerman**, die tevens het secretariaat op zich zou nemen.

Door de voortdurende kostenstijging van het Leids Jaarboekje bleken de inkomsten onvoldoende en werd contributieverhoging noodzakelijk. Een voorstel tot verhoging van de jaarlijkse contributie met *f* 2,50 werd door de ledenvergadering aanvaard.

Tot lid van de kascommissie voor de jaren 1972 en 1973 werd de heer J. A. E. Aalders benoemd.

Aangezien het wenselijk geacht werd tot een meer algemene herziening van de statuten te komen, werd hiervoor een commissie ingesteld, bestaande uit de heren prof. dr. H. van der Linden, J. C. van **Eck** en mr. C. J. Vogel.

Het bestuur heeft gemeend de Commissie „**Het** Leidsche Woonhuis” uit **beleidsoverwegingen** op te heffen en de financiën door de penningmeester te laten behartigen.

Terzake van de Leidse binnenstad werden enige initiatieven en ook activiteiten geconstateerd. Enkele panden werden gerestaureerd. Verheugend met name is de voltooiing van de herstel- en restauratiewerkden aan het Gemeen-*landshuis* van het Hoogheemraadschap van Rijnland, waardoor het monumentale aanzien van de Breestraat veel gewonnen heeft. Met voldoening hebben wij vastgesteld dat door de zorg van het gemeentebestuur het *standbeeld van Pieter Adriaansz. van der Werf* zijn vroegere waardigheid herkregen heeft, afgezien van de wapenschilden die verloren gegaan zijn. Onze waardering gaat

voorts uit naar de *Plantsoenendienst, die er* tot op heden in geslaagd is het Leidse stadsgroen te behouden en aan te vullen.

Als de tekenen niet bedriegen is het stedelijk beleid in de nabije toekomst minder op sloop dan wel op renovatie en restauratie van de verkrotte buurten gericht. Een ontwikkeling, welke tot grote blijdschap aanleiding geeft. De inmiddels gevallen gaten behoeven evenwel een tijdige en verantwoorde opbouw. Hier is een immense taak gelegen voor de *N.V. Maatschappij tot Stads-herstel Leiden*, welke vennootschap na lange voorbereidingen uiteindelijk op 11 juni van het afgelopen jaar, ten overstaan van notaris J. van Ameyden, door de Vereeniging tot Bevordering van den Bouw van Werkmanswoningen te Leiden en de Vereniging Oud Leiden werd opgericht.

Doel van de vennootschap is restauratie, daaronder begrepen de wederopbouw, van al dan niet door aankoop verworven onroerend goed in Leiden, in het bijzonder daar, waar door de stedelijke ontwikkeling woon- of bedrijfsruimte, welke voor het historisch stadsgezicht karakteristiek is, verloren dreigt te gaan en bij verbetering naar de eisen des tijds behouden kan blijven, dan wel reeds verloren is gegaan.

Op de door het College van Burgemeester en Wethouders ingediende nota inzake de vorming van een *voetgangersgebied* in de binnenstad werd door onze vereniging schriftelijk gereageerd. De voorgestelde afsluiting van de **Breestraat**, **vóórdat** vervangende routes voor het verkeer geschapen zouden zijn achten wij op historische gronden en uit het oogpunt van monumentenbeleid minder wenselijk. In haar vergadering van 27 september 1971 besloot de gemeenteraad tot uitstel voor wat betreft de afsluiting van de Breestraat.

Het gemeentebestuur heeft met de publicatie van de *Binnenstadsnota* de ontwikkeling van de binnenstad ter discussie gesteld.

Op het punt van de vorming van een *Adviesraad* voor de binnenstad konden men in het verslagjaar nog niet tot overeenstemming komen.

Sympathie en geldelijke steun werden gegeven aan de **60-jarige Bond Heem-schut**, die ter gelegenheid van zijn jubileum een project zocht, dat nadruk zou kunnen leggen op de nog te veelvuldig voorkomende aantasting en het esthetische verval van stads- en dorpskernen. Dit project werd gevonden in de gemeente Woudrichem, waar men tot herstel van de historische stadskern wil komen.

Her Register op de Leidse Jaarboekjes 1904-1970, samengesteld door de heer P. L. Gillissen, is dit jaar verschenen.

Het ledenaantal overschreed de 1000. Nieuw ingeschreven werden 55 leden, afgeschreven 14. Per 31 december 1971 bedroeg het aantal leden 1012. Het bestuur vergaderde drie maal en was aanwezig bij het afscheid van burgemeester van der Willigen op 22 februari en bij de heropening van het Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap van Rijnland op 19 november.

In samenwerking met de Commissie voor Volkskunde werd op 29 januari

een avond georganiseerd, gewijd aan oud-Hollandse tegels. Mejuffrouw drs. **I. W. L. Moerman** hield een inleiding tot de tentoonstelling „**Tegelschouw**” in de Lakenhal, die in de pauze bezichtigd werd, en de heer A. Flonk sprak over de restauratie van tegels en majolica. Na de pauze kon tegelmateriaal uit eigen bezit ter beoordeling getoond worden aan een commissie, bestaande uit de heer Dingeman Korf en beide sprekers.

Na de ledenvergadering van 31 maart werd het avondje „**Oud-Leiden**” gepresenteerd door mevrouw Alice Oppenheim. Hierbij werden oude Leidse **films** gedraaid en gesprekken gevoerd door en met oudere Leidenaars over het oude Leiden.

Op 27 mei sprak drs. M. J. M. de Haan over Middelnederlandse handschriften in de Leidse bibliotheek, terwijl de heer **G. A. Brongers** op 4 november een lezing hield over de geschiedenis van de tabak en het roken waarbij tevens de tentoonstelling Tabakorama bezocht werd.

De Commissie voor Volkskunde organiseerde op 19 november een avond, die in het teken stond van het volksliederenonderzoek. De heer Ate Doornbosch leidde deze avond in, later bijgestaan door een forum, bestaande uit mevrouw Marie-Cécile Moerdijk en de heren dr. J. van Biezen, B. W. E. Veurman en dr. Tj. W. R. den Haan.

De excursiecommissie organiseerde een bezoek aan Amersfoort op 5 juni onder leiding van V.V.V.-directeur H. J. **Laming** en mejuffrouw drs. **I. W. L. Moerman** en een wandeling op 21 augustus van **Linschoten** naar Oudewater. Tenslotte vond er een excursie naar Dordrecht en Woudrichem plaats op 16 oktober. 's Morgens werd onder leiding van drs. H. Sarfatij, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland, een bezoek gebracht aan de opgravingen in het kader van het stadskernonderzoek te Dordrecht. Na de koffiemaaltijd in Gorinchem werd het vestingstadje Woudrichem bezocht en het restauratiewerk aldaar bewonderd.

I. W. L. Moerman

VERENIGING OUD-LEIDEN

JAAROVERZICHT 1971

	<i>Uitgaven</i>	<i>Ontvangsten</i>	<i>Balans</i>	<i>1-1-72</i>
Postgiro			f 880,04	
Banken			„ 14.409,55	
Deposito's			„ 12.000,—	
Effecten, deelnemingen			„ 8.858,50	
Contributies				
voorafgaande jaren		f 857,50		
Contributies 1971		„ 9.211,75		
Contributies 1972				f 560,—
Verkopen, bijdragen		„ 3.032,02		
Intrest/Div.		„ 332,42	„ 801,62	
Kosten jaarboekje'				„ 11.183,25
lezingen, excursies	f 1.559,91			
Lidmaatschappen	„ 1.651,50			
Onkosten secretariaat				„ 359,20
Bewaarloon effecten	„ 3,53			
Diversen	„ 121,16			
Comm. Leids Woonhuis				„ 1.500,—
Subsidie reserve				„ 6.228,—
Fonds opgravingen				„ 4.501,10
Fonds bijz. publicaties				
Jubileum Fonds				„ 2.815,37
Kapitaal				„ 9.706,80
Saldo	„ 9.682,55			
	f 13.433,69	f 13.433,69	f 36.949,71	f 36.949,71

Leiden, maart 1971.
 de *Penningmeester*.
 Gezien en accoord bevonden.
 de *Kascommissie*.

OVERZICHT
financiën Leidsche Woonhuis 197 1

1 jan. 1971. Saldo Leidsche Spaarbank	f 7.926,36	assurantie	f 94,-
<i>Huren</i>		onderhoud	„ 1.518,36
Perceel Kloksteeg 2	„ 1.020,—	polderlasten	„ 54,16
Oranjestraat 83	„ 924,12	grondbelasting	„ 59,03
restitutie	„ 15,11	straat-rioolbelasting	„ 142,—
rente 1970	„ 289,59	Saldo Leidsche Spaarbank	„ 7.092,91
		Saldo bank	„ 1.214,72
	f 10.175,18		f 10.175,18

Leiden, februari 1972.
de *penningmeester*,
gezien en accoord bevonden.
de *kascommissie*.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVERHETJAAR 1971

JANUARI

- 4 Het Leidse verkeer heeft in 1970 twaalf doden geëist.
- 5 Molenbouwer P. van der Lijn uit **Aarlanderveen** houdt ermee op.
- 6 Er zijn plannen om de leegkomende Stadstimmerwerf aan het Galgewater tot café-restaurant te maken.
- 7 Eerste paal geslagen voor een chr. bejaardentehuis aan de Apollolaan.
- 8 Op de binnenplaats van het Rijksmuseum voor Oudheden zal een Egyptisch tempeltje uit Taffeh worden herbouwd.
- 9 A. C. van der Woerd neemt na 55 jaar afscheid van de Leidse toneelclub **DOS/DOB**.
- 11 T. C. Daey Ouwens benoemd tot directeur van de **Groenoordhal**.
- 13 De Leidse biologen willen een nationaal park tussen Leiden en Den Haag.
- 14 Dr. M. W. **Jongsma** neemt afscheid als directeur-geneesheer van het Academisch Ziekenhuis. Hij wordt opgevolgd door dr. G. Ph. Vogel als medisch- en J. B. M. Verhey als economisch-directeur.
Hulpdienst Zeeheldenwijk geïnstalleerd.
- 16 W. J. Geertsema neemt afscheid als burgemeester van Wassenaar.
- 19 Waddinxveens streekmuziekschool krijgt achteraf *f* 30.000 subsidie over 1970 van Gedeputeerde Staten.
- 21 Padox N.V. te Warmond bestaat 50 jaar.
E. J. Bongers neemt afscheid als directeur van **Leidens** postkantoor wegens benoeming in Zutphen; hij wordt opgevolgd door J. Mourik.
- 22 Dr. H. Steinmetz aanvaardt het ambt van hoogleraar in de Duitse letterkunde met de rede: Aber bij **Kafka**.
- 24 Echtpaar Philippo-Groeneveld 65 jaar getrouwd.
- 27 Bij De Vink zal een groot verkeersknooppunt worden aangelegd.

FEBRUARI

- 2 J. Riezenkamp, directeur van Coöp. Rijnland, gaat na 45 jaar met pensioen.
- 5 Drs. B. Cox neemt afscheid als voorzitter van Oegstgeests **dienstverlenings-**centrum; hij wordt opgevolgd door M. C. de Jong.

- 8 Leiden-Noord krijgt een crèche in het buurthuis Het Vooronder.
- 10 De spoorlijn bij De Vink zal in de toekomst omhooggebracht worden. (Een voorstel daartoe in de gemeenteraad van Voorschoten is op 24 februari aangenomen).
- 17 In Voorschoten is een bureau van de Interkerkelijke Stichting voor **maatschappelijke** dienstverlening geopend.
- 19 Leiden heeft geen 100.000 inwoners meer.
Dr. J. Spierdijk aanvaardt het ambt van hoogleraar in de **anaesthesiologie** met de rede: Op N.A.P.
- 20 De Haarlemmerstraat zal een promenade worden.
Installatie van mr. K. Staab als burgemeester van Wassenaar.
- 22 Mr. G. C. van der Willigen neemt afscheid als burgemeester van Leiden.
Notaris **mr. P. Kaptein** op **59-jarige** leeftijd in Amsterdam overleden.
- 24 In de chr. lagere tuinbouwschool te Rijnsburg wordt een bloemenexpositie gehouden: kweekprestaties van de jeugd.
- 25 Een deel van **Clos** en Leembruggen N.V. gaat naar Veenendaal.
Baron H. N. Schimmelpenninck van der Oye op 63-jarige leeftijd in Voorschoten overleden.
- 26 De middelbare land- en tuinbouwschool Warmonderhof moet vanwege de aanleg van een provinciale weg verhuizen en gaat naar Kerk-Avezaath bij Tiel.
Roofoverval op de Boerenleenbank in Hoogmade; buit *f* 10.000.
Dr. J. A. Oosterhuis aanvaardt het ambt van hoogleraar in de oogheelkunde met de rede: Bespiegelingen.

MAART

- 1 Burgemeester L. de Kool neemt afscheid van Voorschoten.
Kapelaan M. J. Schlatmann volgt pater B. van der Meer op in de St. **Antoni**usparochie.
St. Jorissteeg (schakel in de Noord-Zuid route) gaat 3 maanden dicht.
- 4 De omzet van de veiling Flora in Rijnsburg blijft stijgen.
- 5 Het Korte Vlietkanaal voor de scheepvaart geopend.
Burgemeester Van der Have van Leiderdorp verwacht geen „**concurrentie**” van het Leiderdorps winkelcentrum voor Leiden.
Th. J. **Hannema** (72 jaar), in leven ruim 40 jaar muziek- en kunstcriticus van het Leids Dagblad, in Den Haag begraven.
Dr. A. A. **Verrijn** Stuart aanvaardt het ambt van hoogleraar in de informatica met de rede: Lezen en schrijven.
- 6 Leiderdorps schaakvereniging bestaat 50 jaar.
- 8 Volgens de brandweercommandant is de brandveiligheid in Leidens particuliere studentenhuizen slecht.
- 9 De weg van Katwijk over Valkenburg naar het Haagse Schouw zal een meter worden verbreed.

- Dr. A. E. van Voorthuisen aanvaardt het ambt van hoogleraar in de radiologie met de rede: Beschouwingen bij een palmpaas.
- 13 Ds. J. Riemens 70 jaar predikant.
- 18 De nieuwe **Pauwbrug** kan worden gebouwd.
- 19 De Leidse school voor middelbaar economisch en administratief onderwijs (een van de vijf in Zuid-Holland) heeft een belangrijke streekfunctie.
In Waddinxveen komt een regionaal centrum voor bouwvoorlichting.
- Dr. L. M. van Putten aanvaardt het ambt van bijzonder hoogleraar in de toegepaste radiobiologie met een oratie: Speuren voor Asklepios.
- 23 De villa Moederzorg in Noordwijk wordt een kindertehuis van de Bund der Evangelischen Freikirchlichen Gemeinden.
De zeeverkennergroep Jan van **Galen** bestaat 25 jaar.
- 24 Drs. A. L. Dementint, oudste firmant van het accountantskantoor De Tombe en Dementint, op 63-jarige leeftijd overleden.
- 27 Zwembad De **Zijl** blijft nog open.
Dokter F. J. G. Wijdicks neemt afscheid in verband met zijn benoeming tot geneesheer-directeur van de Clarastichting in Rotterdam
- 28 Installatie van pastoor M. **Goudkamp** als opvolger van H. D. **Raymaekers**.
- 29 Regionaal bureau van de Stichting Geestelijke Volksgezondheid in Oegstgeest geopend.
- 31 **Warmonds** Fanfare bestaat 50 jaar.

APRIL

- 1 Keukenhof open.
- 5 De Leidse Hout bestaat dit jaar 40 jaar.
- 6 Machinefabriek Den **Holder** bestaat 50 jaar.
De St. Jorisseeg (schakel in de Noord-Zuid route) wordt sterk verbreed.
- 7 Nieuw **V.V.V.** kantoor aan het Stationsplein geopend.
- 8 J. Sijardijn — zetterijfchef bij Groen N.V. — na 52 jaar met pensioen.
B. en W. willen de N.Z.H. subsidiëren in het tekort op de lokale lijnen.
Prinses Margriet opent een tentoonstelling van wandkleden in De Lakenhal.
- 14 Tentoonstelling van tekeningen van middelbare scholieren in De Waag.
- 16 Het St. Agneslyceum wordt met ingang van 1 augustus een **scholengemeenschap**.
Mr. J. J. Croler 25 jaar burgemeester van Bodegraven.
- 17 Gemeentelijke sportzaal Klimop" in Warmond geopend.
Een deel van het magazijn van de universiteitsbibliotheek wordt wegens bouwvalligheid gesloten.
- 20 P. C. A. ten Broek, oud-gemeenteraadslid van Leiden, op 84-jarige leeftijd overleden.
- 21 Alphen aan den Rijn heeft 35.000 inwoners.
- 23 Dr. **J. T. Wiebes** aanvaardt het ambt van hoogleraar in de experimentele dierensystematiek met de rede: Te hooi en te gras.

- 24 Volgens Leidens hoofdinspecteur van politie **Oudman** is er een toenemend gebruik van hasj op de middelbare scholen.
- 28 De Stichting Studentenhuisvesting heeft met het bestuur van het St. **Elizabetz** ziekenhuis een voorlopig koopcontract gesloten ten aanzien van het gebouw aan de Hooigracht.
- 29 Overval op de Boerenleenbank in Leiderdorp; buit *f* 5.000,—/6.000,—.
Dr. H. van der Linden neemt afscheid als secretaris van het hoogheerraadschap Rijnland in verband met zijn benoeming tot hoogleraar in Amsterdam aan de Vrije Universiteit.

MEI

- 1 Dr. J. van der Haar, burgemeester van Mijdrecht en **Wilnis**, benoemd tot burgemeester van Voorschoten.
- 6 De werkgroep Milieubeheer van de universiteit publiceert een nota tegen de Leidse Baan en doet tegenvoorstellen.
Aanleg van een parkeerstraat op het Vijf Mei plein.
- 7 Dr. J. A. C. J. van Wouw aanvaardt het ambt van bijzonder hoogleraar in het kanonieke recht met de rede: De rede wordt geest.
- 8 De jachthaven Meerzicht in Leimuiden officieel geopend door J. J. **Moll**, tweede vlieger van de Uiver in de **Londen-Melbourne** race van 1934.
- 9 Echtpaar Versteegh-Kusters 65 jaar getrouwd.
- 10 Dr. A. J. Vis uit Bussum, lid van Ged. Staten van Noord-Holland, benoemd en geïnstalleerd als burgemeester van Leiden.
- 11 Bloembollencentrum in Hillegom door prins Bernhard geopend.
- 19 Katwijk's centrumplan gaat *f* 5,5 miljoen kosten.
- 21 Mening van een buschauffeur: niet parkeren in het stadscentrum.
Voor *f* 2 miljoen brandschade bij N. Parlevliet jr. in Katwijk aan Zee.
- 22 De universiteit en de stichting Studentenhuisvesting hebben de gebouwen van het St. Elizabethziekenhuis aan de Hooigracht gekocht.
- 24 Echtpaar Ouwerkerk-van der Post 60 jaar getrouwd.
De speeltuin Vogelenwijk bestaat 25 jaar.
De dam in de Korte Mare wordt een schakel in de verkeersring om de city.
- 26 H. Chr. Timm benoemd tot directeur van de stichting Leidse Muziekschool.
- 31 J. Brouwer, oud-hoofddirecteur van het Leids Dagblad, overleden.

JUNI

- 1 Leiden krijgt — op proef — een koopavond op donderdag (zie ook L.D. 30 oktober).
De Haarlemmerstraat wordt — op proef — voetgangersgebied van maandag **t/m** vrijdag.
- 4 Het streekvervoer rond Alphen aan den Rijn schiet tekort.
Dr. H. van der Laan aanvaardt het ambt van hoogleraar in de **radio-astronomie** met de rede: **Winds** of change in wetenschappelijk corps; universitair

- onderwijs in kernen van sterrenstelsels.
- 10 Het hoogheemraadschap heeft zorgen over de ernstig vervuilde Rijn. Leiden tracht nieuwe beroepsopleidingen te krijgen.
 - 12 Vennootschap „Maatschappij tot stadsherstel Leiden” opgericht.
 - 14 De nieuwbouw van het St. Elizabethziekenhuis in Leiderdorp bereikt her hoogste punt.
 - 18 De Leidse musea gaan in augustus drie weken bij V. & D. in de etalage. De turnkring Leiden en Omgeving neemt afscheid van mej. O. Steffelaar, die meer dan 40 jaar leidster van de ver. **Brunhilde** is geweest.
 - 19 W. van Rossum, tot 1969 chirurg aan het St. Elizabethziekenhuis, in **Etten-Leur** begraven.
 - 23 De Stichting Studentenhuisvesting koopt het Assendelfthofje. Mej. H. M. ter Beek, directrice van de Haanstra-school voor kleuterleidsters gaat per 1 augustus naar Amsterdam.
 - 25 Adjunct-directeur J. Marks van de Technische School aan de **Haagweg** gaat na 35 jaar met pensioen.
 - 26 Het voetgangersgebied zal geleidelijk worden ingevoerd. **Voorschotens** burgemeester opent een „beeldhouwwerktentoonstelling op straat”.
 - 28 Leiderdorp heeft **16.000** inwoners.
 - 29 Majoor M. A. Ravenhorst volgt luit.kol. Broodkoorn op als commandant van de koksschool. In Leiden staan meer dan duizend panden op de monumentenlijst.

JULI

- 1 Het vier eeuwen oude hotel De Witte Zwaan in Lisse zal worden gesloopt om plaats te maken voor een nieuw **AmRo-bankgebouw**.
- 2 Dokter G. A. de Jager legt na 44 jaar zijn huisartsenpraktijk neer.
- 3 Pastoor A. Saers (St. Lodewijksparochie) geïnstalleerd.
- 6 Echtpaar Brink-van **Bemel** 50 jaar getrouwd.
- 7 Er is een tweede nota Leiden In Last naar „**Den Haag**” in de maak.
- 8 Het gebruik van baan 06-24 op Schiphol als landingsbaan vermindert de geluidshinder voor Zwanenburg en Halfweg, maar vergroot die voor het gebied ten Zuiden van de Kagerplassen, o.a. Leiden.
- 9 Kwalleninvasie langs de hele Noordzeekust. Prof. dr. J. N. Bakhuizen van den Brink treedt af **als** voorzitter van de chr. ver. voor ziekenverpleging Het Diaconessenhuis; hij wordt opgevolgd door dr. R. H. **Samsom**.
- 15 Tentoonstelling Terra Hortus in de Hortus Botanicus geopend (**t/m** 1 augustus) ; de directeur van Artis bij de opening: „**ondeskundig** opgezette terraria zijn een bedreiging voor de reptielen” (16 juli).
- 23 Circus Althoff **t/m** 26 juli te Leiden.

- 29 Het saneringsgebied tussen de Herengracht en de **Zijlsingel** moet een woon-wijk worden.
- 30 Echtpaar Verplancke-Langezaal 60 jaar getrouwd.
Er zijn weer verlamningsverschijnselen onder de eenden in de Leidse grachten geconstateerd; oorzaak: het steeds vuilere water.

AUGUSTUS

- 6 Volksdansfestival (tot 8 augustus) in de **Groenordhal**.
- 7 Tentoonstelling 100 Jaar Openbaar Vervoer in de Lakenhal geopend door de Leidse afdeling van de Ned. Ver. van Belangstellenden in het Spoor- en Tramwegwezen.
Het corso Rijnsburg-Oegstgeest-Leiden – geopend door prins Claus (zie afb. 25) – zal in vrijwel dezelfde vorm op 26 september in Keulen rijden.
- 9 Echtpaar Hoogweg-De Wolf 60 jaar getrouwd.
- 10 In de Professorenwijk en het Morskwartier zijn kinderkantines geopend voor overblijvende scholieren.
- 11 De Binnenstadsnota besproken in het Leids Dagblad (zie ook 12-14 augustus) .
- 18 De universiteit houdt rekening met ernstige gevolgen van de door minister De Brauw aangekondigde bouwstop.
C. Veldhuis uit Hillegom zal een der hallen op de bloemententoonstelling Floriade '72 verzorgen.
- 19 De gebouwen van het voormalig seminarie Leeuwenhorst worden niet verkocht.
- 21 De bestemmingsplannen „**Centrum** en Voorstraat” te Voorschoten zijn aangenomen.
- 23 Burgemeester Vis reikt de prijzen uit voor de **museumpuzzeltocht**.
- 25 De rector van het Bonaventura-college (scholengemeenschap van atheneum, gymnasium, havo en mavo met 1500 leerlingen) over de ruimtenood op zijn school: Den Haag stapelt de aanvragen op, maar dat kun je met kinderen niet doen.
- 27 De tiende **Leidato** geopend (op 5 september gesloten met 60.000 bezoekers). Winkelcentrum De Luifelbaan in Leiden Zuid-west viert zijn tienjarig bestaan.
Het algemeen alarmnummer in Leiden wordt 33333 (5 **maal** 3).
- 31 De Leidse kantonrechter, mr. De Bruijn, gaat met pensioen.

SEPTEMBER

- 1 B. Hageman, oud-regisseur van de toneelver. Litteris Sacrum, op **81-jarige** leeftijd overleden.
- 2 Binnenstad onder de loep, een regelmatig terugkerende rubriek in het L.D., over de afsluiting van een deel der binnenstad voor het grote verkeer. (zie ook L.D. 19 september).

- 4 De kinderpsychiater dr. P. J. Teuns en zijn staf hebben van het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid het verzoek gekregen een plan te ontwerpen voor een instituut met regionaal karakter op dat terrein van de volksgezondheidszorg waar bestaande instellingen nog niet werkzaam zijn (zie ook L.D. 13 november).
- 6 C. J. Stokkermans, groepschef bij de Ned. Rotogravure Mij., na 49 jaar pensioengerechtigd, blijft nog enige tijd in functie.
- 7 Huis Ter Duin in Noordwijk verkocht aan de Haagse hotelexploitiatiemij. Hotex.
- 8 De sectie Historie van de Leidse Culturele Raad wil geen onderbreking van de Witte Singel-route.
Het P.A.K. wil geen wegverbinding van de Merenwijk met het centrum dwars door het volkstuincomplex Ons Buiten; die verbinding moet erom heen.
- 12 Protestmars tegen de aanleg van de Leidse Baan.
- 16 T. F. Vlieland (76 jaar) viert zijn **60-jarig** jubileum in de dierenhandel.
- 20 Ontmoetingscentrum voor gastarbeiders geopend op de hoek van de **Doeza**-straat en de Jan van Houtkade.
- 22 Leiderdorp onderzoekt de luchtverontreiniging door de grofsmederij.
- 25 Het centraal rekeninstituut van de universiteit heeft een nieuwe behuizing.
- 28 De gemeenteraad stelt de afsluiting van de Breestraat voor het autoverkeer uit tot uiterlijk november 1972. De aanleg van het wandelgebied moet in fasen worden uitgevoerd.
Afscheid van H. Geirnaert als directeur van de Leidse Muziekschool.
- 30 Het Assendelfthofje aan de Langegracht zal worden gerestaureerd.

OKTOBER

- 3 Het motto van de drie-october optocht: weet je nog wel (jeugdherinneringen).
- 4 De Singelbrug wordt 3 maanden gesloten ter verbreding van het wegdek.
- 5 Echtpaar Logeman-Van **Weeren 60 jaar** getrouwd.
Leiden moet misschien zijn begrotingstekort gaan dekken uit de **schouwburgpot**.
- 1 De Rotogravure gaat **120-150** werknemers (1/3 van het personeelsbestand) ontslaan.
- 8 Zeven vervoers- en verkeersdeskundigen spreken zich in een open brief aan de Prov. Staten uit tegen de aanleg van de Leidse Baan
In het leeggekomen pand van **Gerzon** aan de Breestraat worden op de verdiepingen kantoren van de gemeente ondergebracht.
- 9 De verkeerssituatie bij de kruising Oegstgeesterweg-W. de **Zwijgerlaan-Maredijk** zal worden verbeterd.
- 12 De gemeenteraad is van oordeel dat de staf-Teuns van het Leids Medisch Opvoedkundig Bureau haar werk moet kunnen blijven voortzetten.

Het bestuur van de veiling Flora wil Rijsburg verlaten en in Voorhout nieuwe gebouwen zetten.

- 13 De sectie Beeldende Kunsten van de Leidse culturele raad wil de **Rembrandt**-prijs van de gemeente vervangen door een Rembrandt-fonds.
De bevolking van het „gewest” Leiden is meer georiënteerd op Leiden dan op Den Haag.
- 15 De staf-Teuns moet toch per 1 november uit het pand aan de **Rijsburger**-weg (zie ook L.D. 21 en 26 oktober).
- 18 De N.S. en de N.Z.H. willen een diepgaand onderzoek naar de noodzaak van de Leidse Baan.
De Remonstrantse predikant dr. A. W. Cramer gaat per 1 januari 1972 over naar de universiteit.
- 19 Wassenaars gemeenteraad is voor de aanleg van de Leidse Baan.
- 20 Bij de Grofsmederij moeten in het komende halfjaar 80 werknemers ontslagen worden.
- 21 Bij de I.B.B. Kondor worden 47 werknemers ontslagen.
- 22 Leiden krijgt een opleidingsschool voor apothekersassistenten.
- 25 Het voetgangersgebied in Leiden wordt vergroot (zie ook L.D. 20 en 23 oktober).
- 23 De Ver. Touwfabrieken gaan misschien weg uit Leiderdorp naar Hamme (België).
- 28 Koudekerks gemeenteraad is in principe akkoord met het centrumplan voor die gemeente (zie ook L.D. 25 november).
Dr. P. A. Coumou neemt afscheid als geneesheer-directeur van het Diaconessenhuis.
Oud-wethouder A. J. Jongeleen op 77-jarige leeftijd overleden.
- 29 **Zoeterwoude** sluit zich aan bij de regionale brandweer Rijnland.

NOVEMBER

- 1 Dr. P. J. Teuns en zijn staf zijn definitief ontslagen door het **M(edisch) O(pvoedkundig) B(ureau)**.
Stichting Telefonische Hulpdienst breidt haar werkterrein uit over geheel Leiden en naaste omgeving.
- 5 Schouwburgdirecteur H. van Dam: het Leidse theaterleven is dood. Reactie op deze uitspraak door het Micro-, het L.A.K. theater e.a. in L.D. van 19 november.
Het ziekenhuis **Rijnoord** in Alphen aan den Rijn is misschien over twee jaar al te klein.
- 8 A. van Es te Warmond 50 jaar bij Padox N.V.
- 6 Op uitnodiging van het wijkcomité Noord brengt de gemeenteraad een bezoek aan Leiden-Noord (rapport over deze wijk gepubliceerd op 24 november).

- 9 B. en W. verwachten in de periode tot 1975 ongeveer 4500 woningen **te** kunnen bouwen.
- 10 Wethouder Harmsen: Leiden is de dupe van de besluiteloosheid van „Den Haag”.
N.V. Internationale Handelsmaatschappij Imenexo bestaat 50 jaar (zie ook L.D. 10 december).
- 11 De reconstructie van de Sandtlaan in Rijsburg is begonnen.
B. en W. van Leiden stellen aan de gemeenteraad voor geen Leidse meerderheid **te** eisen in het te stichten streekenergiebedrijf.
- 12 Particulier ontwerp voor een S-baan (openbaar vervoer per rail) rond Leiden en Den Haag gepubliceerd.
- 13 Ontwerp van een adres van de gemeente Leiden aan de Ministerraad, Tweede Kamer, Provinciale en Gedeputeerde Staten en de Raad voor **ge-**meentefinanciën gepubliceerd.
- 15 De Van Manderslostraat in Alphen aan den Rijn wordt voetgangersgebied.
- 19 Koningin Juliana stelt het gerestaureerde Rijnlandshuis officieel opnieuw in gebruik.
- 22 Er bestaat onzekerheid over de bouw van de universiteitstoren aan de Witte Singel.
- 23 De gemeenteraad voteert f 30.000 voor de staf van dr. J. T. **Teuns** als bijdrage in de voortzetting van de zorg voor de patiënten.
Het winkelcentrum Ridderhof in Alphen aan den Rijn moet in 1973 klaar zijn.
- 24 De Minister van Binnenlandse Zaken heeft geen bezwaar tegen de verbouwing van Leidens schouwburg.
- 25 Volgens het P.A.K. (P.v.d.A., **D'66** en P.S.P. fracties in Leidens raad) dient Leiden een beroep te doen op de randgemeenten om bij te dragen in het tekort van Leiden, voor zover het voorzieningen ten behoeve van die randgemeenten betreft.

DECEMBER

- 1 De directeur van het Alg. Ziekenhuis in Heerenveen, J. A. M. Bron, is met ingang van heden medisch directeur van het St. Elizabethziekenhuis.
- 2 P. A. Wernink jr., oud-directeur van het N.V. Weminks Betonmaatschappij, in stilte begraven.
- 3 B. en W. vragen een principe-uitspraak van de raad over een garantie aan de Stichting Kinderdagverblijven voor haar nieuwbouwplannen.
- 6 De city-vorming in Alphen aan den Rijn kan beginnen door rijkssteun.
- 7 Het kruispunt Noord in Sassenheim wordt **met** verkeerslichten beveiligd.
- 8 De promenade Haarlemmerstraat is nu gesloten voor het verkeer.
- 14 Leiderdorp gaat voor de plantsoenen een eigen boomkwekerij beginnen.
- 16 De mogelijkheid voor aparte **busbanen** op de Rijsburgerweg en het **Leven-**daal wordt in overweging genomen.

- 18 Ir. J. van Tol, stedenbouwkundige van Alphen aan den Rijn: een plezierig **leefklimaat** is niet in wetten vast te leggen.
- 21 De gemeenteraad besluit om **f** 12 miljoen steun (het tekort voor **1972**) te vragen uit het gemeentefonds.
- 22 De stichting Release wil in Leiden geen afschuif-adres worden.
- 23 De Leidse politie wil voor elk van de vijf wijken 2 eigen wijkagenten aanstellen.
- 21 Echtpaar A. van **Delft-de** Heus 60 jaar getrouwd.
- 27 Inbraak bij Van Rossum du Chattel en Driessen; buit **f** 100.000,-.
- 30 A. Eveleens neemt afscheid als secretaris van Voorschoten.

THEODOOR JACOB HANNEMA

's-Gravenhage 8 december 1898 – Oegstgeest 3 maart 1971

In de eerste week van maart 1971 overleed na een langdurig ziekbed op 72-jarige leeftijd in Oegstgeest Theo J. Harmema. Als bureauredacteur verbonden aan het Leidsch Dagblad, waar hij op 12 februari 1929, de dag van de Stadhuisbrand, in dienst trad, genoot hij in Leiden en omgeving vooral bekendheid als muzikrecensent. Met zijn (brom)fiets in weer en wind voortjakkerend van het ene concert naar het andere was Theo Hannema een vertrouwde verschijning in het Leidse stadsbeeld. Dikwijls en met theatrale gebaren mopperend over de ellende van het dagelijkse bestaan hield hij als geen ander van het leven. In de kring van zijn café bezoekende collega's voelde hij zich even op zijn gemak als in de klankrijke beslotenheid van de concertzaal. Theo Hannema heeft zich ook voor zijn collega's vooral onderscheiden door zijn unieke persoonlijkheid. Een fysieke dynamiek combineerde hij met een spiritualiteit, die geënt was op de ervaringen in zijn jeugd in het statige Den Haag en het Wenen van de jaren twintig. Conflicten met jongere generaties vielen daardoor niet te vermijden. Theo Hannema was echter niet iemand, die uit een geestelijk isolement wilde leven. Vanuit zijn elementaire menselijkheid zocht en vond hij steeds weer de dialoog. De Leidse journalistiek verloor met zijn heengaan een van haar markantste persoonlijkheden. Als recensent ontwikkelde Theo Hannema zich tot een dominerende persoonlijkheid die in hoge mate zijn stempel drukte op het milieu waarin hij zich bewoog. Hij trok bovendien bij de beoordeling van een concert een scherpe scheidslijn tussen de prestaties van amateurs en van beroepsmusici. In de kringen van het Leidse amateurzang- en muziekleven werd zijn veelal milde oordeel hoog gewaardeerd en in de repetitielokalen van het Residentie-Orkest gingen zijn recensies van hand tot hand. Zelf is Theo Hannema, die een groot aantal jaren commissaris van de Maatschappij voor Toonkunst is geweest, niet in het openbare muziekleven op de voorgrond getreden, hoewel hij over een warm getimbreerde tenor beschikte. In zijn jonge jaren heeft hij enkele malen op het concertpodium gestaan o.a. met Aaltje Noordewier-Reddingius, Maartje Offers en Jacques Urlus. Naast zijn intensieve activiteiten op het terrein van de muziek schreef Theo Hannema ook over beeldende kunsten en andere vormen van cultuur. Hij heeft daarmee zeer velen aan zich verplicht.

P. Rosier

JOHANNES BROUWER

Leeuwarden 22 juli 1.903 – Leiden 31 mei 1971

Reeds in november 1924, nauwelijks 21 jaar oud, werd hij aangesteld als stadsverslaggever van het *Leidsch Dagblad* en hij is daaraan verbonden gebleven tot aan zijn pensionering op 1 september 1968. Het behoeft dan ook geen verwondering te baren, dat hij onze stad door en door kende en dat Leiden hem kende. Hij was volkomen op de hoogte van alles wat zich in die ruim 40 jaren van zijn journalistieke arbeid in Leiden had afgespeeld en van alle veranderingen, welke zich in die tijd hadden voltrokken.

1 juli 1946, dus kort na het einde van de tweede wereldoorlog, toen de perszuivering nog in volle gang was, werd Brouwer benoemd tot hoofdredakteur. Hij had met die zuivering niets te maken, integendeel, ook in de oorlogsjaren heeft hij zijn taak, voor zover zulks mogelijk was, op voorbeeldige wijze vervuld, vaak onder moeilijke omstandigheden en zich daarbij een ware vaderlander getoond.

Na zijn benoeming tot hoofdredakteur van het *Leidsch Dagblad*, toen hij dus verantwoordelijk werd voor de totale inhoud van de courant, bleek duidelijk welke hoge opvatting Brouwer had over de taak van een journalist, met name het zo goed en zo eerlijk mogelijk voorlichten van het publiek. Geen stuk werd onder zijn verantwoordelijkheid geplaatst zonder dat dit eerst zo goed mogelijk was getoetst op zijn betrouwbaarheid. Wanneer kritiek op anderen werd uitgeoefend, dan werd die ander steevast in de gelegenheid gesteld in het zelfde nummer zijn lezing weer te geven, waardoor een zaak direkt al van twee kanten belicht kon worden.

Brouwer maakte dan ook vele jaren deel uit van het hoofdbestuur van de Nederlandse Journalistenkring, een blijk van zijn grote gaven op het gebied van de journalistiek. De regering heeft die verdiensten erkend door zijn benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Hij zelf was een binnenuit mens, die zich een grote vriendenkring had weten te verwerven, een voortreffelijk echtgenoot en vader. Daarnaast bescheiden en zich niet graag op de voorgrond plaatsend. Deze eigenschappen kwamen ook tot uiting in zijn pennevruchten. Zij waren nooit kwetsend voor anderen en als er kritiek geleverd moest worden dan was die eerder opbouwend dan afbrekend.

Brouwer was **op** en top Leidenaar en het was dan ook eigenlijk vanzelfsprekend dat hij op **16** mei 1950 werd gekozen als bestuurslid van de 3 October **Vereeniging**, welke functie hij tot **1968** heeft bekleed. Zijn taak bestond behalve uit de verzorging van de feestgids, voornamelijk uit de uitdeling van haring en wittebrood, een van de meest traditionele onderdelen van de feestviering, waaraan hij dan **ook** zijn hart had verpand.

Ook op ander gebied heeft de gemeenschap veel aan Brouwer te danken gehad, zo was hij ondermeer in willekeurige volgorde bestuurslid van de Bibliotheek Reuvens, lid van het Comité Dodenherdenking, lid van het Collecte Comité van de Gezamenlijke Militaire fondsen, regent van het Jan de Latere hofje, voorzitter van de oudercommissie van de Louise de Coligny H.B.S. en bestuurslid van de Vereniging voor Veilig Verkeer.

Sportief van aard had ook de sport zijn grote belangstelling; hij was zelf een verdienstelijk voetballer, erelid van A.S.C. Als toeschouwer bij een **cricket**-wedstrijd voelde hij zich onwel worden, ging naar huis en overleed kort daarop.

Wij verliezen in de heer Brouwer een hoogstaand mens met een warm hart voor zijn medemensen, die niet spoedig zal worden vergeten.

Ph. J. de Ruijter de Wildt

GERARD ALE WIJSZ. (1315-1354)

poorter *van Leiden*

door

Drs. J. Heniger

Inleiding

In het Leids Jaarboekje van 1967 besteedde ik in verband met de ligging van de Krijthoeve te Leiden enige aandacht aan de Leidse poorter Gerard Alewijnsz., die in de eerste helft van de 14de eeuw het erfelijk bezit van deze hoeve verworven had.¹

Gerard Alewijnsz. was een van die grote mannen, waarmee graaf Willem 111 zich omringd heeft tot meerdere eer en glorie van zijn macht en aanzien in het Middeleeuwse West-Europa. Geen tijdgenoot of geschiedschrijver heeft ooit getwijfeld aan de grote betekenis die Gerard als klerk van het register heeft gehad voor de administratie van het grafelijk bestuur. Tijdens zijn leven is hij veelvuldig beloond voor zijn voortreffelijke verdiensten met een verscheidenheid aan geschenken, variërend van geld en goederen tot een erfelijke slaapdrank en adeldom. Na zijn dood stelde zijn stad- en tijdgenoot mr. Philips van Leyden hem in „De Cura Reipublicae et Sorte Principantis” ten voorbeeld als een groot staatsambtenaar.*

Een eerste, ruwe schets van het leven van Gerard Alewijnsz. gaf P. J. Blok in zijn „**Eene** Hollandsche Stad in de **Middeleeuwen**”.³ Vervolgens bracht Th. van Riemsdijk (1890) de naam van Gerard in verband met een belangrijke groep registers in de grafelijke kanselarij. In zijn standaardwerk over „**De Tre-sorie en Kanselarij**” droeg dezelfde Van Riemsdijk veel gegevens over Gerard Alewijnsz. aan, zonder zich aan een biografie te wagen, hetgeen in het kader van zijn onderzoek ook niet de bedoeling was.⁴

Nu in de laatste jaren de studie van de Middeleeuwse kanselarij van Holland en haar ambtenaren in de belangstelling is **gekomen**,⁵ lijkt het mij dienstig om enkele aspecten uit het leven van Gerard Alewijnsz. nader toe te lichten. Hierbij zal ik minder de nadruk leggen op de uitgebreide materie van de

registers, die een technische behandeling behoeft. Meer aandacht wil ik besteden aan Gerard Alewijnsz. als Leids poorter, aan zijn Leidse familie, aan zijn positie als klerk van het register en als grafelijk raad en aan zijn bezittingen.

Persoon en familie

Gerard Alewijnsz. komt in de archiefstukken voor van 1315 tot 1354. In 1315 en kort daarna treedt hij op als een man met een zekere levenservaring, zodat hij omstreeks 1280 of wat later geboren zou kunnen zijn.⁶ Bovendien wordt hij in de jaren na 1350 als een oud, zeer oud man genoemd.⁷ Rekening houdend met de veel lagere gemiddelde leeftijd van vroeger, neem ik aan, dat hij ruim 70 jaar is geworden.

Blijkbaar behoorde Gerard tot een gezond slag van mensen. Zijn zoon heer Alewijn en zijn kleinkinderen heer Jacob en Maria hebben eveneens de 70-jarige leeftijd ruim overschreden.*

Behalve over een sterk gestel beschikte Gerard ook nog over twee andere eigenschappen, die hem geschikt maakten voor een succesvolle carrière. In de eerste plaats moet hij een goed verstand gehad hebben. Hij kende zeker Latijn, want in de kanselarij, waarvan hij het hoofd zou worden, schreef men nog wel stukken in die taal. Voor een niet-geestelijke was in die tijd de kennis van Latijn een bijzonderheid. Zijn begaafdheid komt ook tot uiting in de wijze, waarop hij de organisatie van zijn ambachtsheerlijkheid van **Rijsoord** heeft aangepakt. In de tweede plaats bezat Gerard een grote werkkraft, waarover zijn opvolger als klerk van het register, mr. Philips van Leyden, schreef, dat zij die van tien minder goed bedeelde klerken overtrof.⁹

Gerard is zonder twijfel in Leiden geboren. In de eerste jaren van zijn loopbaan aan het grafelijk hof wordt hij herhaaldelijk „Gerard Alewijnsz. **ute** Leyden” genoemd. Verder wijzen de voornaam van zijn vader, Alewijn, en zijn godsdienstige stichtingen in de Leidse Sint Pieterskerk ter nagedachtenis van zijn voor- en nageslacht op een Leidse herkomst.

Waarschijnlijk heeft Gerard gedurende zijn gehele leven ook in Leiden gewoond, of althans geresideerd in een grafelijk huis, nl. het stenen huis met de klok bij de Blauwe Steen aan de Breestraat, dat hij sinds 1315 in huur had.¹⁰

Over de ouders van Gerard is heel weinig bekend. Dat is ook niet verwonderlijk, want vóór 1300 zijn de Leidse archieven zeer fragmentarisch. Van zijn vader is niet meer dan de voornaam overgeleverd. Zijn moeder Volcwijf leefde nog in 1323, toen Gerard al aan zijn carrière aan het hof begonnen was.¹¹ Traditiegetrouw heeft Gerard zijn oudste zoon, heer Alewijn, vernoemd naar zijn vader; de naam van zijn moeder vererfde vele malen onder zijn nakomelingen.

Op grond van een andere toenaam van Gerard, „**van** Leyden”, heeft men wel gemeend, dat zijn geslacht zou behoren tot de burggrafelijke familie van Leiden.¹² Er is echter niets dat wijst op een adellijke afkomst van Gerard's

ouders. Hij werd trouwens in 1332 zelf in de adelstand verheven. Evenmin zijn er aanwijzingen, dat de oorsprong van Gerard's geslacht gezocht moet worden onder het bekende Leidse burgerlijke geslacht Van Leyden.

Daarentegen was Gerard Alewijnz. wei vermaagschapt met de Van Leydens. Hij huwde vóór 1316 ¹³ met Machteld, een dochter van Arnoud van Leyden, waardoor hij in nauwe relatie met deze vooraanstaande familiegroep van Leidse grafelijke ambtenaren trad. Machteld leefde nog in 1323.¹¹ Wanneer zij stierf, is bij geen benadering te zeggen; in ieder geval was zij in 1349 reeds **overleden**.¹⁴

Gerard heeft zich nooit van een echte familienaam bediend. Zijn zoon heer **Alewijn** noemde zich pas sinds 1351 geregeld „**Van Rijsoorde**” naar hun **ambachtsheerlijkheid**.¹⁵

Uit het huwelijk van Gerard Alewijnz en Machteld Arnoudsdr. van Leyden zijn minstens vijf kinderen geboren:

De oudste zoon en **leenvolger** was heer Alewijn van Rijsoorde (1324-1388; dood 1390).¹⁶ Hij werd samen met zijn vader in 1332 in de adelstand **verheven**.¹⁷ In 1351 stond zijn vader hem zijn voornaamste leengoederen af, nl. de ambachtsheerlijkheid **Rijsoord** en de landerijen onder Rijswijkerbroek, onder Koudekerk en aan de **Zijl**.¹⁸ In of kort voor 1355 ¹⁹ huwde hij Beatrix van der Merwede (1355-1399), een dochter van heer Floris van der Merwede, heer van Over-Sliedrecht, en van Volcwijf Jan heren **Gilliszoonsdr.**²⁰ Tussen 1355 en 1357 ontving hij **als** eerste vertegenwoordiger van zijn geslacht de **ridderslag**.²¹

Gerard's tweede zoon heette Gerard Wissen, die slechts voorkomt in een document van 1323.²² Van hem vertelt de **15de-eeuwse** kroniekschrijver Johannes à Leydis, dat hij in 1359 deelnam aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten.²³ Zijn tweede, Zeeuws **klinkende** voornaam doet vermoeden, dat hij geboren is in Zeeland, toen zijn vader daar rentmeester (1316-1318) was.

Volcwijf was waarschijnlijk Gerard's oudste dochter, als hij bij haar geboorte de gebruikelijke regel gevolgd heeft om de eerste dochter naar zijn eigen moeder te vernoemen. Zij wordt alleen in 1344 genoemd **als** eventuele erfgename van de vrije heerlijkheid **Albrandswaard**.²⁴

Een andere dochter **Aechte** wordt eveneens in 1344 vermeld als eventuele erfgename van goederen in Leiden.²⁴

De derde dochter Machteld (1338-1359; dood 1364) trad vóór 1338 in het huwelijk met de edelman Jan van den **Zijl** (1332-1361; dood 1364), grafelijk leenman van het kasteel Zijlhof ten noordoosten van Leiden.²⁵

Gerard had behalve Jan van den **Zijl** nog een andere schoonzoon: Hendrik **IJsbrantsz.** van Alkemade (1349-1364). Het is niet bekend met **welke** van Gerard's dochters hij gehuwd geweest is.²⁶

Door zijn kinderen heer **Alewijn**, Machteld en de (onbekende) dochter had Gerard **Alewijnz.** een vrij omvangrijk nageslacht. De groep Van den **Zijl** trad in de **15de** eeuw gedurig op in de Leidse magistratuur. Minder duidelijk is de betekenis van de **Alkemade's**. De hoofdstam van de Rijsoordes stierf echter reeds

in 1429 uit met heer Jacob van Rijsoorde, de oudste zoon van heer **Alewijn**. Toen vererfden de voornaamste leengoederen, die Gerard tijdens zijn carrière vergaard had, via de families Van den Berghe, Van Rijswijk en **Dedel** in een ander geslacht van Leidse oorsprong, Van **Valkestein**.²⁷

Tot Gerard's verder verwijderde bloedverwanten behoorde Pieter Dirk **Alewijszonsz.** (1394-1401). In 1397 trad deze op bij de zoen van de moord op Floris van Rijsoorde, een kleinzoon van Gerard, namens diens vaderlijke **vieren-deel**. Waarschijnlijk was zijn vader Dirk Alewijsz. een broer van Gerard **Alewijsz.**²⁸

Verder noemt Gerard zelf nog drie „**neven**”: Wisse Jacobsz., Willem veren Katerinenzoon en Jan Smeder. Hun verwantschap met Gerard's geslacht is door het ontbreken van gegevens niet duidelijk.

Wisse Jacobsz. werd in 1323 door Gerard Alewijsz. aangesteld tot de eerste kapelaan op de door hem gestichte kappelrie op het Sint Catharina-altaar in de **Sint Pieterskerk**.¹¹

Willem veren Katerinenzoon en diens zoon Jan kochten samen met Gerard de Albrandswaard, waarvan zij in 1345 een deel van de rechten in achterleen van hem kregen.²⁹

De bekendste door Gerard genoemde „**neve**” was Jan Smeder (1338-1360; dood 1366), 's graven klerk van den bloede en meesterknaap van 's graven herberg. Hij was een vertegenwoordiger van de Smedergroep, die tot ver in de 14de eeuw in Leiden voorkwam. Een ander lid van deze groep was heer Jan Rutgersz. van Leyden (1316-1340; dood 1341). Van beiden zal hierna nog sprake zijn.

Gerard's aangetrouwde familie Van Leyden mag men niet verwarren met de familiegroep van mr. Philips van Leyden, die men ter onderscheid beter de Gobburgengroep kan noemen.³⁰ Gerard's echtgenote Machteld behoorde tot de „**echte**” Van Leydens, waarvan de stamhouders anderhalve eeuw lang de geslachtsnaam Van Leyden hebben **gedragen**.³¹ Machteld had twee broers en één zuster:

Heer Pieter van Leyden (1299-1321; dood **1323**), een priester, die behalve kanunnik van de Sint Pieterskerken in Utrecht en in Middelburg ook persoon van de kerk van Zoeterwoude was. Hij is vooral bekend geworden als grafelijk ambtenaar en als grondlegger van de moderne kanselarij van Holland. Uit zijn goederen stichtte hij in de Sint Pieterskerk te Leiden vier kappelrieën, die bekend staan als de Van **Leyden-kappelrieën**.³²

Jan Arnoudsz. van Leyden (1306-1325), overleden in 1325, was evenals zijn broer een grafelijk ambtenaar, maar hij bekleedde een minder belangrijke post. Hij was een grafelijk leenman die de grondslag legde voor het vrij aanzienlijke leenbezit der latere Van Leydens. Hij stierf in Parijs tijdens een reis van gravin Johanna van Valois die hij begeleidde.³³ Bij zijn dood was zijn oudste zoon Pieter van Leyden (1332-1368; dood 1370) nog minderjarig. In 1332 werden zijn oom Gerard Alewijsz. en Gerrit Heynenz. (zie hierna) tot voogden over

al zijn goederen aangesteld. Later zou Pieter een vooraanstaande plaats in de Leidse magistraat innemen.³⁴

Truden (1316-1344) was gehuwd met Dirk veren **Bavenz.** (1309-1314), een grafelijk leenman, van wie de Leidse Hoogstraten-groep afstamt. Hun oudste zoon Gerrit Hoogstraat (1328-1359), ook een grafelijk ambtenaar, was gehuwd met Sofia, een dochter van Gerrit Heynensz., die evenals Gerard Alewijnz. opklom tot grafelijk raad.³⁵

Machteld's broers en zwager bezaten vele goederen in en om Leiden, waardoor zij tot de voornaamste familiegroepen van Leiden gerekend moeten worden.

Carrière *aan* het grafelijk hof

Alvorens in te gaan op Gerard's carrière aan het grafelijk hof is het nodig een korte uiteenzetting te geven van de verschillende departementen, waarin Gerard en zijn familieleden, die in dit artikel ter sprake komen, werkzaam zijn geweest. De hieronder beschreven organisatie geeft de toestand weer omstreeks het midden van de 14de eeuw.³⁶

Het dagelijks bestuur van het graafschap werd gevormd door de graaf met zijn raad. In theorie kon elke edelman deel uitmaken van de grafelijke raad, maar in de praktijk beperkte de graaf zich tot een kleine groep van edelen, die al dan niet voortdurend in zijn omgeving vertoefden. Het is niet zeker, of vanouds alleen de adel het uitsluitende privilege van deelname in de raad had. In elk geval kwam in de 14de eeuw het burgerlijke element sterk naar voren; Gerard Alewijnz. en Gerrit Heynensz. zijn voorbeelden ervan. De raad had een breed, weinig gedifferentieerd werkteerrein. In wezen hielpen de leden de graaf in alle onderdelen van het bestuur: wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende macht. Enerzijds adviseerden zij de graaf daarin en anderzijds traden zij in zijn naam handelend op. De raad kende niet of nauwelijks splitsingen in bijzondere functies. Toch kan men van sommige raden wel zeggen, dat het zwaartepunt van hun activiteiten meer lag in de buitenlandse diplomatie, zoals bij heer Jan van Beaumont, de broer van graaf Willem 111, of op het financiële vlak, zoals bij heer Willem van Duivenvoorde, of in de administratieve sector, zoals bij Gerard Alewijnz. en Gerrit Heynensz.

De tresorie was het financiële apparaat, dat bestond uit rentmeesters en uit rekenplichtige klerken. De rentmeesterschappen vormden de ruggesgraat van de tresorie. De rentmeester inde de inkomsten en betaalde tevens de lasten van de grafelijke goederen in zijn district. De opbrengsten van alle **rentmeesterschappen** waren de basis van het grafelijk financieel beleid. Uit deze opbrengsten wees de graaf bepaalde sommen toe aan rekenplichtige klerken, die daarmee allerlei meer algemene onkosten (bv. van veldtochten, 's graven herberg) moesten betalen. Zowel de rentmeesters als de rekenplichtige klerken legden bij de afsluiting van hun rekening verantwoording af aan een commissie uit de grafelijke raad.

De kanselarij was het administratieve hart van Holland, dat bestond uit een klerk van het register of kanselier en enkele ondergeschikte klerken of secretarissen. Zij schreven de grafelijke oorkonden en hielden registers bij. De registers bevatten geen zuiver financiële stukken maar wel documenten van binnen- en buitenlandse politiek en van wetgevende en rechtsprekende aard.

's Graven herberg tenslotte was het eigenlijke hof en wel het apparaat, dat de dienst aan de persoon van de graaf verzorgde. Aan het hoofd stond een meesterridder, die geassisteerd werd door meesterknappen. Sommige lieden, vaak jonge edelen, dienden in 's graven kamer (kamerling) en aan tafel; andere beheerden de stallen (maarschalk), de wijn- en bierkelders (bottelier) en de bakkerij (pentier). De uitgaven werden bijgehouden door een rekenplichtige klerk. Voor de rechtspraak binnen de herberg bediende de graaf zich van een klerk van den bloede. Een bijzondere positie bekleedde de kapelaan, die zorgde voor het geestelijk welzijn van de graaf, zijn gezin en de gehele herberg. Soms gebruikte de graaf zijn dienaren van de herberg voor vertrouwelijke opdrachten.

Het is vaak moeilijk om aan te geven, wanneer een functionaris van het grafelijk hof in dienst trad. De ambtenaren ontvingen namelijk geen jaarlijkse bezoldiging, waardoor men hun namen in de grafelijke rekeningen zou kunnen terugvinden. Toch werden zij wel beloond voor hun diensten. Van tijd tot tijd gaf de graaf hun een geschenk uit zijn domeinen. Deze geschenken kunnen een aanwijzing bevatten voor hun intrede in grafelijke dienst. Wat eenvoudiger ligt dit voor de rentmeesters, rekenplichtige klerken e.d., wier gedateerde rekeningen een houvast geven voor een datering. Maar ook hier stuit men op moeilijkheden, omdat er niet zoveel rekeningen uit de eerste helft van de 14de eeuw bewaard zijn gebleven. Wij zijn dan ook ten dele aangewezen op min of meer toevallige gegevens uit oorkonden om de carrière van een **vroege-veertiende-eeuwse** ambtenaar te kunnen reconstrueren.

Rentmeester van Zeeland

Gerard's eerste ambtelijke functie was die van rentmeester van het graafschap Zeeland, waarin hij zijn zwager heer Pieter van Leyden opvolgde. Heer Pieter wordt als rentmeester genoemd in de periode van 1309 tot 1315 en mogelijk was hij nog in 1316 in functie.³² In het laatste jaar, 1316, volgde Gerard Alewijnz. hem op en bekleedde het ambt tot 1318, toen hij op zijn beurt vervangen werd door de Zuid-Nederlander Vrederic van Valenciennes.³⁷

Wij kunnen niet veel zeggen over Gerard's verblijf in Zeeland, want zijn rekeningen zijn verloren gegaan. Zeker heeft hij aan deze tijd een grote belangstelling voor Zeeland overgehouden: later zou hij er een landerijencomplex kopen.

Veel meer kunnen wij zeggen over de betekenis van het Zeeuwse **rentmeestersambt**. Zeeland was sinds kort (1304) voorgoed onder de heerschappij

van de Hollandse graaf gebracht.³⁸ Willem 111 heeft veel te stellen gehad met de roerige pro-Vlaamse partij in dit gebied. Hij zag zich genoodzaakt om de meest doorgewinterde tegenstanders te verbannen en hun goederen verbeurd te verklaren, waarvan heer Pieter van Leyden toendertijd een deel heeft gekregen. In dit Zeeland pasten alleen maar beproefde en bekwame mannen. Om met een voorbeeld bij heer Pieter van Leyden te blijven: voordat hij dit moeilijke ambt kreeg had hij reeds blijken van zijn bekwaamheden gegeven als rekenplichtig klerk (1300-1302) en als klerk van het register tijdens graaf Jan II.³² Daarom mag het enige verbazing wekken, dat wij Gerard Alewijnsz. zonder enige „vooropleiding” direct als rentmeester van Zeeland zien optreden. Men zou kunnen vermoeden, dat Gerard deze belangrijke post te danken zou hebben aan de invloed van zijn zwager. Ik meen echter, dat Gerard al eerder aan het hof verbonden was. Reeds in 1315 bezat hij een grafelijk huis in Leiden in huur.¹⁰ Mogelijk heeft hij deze huur gekregen als beloning voor vroegere, ons onbekende diensten aan de graaf. In dat geval zou Gerard al vóór 1315 als grafelijk ambtenaar de gelegenheid gehad hebben om zijn talenten ten toon te spreiden.

Klerk van het register

Toen heer Pieter van Leyden omstreeks 1316 aftrad als rentmeester van Zeeland, keerde hij terug naar het grafelijk hof om daar de functie van klerk van het register te aanvaarden. Hij is dat vier jaar gebleven, tot 1320. In deze tijd legde hij de grondslag voor het reuzewerk, dat zijn zwager — alweer — tot volle ontplooiing zou brengen: de moderne kanselarij van Holland.

Uit het proefschrift van Kruisheer, „De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299”, blijkt dat de Hollandse kanselarij in de 13de eeuw al een behoorlijk georganiseerd apparaat was, waarin klerken volgens bepaalde regels oorkonden ten behoeve van de graaf vervaardigden. Zo’n klerk van de kanselarij was de bekende mr. Gerard van Leyden, overleden in 1289.³⁹ Maar in diens tijd, onder graaf Floris V, was het schrijven van oorkonden nog geen dagvullende taak. Mr. Gerard hield zich dan óók nog bezig met de financiën en met de geestelijke zorg van het hof. In de tweede helft van de 13de eeuw en in het begin van de 14de eeuw deed zich een steeds groter wordende behoefte gevoelen aan een betere organisatie van het grafelijk bestuur, vooral op het terrein van de financiën en van de optekening van de handelingen van de graaf. Dit was niet een *locale* ontwikkeling. In heel West-Europa had vooral de opkomst van de steden ingewikkelde nationale en internationale betrekkingen opgeroepen, waarmee de graaf zich moest *bemoeien*.⁴⁰ Dit vereiste niet alleen veel geld, dus een goed financieel beleid, maar ook een goed geheugen van de graaf. In de kanselarij ging men zich naast het schrijven van oorkonden toeleggen op nevenactiviteiten, die het geheugen van de graaf wat moesten oprispen. Dat geheugen (*memoria*) is het register (*memoriale*) *gewor-*

den, waarin de klerken van de kanselarij de inkomende en uitgaande oorkonden overschreven. De klerk van het register werd ook wel, in het Latijn, de „**clericus memorialis**” genoemd. Een eerste begin met het aanleggen van een register werd gemaakt bij de aanvang van de regering van graaf Jan 11 in 1299.

Aan heer Pieter van Leyden komt de eer toe, de organisatie van de kanselarij op een hoger plan gebracht te hebben.⁴¹ Reeds in 1316 voerde hij een duidelijke systematiek van de registratie van de oorkonden in. Hij liet voor elke landstreek of district een afzonderlijk register aanleggen: één voor Zuid-Holland, één voor Noord-Holland, één voor Kennemerland, één voor West-Friesland, één voor Zeeland, één voor Utrecht en één voor Henegouwen. De uitgegeven oorkonde werd ingeschreven in het register van de landstreek, waarop de oorkonde betrekking had. Bovendien liet heer Pieter, misschien om allerlei gevaren en ongelukken te voorkomen, een duplo-reeks van registers aanleggen. Waarschijnlijk ging één reeks van registers, de zgn. primaire registers, mee op reis, als de graaf een van zijn vele rondgangen door zijn gebieden maakte. De andere reeks bleef achter in Den Haag onder de hoede van de rentmeester van Noord-Holland. Deze systematische registratie was een **novum** in die tijd. Daarmee was de kanselarij van de Hollandse graaf tot de modernste van Europa verheven. Heer Pieter heeft zelf maar enkele jaren aan de registratie gewerkt. In Gerard Alewijnsz. vond de graaf een opvolger, die dankzij zijn enorme werkkraft — die men na zijn dood nog roemde — en dankzij zijn lange leven de richtlijnen van zijn zwager heeft kunnen uitvoeren. Gerard heeft het systeem van registers consequent volgehouden en hier en daar nog wat uitgebreid. In de registers nam hij ook de oorkonden van vóór de tijd van Willem 111 op. Bovendien legde hij nog afzonderlijke registers aan voor Amstelland, voor Woerden, voor de buitenlandse betrekkingen op het Europese vasteland en voor Engeland.

Alles bijeen genomen beheerde Gerard als klerk van het register een twintigtal registers. Uiteindelijk zijn deze registers de voornaamste bron voor de geschiedenis van het **14de-eeuwse** graafschap geworden, nu de meeste oorkonden, die erin overgeschreven werden, verloren zijn gegaan.

Bij het ontbreken van nauwkeurige gegevens kan ik niet met zekerheid vaststellen, of Gerard Alewijnsz. zijn zwager in het jaar 1320 heeft opgevolgd.⁴² Gerard wordt eerst in 1323 door Willem 111 „onsen trouwen **clerc**” genoemd. Vóór die tijd, van 1320 tot 1323, betitelde de graaf hem met „**onse knape**” of „onsen trouwen knape”. Maar reeds in 1320 trad Gerard op als grafelijk raad en op grond van deze voorname functie, waarop ik hierna nog zal terugkomen, neem ik aan, dat hij in 1320 zijn zwager opvolgde.

Gerard heeft lang niet alle registers van de kanselarij eigenhandig geschreven. Hij werd in het schrijfwerk geholpen door ondergeschikte klerken. Dankzij het minutieuze werk van Kruisheer (1968) over de registers van Gerard Alewijnsz. kan men met enige voorzichtigheid stellen, dat het aantal ondergeschikte klerken van 1323 tot 1334 langzaam maar zeker steeg van één tot zeven.

Daarna, van 1335 tot aan de dood van Willem III in 1337, daalde het aantal snel van drie tot één.⁴³ Van één medewerker kennen wij met zekerheid de naam: „heer Hoeghestrate“, dat is heer Gerrit Hoogstraat (1333-1363; dood 1372), de oudste broer van mr. Philips van Leyden, die in de herfst van 1333 in de kanselarij werkzaam was.⁴⁴

Na het overlijden van Willem III handhaafde zijn zoon Willem IV Gerard op zijn post. Toen echter in 1345 deze graaf bij Stavoren sneuvelde, heeft Gerard zich van het hof teruggetrokken.⁴⁵ Waarschijnlijk vestigde hij zich in zijn geboortestad om daar stil te leven in zijn reeds angebroken levensavond. Maar ook in deze tijd liet zijn vak, het bestuur, hem niet met rust. Op 25 juli 1350 werd hij gekozen als raad van de stad Leiden. In deze functie werkte hij samen met Gerrit Heynensz. mee aan de vaststelling van enkele keuren van Leiden in juni 1351.⁴⁶

Bij zijn vertrek uit de dienst heeft Gerard iets gedaan, dat verstrekkende gevolgen zou hebben. Hij nam toen een reeks registers mee naar huis. Tijdens de burgeroorlog tussen keizerin Margaretha en haar zoon Willem V verdwenen op een gegeven ogenblik, waarschijnlijk in 1351, de andere registers uit Den Haag. Vermoedelijk zijn zij door de keizerin in veiligheid naar Henegouwen gebracht. Toen Willem V in 1351 voorgoed de regering aanvaarde, bleek al spoedig, dat die registers spoorloos waren. Dat wilde zeggen, dat de jonge graaf geen inzicht in zijn plichten en rechten als vorst had: zijn ambtelijke geheugen was zoek! Op dit uiterst ongelukkige punt schoot de oude Gerard hem te hulp. Met zijn diensten bood hij de graaf ook de door hem bewaarde registers aan. Uiterst dankbaar aanvaardde de graaf het aanbod. Van 1351 tot 1354 organiseerde Gerard de registratie opnieuw. Toen alles weer zoals vroeger liep, nam hij kort na juli 1354 voorgoed afscheid van het grafelijk hof en gaf het beheer van de registers over aan zijn geleerde stadgenoot mr. Philips van Leyden.⁴⁷

Willem V heeft Gerard op uitzonderlijke wijze bedankt voor zijn redding in opperste nood. Op 22 oktober 1351 schonk hij hem in recht leen maandelijks een pot wijn als slaapdrank en kaarsen als hij ten hove zou komen; op kerkelijke hoogtijdagen twee konijnen, en wel op Allerheiligen, Kerstnacht, Driekoningen, Onze Lieve Vrouwe Lichtmis en op Vastenavond; en bovendien nog een snoek en een broek reigers op Pinksteren. Zo betuigde de graaf op bijzonder charmante wijze de dank van drie generaties van Hollandse graven aan de oude klerk van het register, die op feestdagen de tastbare bewijzen voor zich op tafel zag staan.^{**}

Aangezien deze rechten erfelijk waren, werden ook zijn zoon heer Alewijn en zijn kleinzoon heer Jacob voortdurend herinnerd aan de grote verdiensten van hun vader en grootvader. Pas in 1429, toen heer Jacob zonder kinderen stierf, zijn deze rechten weer aan de graaf teruggekomen.

Kanselier van Holland

In de tweede helft van de 14de eeuw wordt de klerk van het register wel eens „*cancellarius*”, kanselier, genoemd. In die tijd was de klerk van het register duidelijk de leider van de gehele kanselarij, dus ook van die klerken, die niets in de registers schreven, maar wel de oorkonden vervaardigden. Het is de vraag, of Gerard Alewijnsz. de klerk van het register in de eerste helft van de 14de eeuw ook de leiding van de kanselarij heeft gehad. Ik geloof, dat dit het geval is geweest.

In de 13de eeuw was er nog nauwelijks sprake van enige **hierarchie** tussen de klerken van de kanselarij onderling. Ook toen onder graaf Jan 11 de kanselarij gesplitst werd in het eigenlijke oorkondenwerk en het registreren ervan, zien wij nog geen rangsverschil tussen de klerk van de oorkonden en die van het register.⁴⁹ Onder heer Pieter van Leyden en Gerard Alewijnsz. werd dat anders. Hierboven heb ik reeds aangeduid, dat de klerk van het register werd bijgestaan door wisselende aantallen van ondergeschikte klerken. Hieruit kunnen wij afleiden, dat de klerk van het register een belangrijk man binnen de kanselarij was. Maar dit stempelt hem nog niet tot de leider ervan.

Gerard hield zich behalve met de registratie ook nog bezig met de vervaardiging van oorkonden. Maar hij was niet zo maar een oorkondenklerk. Als grafelijke raad gaf hij opdracht tot het schrijven. En als hij eens zelf -een oorkonde schreef, dan was het een heel bijzondere. Zo schreef hij in 1325 en 1344 de huwelijksverdragen tussen **Geire** en Holland.⁵⁰ Tenslotte waren het Gerard's eigen ondergeschikte klerken, die als secretarissen ook de oorkonden schreven.⁵¹

Vatten wij dit alles samen, dan moet Gerard Alewijnsz. de kanselier, het hoofd van de kanselarij, de leider van de oorkondenschrijvende en registrerende klerken, geweest zijn met de titel van klerk van het register.

Grafelijke raad

Het spreekt bijna vanzelf, dat een klerk van de kanselarij als gevolg van zijn werk veel informatie bezat over allerlei lopende staatszaken.⁵² Het hoofd van de kanselarij was dan een man, die in de grafelijke raad belangrijke adviezen kon uitbrengen. Gerard Alewijnsz. wordt herhaaldelijk en uitdrukkelijk grafelijk raad genoemd en wij zien hem vaak optreden in **raadszaken**.⁵³

Desondanks kunnen wij niet zonder meer vaststellen, wanneer hij in de raad is opgenomen. Uitgaande van de veronderstelling, dat de raad van de graaf een exclusief adellijke instelling zou zijn, heeft Blok aangenomen, dat Willem 111 Gerard in 1332 in de adelstand heeft verheven om hem in de raad te kunnen **opnemen**.⁵⁴ Maar Gerard treedt al in 1330 op in **raadszaken**.⁵⁵ Ik zou Gerard's verschijning in de raad tot een nóg vroeger tijdstip willen terugvoeren. De gecopieerde oorkonden in de registers zijn vaak voorzien van korte **aan-**

tekeningen, die de kanselier eraan herinnerden, welke grafelijke raden aanwezig waren bij de besluitvorming om de oorkonde uit te vaardigen.⁵⁶ In de dertiger jaren, als Gerard Alewijnsz. genoemd wordt als raad, duikt zijn naam geregeld in de aantekeningen op. Maar ook vóór 1330 komt zijn naam daarin voor. De oudste vermeldingen zijn aangetekend bij oorkonden uit 1320.⁵⁷ Dit wil zeggen, dat in het jaar, dat Gerard klerk van het register geworden is, hij tevens zitting in de raad genomen heeft. Men krijgt de indruk, dat het lidmaatschap van de raad verbonden was aan het ambt van kanselier.

Gerard's familie aan het grafelijk hof

Meer dan eens is heer Pieter van Leyden ter sprake gekomen als een vooraanstaand ambtenaar aan het grafelijk hof. Hij was niet het enige familielid van Gerard Alewijnsz., dat in de eerste helft van de 14de eeuw aan het hof gewerkt heeft. In de Van Leyden-groep zijn nog drie andere ambtenaren te noemen:

Heer **Pieters'** broer Jan Arnoudsz. van Leyden bekleedde vanaf 1306 tot aan zijn dood in 1325 het ambt van meesterbottelier van de grafelijke herberg.³³

Gerrit Hoogstraet (1328-1359), de zusterszoon van heer Pieter, komt reeds in 1335 voor als dienaar van graaf Willem 111, trad in 1336 op als secretaris en was rekenplichtig klerk van de herberg van de gravin in 1341, 1343 en 1344; in 1359 was hij kamerling van gravin **Machteld**.³⁵

Gerrit's schoonvader was de bekende Gerrit Heynen Rottiersz. van Leyden (1321-1352; dood 1360), of kortweg Gerrit Heynenz. genaamd, die een dergelijke vooraanstaande positie aan het hof bekleedde als heer Pieter en Gerard Alewijnsz. In 1321 en 1322 oefende hij namens de graaf het schoutambt van het Uiteinde en het Zuideinde bij Enkhuizen uit. In 1327 en 1328 was hij 's graven maarschalk; in 1329 meesterknaap van 's graven herberg, toen hem de bewaring van het grafelijk huis te Leiden werd opgedragen. De functies van maarschalk en meesterknaap heeft hij verwisseld voor het belangrijke **rentmeestersarnbt** van Noord-Holland, 1334-1345, waartoe het gewichtige beheer van het grafelijk archief in Den Haag behoorde en uit hoofde waarvan hij ook zitting in de grafelijke raad had. Sinds 1340 was hij tevens rentmeester van Woerden. Evenals Gerard Alewijnsz. trok hij zich in 1345 uit de grafelijke dienst terug, waarschijnlijk onder politieke druk, omdat de Hoekse partijganger Matthijs van der **Burch** hem in het rentmeestersambt opvolgde. Ook Gerrit keerde na de normalisering van de toestand in het graafschap terug op zijn post om orde op zaken te stellen in de chaos, die zijn opvolgers hadden veroorzaakt: in 1352 trad hij nog één maal op als rentmeester van Noord-Holland.⁵⁸

Ook onder Gerard **Alewijnsz.**'s eigen verwanten kan men enkele grafelijke ambtenaren ontdekken:

Allereerst was Gerard's eigen zoon Alewijn aan het hof verbonden. In 1352 wordt hij „**pentier**” van 's graven herberg genoemd; in 1354 was hij nog in dienst.⁵⁹ Aangezien Alewijn toen al ambachtsheer van **Rijsoord** was, zal hij

niet een ondergeschikte rol in de bakkerij gespeeld hebben. Waarschijnlijk was hij er het hoofd van.

Van de verwante Smeder-groep traden in **Gerard's** ambtsperiode twee leden op:

Jan Smeder (1338-1360; dood **1366**), een „neve” van Gerard, werd in 1338 benoemd tot klerk van den bloede van graaf Willem IV. In 1342 en 1344 komt hij voor als meesterknaap van 's graven herberg. In die functie vergezelde hij de **graaf** op diens reizen naar Jeruzalem en Pruisen, 1343-1344, en later nog eens naar Pruisen, **1344-1345**. In de uitbrekende twisten koos hij partij voor de Hoeken: in 1351 diende hij keizerin Margaretha als meesterknaap van haar herberg. Na de overwinning van Willem V viel hij in ongenade, maar de graaf vergaf hem in 1355.⁶⁰

Heer Jan Rutgersz. van Leyden (1316-1340; dood **1341**), een priester, was rekenplichtig klerk onder Willem 111 in de jaren **1318-1320**, 1322 en 1324-1327; daarna fungeerde hij tot in 1336 als 's graven **kapelaan**.⁶¹

Wij zien dus, dat tijdens Gerard's ambtsperiode soms wel vier leden van de Van Leyden-Smeder-groep tegelijk functies aan het hof bekleedden. Maar niet alleen deze Leidse poortersgroep kon men daar vinden. Ook de **Heerman**-groep en de Gobburgen-groep waren goed vertegenwoordigd in het ambtenarenapparaat. Evenals de Van Leydens en de Smeders speelden de Heermannen en de Gobburgen een rol in de Leidse **magistraat**.⁶²

Het schijnt, dat in de loop van de 14de eeuw de invloed van de Leidse poorterie op het grafelijk bestuur belangrijk is toegenomen. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat Gerard Alewijnz. er het nodige aan gedaan zal hebben om stadgenoten en zelfs familieleden aan het hof te introduceren.

Bezittingen

Over de welstand van Gerard Alewijnz. zijn wij betrekkelijk goed ingelicht. Weliswaar kunnen wij geen nauwkeurige opgaven van zijn kapitaal of van zijn inkomen doen, maar de groeiende omvang van zijn vermogen laat zich wel aflezen van zijn bezit van onroerende goederen, van zijn schenkingen en van zijn verplichtingen als edelman. Gerard bezat goederen van verschillende aard, nl. eigen goederen, leengoederen en pachtgoederen. Het is voor sommige van die goederen mogelijk om aan te geven, of het erfgoed, dan wel belegging of grafelijke beloning was.

Bij benadering kan men aannemen, dat, als Gerard rond 1315 de geschiedenis binnentreedt, hij tot de gegoede poorterie van Leiden behoorde. In 1315 reeds had hij het grafelijk huis bij de Blauwe Steen in Leiden in huur, waar hij waarschijnlijk ook woonde. Misschien heeft hij sommige goederen, die hij in 1323 aan de Sint Pieterskerk schonk, van zijn vader geërfd, aangezien zijn moeder als medeschenker optrad.¹¹ Het is niet bekend, wat zijn vrouw **Machteld** meebracht in het huwelijk. Zij stamde uit een vermogende familie en had

het uitzicht op een gedeelte van de nalatenschap van haar broer heer Pieter van Leyden. Belangrijker is, dat Gerard in 13 16 rentmeester van Zeeland werd. Een rentmeester moest over eigen kapitaal kunnen beschikken om de tekorten van zijn voorganger aan te vullen en om de financiële gaten, die tijdelijk tijdens zijn beheer konden vallen, op te vullen. Algemeen neemt men aan, dat het **rentmeestersambt** in de Middeleeuwen veel geldelijk voordeel aan de rentmeester bracht. Waarschijnlijk is dit ook het geval met Gerard Alewijnsz. geweest, want hij bezat in Zeeland 10 gemeten land in Hugelijnszand in recht grafelijk **leen**,⁶³ dat óf een belegging van zijn winsten óf een grafelijke beloning voor bewezen diensten geweest moet zijn.

Uit het voorgaande blijkt, dat Gerard zijn welstand niet uitsluitend ontleend heeft aan de uitoefening van het rentmeestersambt. Hij is door dit ambt niet van een onvermogen tot een vermogen man geworden, maar hij werd slechts vermogender dan hij reeds was.

Tijdens zijn loopbaan als klerk van het register heeft Gerard zijn bezittingen voortdurend uitgebreid. Ook al had hij nu niet meer direct te maken met voordelige financiële handelingen als rentmeester, dan werd hij toch als zeer verdienstelijk klerk van tijd tot tijd bedacht met niet te versmaden geschenken.

De graaf beloonde in die tijd zijn ambtenaren niet met een periodiek salaris in gemunt geld maar met domeinen. Hij kon niet ongelimiteerd domeinen weg-schenken, want zijn binnenlandse positie als graaf berustte voor een groot deel op zijn eigen inkomsten uit de domeinen. Bovendien waren die inkomsten toch al niet toereikend voor een modern vorst als Willem 111. Daarom verbond hij beperkende voorwaarden aan zijn gunsten. Des te groter was zijn gunst, naarmate hij de beperkingen verminderde. Meestal verleende de graaf een gunst voor de duur van het leven van de begunstigde. Na diens dood moest het domein weer terugkeren in 's graven boezem. Voordeliger was de verlening van erfelijke gunsten in de vorm van rechte erfpachten of rechte erflen, die van vader op zoon overgingen. Het grootste gunstbewijs was een onversterfelijk erleen, wat in de praktijk neerkwam op een definitieve afstand van het domein door de graaf. Gerard Alewijnsz. heeft van al deze vormen van gunsten zijn deel gehad.

In de twintiger jaren deed Gerard op kleine schaal voortdurend zaken met de graaf. Op handige wijze gebruik makend van de grafelijke gunst en van zijn eigen ambtelijke kennis van zaken van de grafelijke domeinen en van **geconfiscieerde** of aan de graaf verstorven goederen, vergrootte hij geleidelijk aan zijn bezit en wist hij steeds gunstiger voorwaarden te verwerven bij grafelijke schenkingen. In 1320 verkocht hij zijn land, in recht leen gehouden, in Hugelijnszand en ruilde dit met 16 gemeten onversterfelijk **leenland** aldaar, waaraan hij zijn vrouw **lijftochte**.⁶⁴ In 1323 gaf de graaf hem toestemming om dit land weer van de hand te doen om daarvoor in de plaats **leenland** in Noord-Holland te kopen.⁶⁵ Blijkbaar kon Gerard daar geen geschikt object vinden. Hij veranderde van gedachten in de richting van een soort buitenverblijf in de Zeeuwse **con-**

treien. Daartoe ruilde hij in 1327 de bovengenoemde 16 gemeten tegen 24 gemeten eveneens onversterfelijk leenland in Malland onder Poortvliet en twee jaar later, in 1329, kocht hij eveneens in Poortvliet in vrij eigen de hofstede, waar vroeger de pastoor heer Heynric gewoond had en die sindsdien aan de graaf vervallen was.⁶⁶

In zijn vaderstad Leiden is Gerard in de twintiger jaren in korte tijd een aanzienlijk man geworden. Vanouds was de graaf de belangrijkste grondeigenaar binnen de stadsvrijheid, waarop een deel van zijn machtspositie in de stad berustte. Tot in het begin van de 14de eeuw verhuurde hij zijn hofsteden, hoeven en huizen voor een bepaalde tijd aan particulieren, zoals bijvoorbeeld aan Gerard Alewijnz.⁶⁷ Daarna schijnt de graaf niet meer zo veel belangstelling voor zijn Leidse bezittingen gehad te hebben, althans hij stond ten dele zijn eigendomsrechten af door een groot deel van zijn onroerende goederen in erfpacht aan Gerard te geven. In 1321 zette hij de huur van het steenhuis bij de Blauwe Steen om in een onversterfelijke erfpacht van 2 pond en 10 schellingen per jaar ⁶⁸ en in 1322 gaf hij Gerard ook de Krijthoeve, de twee hoeven achter 's graven boomgaard en de hoeve achter de Bagijnen in een onversterfelijke erfpacht van 4 pond per jaar.⁶⁹ Zo is Gerard de grootste grondbezitter in Leiden geworden en volgde daarmee de graaf op in diens machtspositie in de stad. Wij mogen aannemen, dat Gerard in deze jaren tot de aanzienlijkste poorters is opgeklommen.

Ook in de onmiddellijke omgeving van Leiden kocht Gerard in deze tijd verschillende landgoederen uit de grafelijke domeinen. In 1323 kocht hij in vrij eigendom 2 morgen land op de „Merske” in Oegstgeest voor 18 pond Hollands en 4 morgen broekland bij het riviertje de Zijl voor 25 pond. In 1329 verkocht de graaf hem nog voor 24 pond 5 morgen land, geheten „die Laghe Ake” in Warmonderbroek.

Tenslotte schonk de graaf hem in 1323 een jaarlijkse rente van 15 pond Hollands uit de domeinen van Noord-Holland in recht leen.⁷¹ Bij wijze van gunst stond de graaf toe, dat na de dood van Gerard 5 pond van deze rente levenslang uitgekeerd zou worden aan zijn tweede zoon Gerard Wissen.²²

Tot nu toe waren dit allemaal schenkingen en verkopen door de graaf uit de domeinen aan Gerard onder bepaalde erfrechtelijke voorwaarden. Het omgekeerde kwam ook voor. In 1327 gaf Gerard zijn 4 morgen vrij eigen land in Leiderdorp aan de graaf, dat hij van hem als onversterfelijk leen terugkreeg.⁷² Het is niet duidelijk, waarom Gerard dit gedaan heeft, maar in de regel hangt een opdracht uit vrij eigen bezit samen met de lossing van de leenband van ander land, waarvan wij niet weten.

Tussen 1321 en 1323 stierf Gerard's zwager heer Pieter van Leyden. Uit zijn testament van 10 november 1316 blijkt, dat heer Pieter een gefortuneerd man was. Zijn naaste erfgenamen waren zijn broer Jan van Leyden en zijn zusters Truden, gehuwd met Dirk veren Bavenz., en Machteld, gehuwd met Gerard Alewijnz.¹³ Het belangrijkste goed dat de overledene naliet was 110

gemeten land in Sint Maartensdijk in Zeeland, dat indertijd rebellerende Vlamingen hadden verbeurd en dat hij in 1315 om menige trouwe dienst van graaf Willem III in onversterfelijk erfleen had gekregen. De drie erfgenamen hebben hun Zeeuwse erfenis verkocht voor 210 pond Hollands en in ruil daarvoor landerijen elders gekocht, die zij aan de graaf moesten opdragen. Gerard's vrouw Machteld kocht voor haar aandeel van 70 pond 17 morgen land in Koudekerke, 30 morgen land in Rijswijkerbroek en 4 morgen land aan de Zijl in Warmonderbroek, in onversterfelijk erfleen.⁷³

De kappelrieën in de Sint Pieterskerk

Wij zien dus, dat het echtpaar Gerard Alewijnsz. en Machteld van Leyden in de periode tot omstreeks 1330 vrij aanzienlijke leen-, pacht- en eigen goederen hebben verworven. Al in 1323 was de omvang van hun bezittingen zodanig, dat zij samen met Gerard's moeder Volcwijf besloten een vroom werk te verrichten. Op 15 augustus van dat jaar ¹¹ stichtten zij gedrieën een kappelrie op het Sint Catharina-altaar in de Sint Pieterskerk ter aflaat van hun zonden en ter nagedachtenis van hun eigen zielen en die van hun ouders. Daartoe stelden zij een kapelaan aan, die dagelijks missen op het Sint Catharina-altaar zou lezen. Bovendien bepaalden zij, dat de kapelaan dagelijks moest assisteren bij de diensten van de metten, de hoogmis en de vespers, zoals andere kapelannen van de Sint Pieterskerk gewoonlijk ook deden. De stichters begiftigden de kappelrie met enkele goederen. De opbrengsten ervan moesten dienen voor het onderhoud van de kappelrie en het salaris van de kapelaan. Om enige indruk van de rijkdom van deze Leidse poorters te krijgen moeten wij wat langer bij de dotatie van de kappelrie stilstaan. Zij schonken:

een vierde gedeelte van een stuk land, gelegen „bi des ziecs wijffs” (d.i. het ziekenhuis even buiten de Middeleeuwse Rijnsburger poort aan de Rijndijk), groot $2\frac{1}{2}$ morgen;

5 morgen land, geheten „den IJdel”, gelegen aan de Leidse Vaart;

1 morgen land, geheten „heren Gillis morghen iof Jannekiins lant”, te Boshuizen, de streek onmiddellijk ten westen van de stad;

7 morgen en 280 roeden land te Zwieten, ten dele gelegen in Zoeterwoude en ten dele in Hazerswoude;

tenslotte nog een jaarlijkse rente van 20 schellingen Hollands op het huis van Dirk van Waddingen te Leiden.

Tesamen schonken de stichters bijna 16 morgen land in de omgeving van Leiden. Als wij uit de kooprijzen van andere landerijen van Gerard (zie blz. 42) een gemiddelde van 6 pond per morgen mogen aannemen, dan was de dotering van hun kappelrie ongeveer 100 pond Hollands waard. Hoe aanzienlijk hun schenking was, blijkt wel uit twee inkomens uit een groep van lage edelen in de 14de eeuw. Omstreeks 1316 leefden de adellijke weduwe Elisabeth van Rodenburg en haar vier jongste kinderen bij heer Philips van Santhorst van

100 pond, dat het goederencomplex van het kasteel Rodenburg jaarlijks opbracht.⁷⁴ In 1394 liet de edelman **Hubrecht** van den Werve, gehuwd met Volcwijf van Rijsoorde, een kleindochter van Gerard, bij zijn dood twee kastelen met boerderijen, landerijen en vele eigen goederen na, die **tesamen** ongeveer 90 pond per jaar opbrachten.⁷⁵ Men kan de schenking van Gerard Alewijnz. en zijn familie met recht edelmoedig noemen.

Gerard stelde bij de stichting van de kappelrie een belangrijke voorwaarde. Volgens de heersende gewoonte behield hij voor zich en zijn nakomelingen het recht om de kapelaan voor te dragen en wel een jonge geestelijke, die tot zijn familie moest behoren. In wezen was door deze bepaling de vrome stichting tevens een goede manier om een eeuwig durend fonds te vormen, waaruit de opleiding van jonge verwanten tot een kerkelijke loopbaan bekostigd kon worden.

Later, in 1349, toen de toenmalige kapelaan „**Wiichman** Infreiits soen” vrijwillig afstand deed van de kappelrie, maakte Gerard van de gelegenheid gebruik om zijn stichting uit te breiden tot twee kappelrieën op het Sint **Catharina**-altaar. Hij vulde toen zijn schenkingen aan met landerijen in Oegstgeest en in Haagambacht tot een totaal van 23 ½ morgen land en 11 schellingen Hollands aan jaarlijkse renten.¹⁴

De kappelrieën-kwestie van 1325

Met de stichting van zijn kappelrie raakte Gerard Alewijnz. vrijwel onmiddellijk betrokken bij een smeulend conflict, dat de leidende families van het vroeg-veertiende-eeuwse Leiden in rep en roer zou brengen en waarin hij een grote rol zou spelen. De Sint Pieterskerk behoorde krachtens een schenking van graaf Floris V toe aan de landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht. De orde had het recht dat de commandeur van de Leidse afdeling tevens pastoor van de kerk zou zijn. De landcommandeur meende nu, dat hem diensgevolge ook het recht toekwam om de kapelannen van de kappelrieën aan te stellen. Dit was lijnrecht in tegenspraak met de bedoelingen van de stichters van de **kappelrieën**, die uitdrukkelijk de uiterst belangrijke collatie aan zich gehouden hadden. De zes collatoren van de tien kappelrieën, die de Sint Pieterskerk toen rijk was, vreesden terecht, dat als de landcommandeur zou doorzetten, zij alle macht over de familiefondsen zouden verliezen. In 1325 gingen de collatoren tot de aanval over. Zij protesteerden scherp bij het stadsbestuur van Leiden tegen het voornemen van de landcommandeur en zij dreigden de kappelrieën over te brengen naar een andere kerk, dat wil zeggen naar een kerk buiten Leiden, omdat de Sint Pieterskerk de enige kerk van Leiden was. Op de achtergrond stond het onuitgesproken dreigement, dat deze families, met hun kappelrieën, eveneens de stad zouden verlaten. Een Middeleeuwse stad, die zeer gevoelig was voor de eer en de glorie van haar parochiekerk en voor de financiële schade van een massale kapitaalvlucht, moest wel ingrijpen. Het stadsbestuur, waarin

– uiteraard – leden van de betrokken families zitting hadden, opende een diplomatiek offensief tegen de landcommandeur. Zij stuurde een gezantschap naar Utrecht om met hem te onderhandelen, maar hij was aldaar niet aanwezig. De gezanten keerden terug met de toezegging, dat de zaak in de vergadering van de landcommanderij gebracht zou worden. Ogenschijnlijk had Leiden een nederlaag geleden, maar de stad had tegelijk met het gezantschap zeer zwaar geschut in stelling gebracht, nl. Gerard Alewijnz.! Hij verzocht zijn meester graaf Willem 111 om zijn invloed in Utrecht aan te wenden. En die invloed was ontzaglijk groot. Kort tevoren nog, in 1323, had bisschop Jan van Diest beloofd aan Willem III uitsluitend volgens diens adviezen te zullen regeren.⁷⁶ Hoewel het niet bekend is, welke directe uitwerking de grafelijke interventie op de landcommanderij had, is het gevolg wel treffend. Op 26 januari 1325 ⁷⁷ kwam de landcommandeur in eigen persoon aan het stadsbestuur mededelen, dat de Duitse Orde afzag van haar aanspraken op de kappelrieën! Op dit belangrijke ogenblik beging het stadsbestuur een onbegrijpelijke vergissing. Zij dwong niet de landcommandeur zijn nederlaag zwart op wit te erkennen, maar zij vaardigde zelf een oorkonde van de overwinning uit en deponeerde die in het archief van de Sint Pieterskerk. Juridisch gezien heeft een dergelijk document geen enkele waarde. Het lijkt alsof het stadsbestuur in een overwinnings-roes het hoofd niet koel wist te houden. In wezen was het grote conflict nu nog niet beslist. Jaren later, in 1366, zou het opnieuw tot een botsing komen met als resultaat de oprichting van het kapittel van de Sint Pancraskerk, buiten de macht van de **landcommandeur**.⁷⁸

De rol van Gerard Alewijnz. in de kappelrieën-kwestie van 1325 toont aan, dat hij behalve voor zichzelf ook ten behoeve van zijn medepoorters goed gebruik wist te maken van zijn positie aan het grafelijke hof.

*De herdikking van de **Zwijndrechtse** Waard*

De belangrijkste financiële operatie, waarmee Gerard Alewijnz. zich na 1330 heeft beziggehouden, was zijn deelname in de herdikking van de **Zwijndrechtse** Waard. De min of meer ovaalvormige waard ten westen van Dordrecht werd in 1322 geteisterd door een verwoestende overstroming. De eigenaar, de Sint Paulusabdij te Utrecht, was organisatorisch en financieel niet bij machte de 2700 morgen grote waard te herdijken. Graaf Willem 111, die niet kon aanzien dat zo'n uitgestrekt en strategisch gelegen landbouwgebied in het hart van zijn graafschap rijdende bleef, nam alle rechten van de abdij over tegen een jaarlijkse pacht. Na jaren van voorbereiding en tegenslagen bracht hij een herdikgingsplan op tafel, waarvoor hij door middel van een prospectus particulier kapitaal wilde aantrekken. Het plan was om een, voor die tijd, reusachtige ringdijk van ruim 20 km met vier dammen ter afsluiting van rivierarmen aan te leggen. Daar de vennootschap toen onbekend was, gebruikte de graaf de veelbeproefde methode om aan de toekomstige deelnemers het recht van

ambachtsheerlijkheid en allerlei andere voordelen te beloven. Daartoe verdeelde hij de waard in zestien partijen in de hoop evenzovele gegadigden te vinden. Hij benoemde een commissie van uitgifte, die op 2 februari 1331 te Dordrecht zitting hield om de zestien delen uit te geven. In die commissie zat ook Gerard Alewijnsz., die, zoals uit het vervolg blijken zal, zelf één zestiende deel voor zijn rekening nam. De uitgifte liep niet zo vlot, als men gehoopt had. Men moest zelfs een tweede inschrijving houden, waarbij het minimumaandeel verlaagd werd tot één tweeëndertigste deel. Inmiddels was men met de dijk aanleg begonnen. Ook hier kregen de deelnemers een tegenslag te incasseren: de dijk-lengte bleek groter te worden dan aanvankelijk was berekend. In het voorjaar van 1333 waren dijk en dammen voltooid. Ongelukkig genoeg overstroomde de waard reeds in 1334, maar men kon het gat snel dicht en zich verder wijden aan de ontginning. In 1336 zaaide en oogstte men voor het eerst. Willem III heeft de bekroning van dit voorbeeldige waterstaatkundige werk niet meer mogen meemaken. Na zijn dood was het zijn zoon Willem IV, die op 12 november 1337 het grote handvest van de Zwijndrechtse Waard afkondigde.⁷⁹

Gerard Alewijnsz. heeft niet geheel en alleen zijn aandeel in herdijking bekostigd. Later, als de graaf hem op vele wijzen helpt met de stichting van Rijsoord, is er steeds sprake van de „vrienden”, d.w.z. familieleden, die met Gerard participeerden in het zestiende deel. Dit hoeft niet te betekenen, dat Gerard dus geen geld genoeg had; het kan ook zijn, dat hij het grote risico van de speculatie, die een herdijking nu eenmaal was, wilde spreiden. Aangezien alle documenten betreffende het zestiende deel op naam van Gerard Alewijnsz. gesteld werden, moet men aannemen, dat hij het hoofd, de voornaamste geldschiet van het familieconsortium was. Wat Gerard aan zijn verwanten in ruil voor hun participatie gaf, is niet duidelijk. Waarschijnlijk stond hij hun een gedeelte van de grondeigendom in het zestiende deel af. Evenmin is het duidelijk, wie de „vrienden” waren. Met enige zekerheid zou de priester heer Jan Rutgersz. van Leyden, een lid van de aanverwante Smeder-groep, een participant geweest kunnen zijn. Heer Jan betaalde in 1340 mee met Gerard in de afkoop van de accijns van Rijsoord en bovendien bezat hij land in Rijsoord. Omstreeks 1331, toen Gerard besloot mee te doen aan de herdijking, waren heer Jan en hij heel goed bevriend met elkaar. Evenals Gerard was heer Jan verbonden aan het grafelijk hof.⁶¹ Zij traden samen op als executeurs-testamentair van heer Pieter van Leyden.¹⁸ Maar hun hartelijke relatie blijkt bovenal uit het feit, dat heer Jan in datzelfde jaar 1331 bij de stichting van zijn kappelrie in de Sint Pieterskerk het collatierecht vermaakte aan Gerard ⁸¹!

Verheffing *in* de adelstand

Op 1 mei 1332 verleende Willem III, die op die dag in Middelburg vertoefde, een bijzondere gunst aan Gerard Alewijnsz. en zijn zoon Alewijn. Hij verhef

vader en zoon en hun beider nakomelingen in de adelstand volgens het recht van Zeeland. Als getuige trad op de eerste edele van Zeeland, Gerard heer van Voorne, burggraaf van Zeeland.¹⁷ In de geschiedenis van Holland en Zeeland is dit een bijzondere gebeurtenis, omdat de adelsbrief het oudst bekende document van die aard is.

De graaf verleende de adeldom in de eerste plaats om Gerard in staat te stellen daadwerkelijk de ambachtsheerlijk ke rechten van zijn te ontginnen zestiende deel van de Zwijndrechtse Waard uit te oefenen, „want ambocht niemant bedriven en mach dan edel lude”, heet het in de adelsbrief. In de tweede plaats schonk hij dit recht vanwege Gerard's vele trouwe diensten. Het vroegere gebrek aan edelheid houdt dus in, dat Gerard en de graaf al vóór de uitgifte van de waard overeengekomen moeten zijn, dat Gerard geadeld zou worden. Anders zou zijn deelname in de herdijsing zinloos geweest zijn.

Men mag aannemen, dat Gerard, voordat hij aan de herdijsing van de Zwijndrechtse Waard deelnam, terdege de gevolgen van de adeldom overdacht zal hebben. Een edelman was verplicht om de kostbare edele staat te voeren op straffe van verlies van adeldom. Eerder heb ik reeds met de voorbeelden van Elisabeth van Rodenburg en Hubrecht van den Werve aange-toond, dat Gerard minstens over een inkomen van 100 pond per jaar moest beschikken om de edele staat te kunnen voeren. Anderszijds opende zijn nieuwe sociale status fraaie perspectieven voor huwelijken van zijn kinderen in adellijke kringen. Hij behoefde niet bevreesd te zijn, dat men hem en zijn kinderen als parvenu's zou behandelen, want tijdens zijn leven voltrok zich in Holland een nivellering tussen de groep van rijke poorters en de lagere adel, die hun kinderen over en weer uithuwelijkten. Zijn pas verworven adeldom zou meer nog dan geld eventuele obstakels voor een adellijk huwelijk uit de weg kunnen ruimen

Uit de huwelijken van zijn kinderen en kleinkinderen blijkt, dat Gerard's geslacht zonder meer aanvaard is in de kringen van de lagere en zelfs van de hogere adel van Holland. Heer Alewijn van Rijsoorde huwde Beatrix heren Florisdr. van der Merwede, zijn zuster Machteld Jan van den Zijl, een andere zuster Hendrik IJsbrantsz. van Alkemade. Heer Jacob van Rijsoorde trouwde eerst met Margaretha Godschalksdr. van Brake1 en later met Maria heren Hendrik&. van Montfoort, zijn zuster Volcwijf trad eerst in het huwelijk met Hubrecht van den Werve en daarna met Kerstant van den Berghe.⁸³

De stichting van Rijsoord

Met de herdijsing van de Zwijndrechtse Waard en de ontginning van zijn zestiende deel was Gerard Alewijnsz. nog lang niet aan het eind van zijn plannen. Integendeel, na de adelsverheffing brak de stroom van grafelijke gunsten pas goed los. Het schijnt, dat Gerard zich een vast omlijnd doel voor ogen gesteld heeft: de stichting van het dorp Rijsoord als marktcentrum van de

Zwijndrechtse Waard. Met de nimmer aflatende steun van Willem 111, Willem IV en Willem V is hij daar organisatorisch geheel in geslaagd. Dat **Rijsoord** economisch nooit een belangrijk dorp is geworden, zoals Gerard gehoopt moet hebben, mag hem niet verweten worden. In de economisch-historische ontwikkeling van de Zwijndrechtse Waard hebben na zijn dood factoren gespeeld, die hij met geen mogelijkheid in de hand had kunnen houden.⁸⁴

Ondanks de gedeeltelijke mislukkig dwingt zijn Rijsoordse schepping groot respect af. Zij getuigt van de visie van een veertiende-eeuwer, die met eigentijdse feodale middelen op het platteland een voor die tijd modern centrum van landbouw, handel, industrie en religie wilde scheppen. Gerard is niet van plan geweest om een stad te stichten, hoewel hij in korte tijd belangrijke stadsrechten bijeen vergaard heeft. Enerzijds zou een nieuwe stad tussen de bestaande steden Dordrecht en Rotterdam een dwaze gedachte geweest zijn en had **Rijsoord** door de afdanning van de **Waalarm** geen kans op een noodzakelijke goede waterweg, anderzijds heeft Gerard gedurig zijn rechten van **ambachtsheer**, die in de regel toch strijdig waren met de belangen van een stad, versterkt. Waarschijnlijker is, dat Gerard streefde naar een sterke positie als ambachtsheer tegenover zijn burenen en dat hij, in afspiegeling van de graaf als leider van het graafschap, zichzelf als leider van het Zwijndrechtse **marktcentrum** zag.

Gerard is van den beginne af aan goed op de hoogte van de grafelijke plannen in en om de waard geweest. Zijn keuze van zijn deel uit de zestiende beschikbare partijen verraadt dit reeds. Voor en na de overstroming van 1322 was de waard een belangrijke schakel in de oost-west-verkeersweg ten zuiden van de Waal, lopende van Nijmegen naar Naaldwijk. Bij Dordrecht stak deze weg het Zwin over, liep onder de naam „**Lange Weg**” in noordwestelijke richting dwars door de waard naar de uiterste zuid-west-hoek van Strevelhoek, stak daar de Waal over en bereikte via Barendrecht het befaamde Kralingse veer over de Nieuwe Maas.⁸⁵ Om onbekende reden verliet Willem 111 bij de herdijking een gedeelte van dit tracé. Weliswaar handhaafde hij de „**Lange Weg**” als de hoofdverkeersweg van de waard, maar bij het tegenwoordige **Rijsoord** boog hij het tracé om naar het noorden en stak de Waal bij **Rijsoord** over om via Ridderkerk het Kralingse veer te bereiken. Gerard Alewijnz. koos zijn zestiende deel precies tussen de nieuwe noordelijke aftakking en het te verwachten veer over de Waal. Het nieuwe tracé, de Rijsoordse steeg, kwam binnen zijn ambachtsheerlijkheid te liggen, terwijl het Rijsoordse veer bestaan heeft tot 1543, toen het vervangen werd door de nu nog bestaande **brug**.⁸⁶

Voordat Gerard begon aan de uitbouw van de voorrechten van zijn deel, zorgde hij ervoor, dat het erfrecht van zijn heerlijkheid verbeterd werd. In 1333, het jaar dat de **dijkring** gesloten werd, stond de graaf hem toe, dat de heerlijkheid eventueel op zijn jongere kinderen en hun nakomelingen mocht versterven. Als de heerlijkheid bij gebrek aan rechte nakomelingen alsnog aan de graaf zou vervallen, dan had de naaste erfgenaam het recht om de heerlijkheid

te lossen tegen 20 pond zwarte tournoois.⁸⁷ Dit recht kwam twee generaties later al van pas, toen heer Jacob van Rijsoorde kinderloos stierf, waardoor zijn zustersdochter Adriana van den Berghe zonder problemen de heerlijkheid kon erven.

Bij de uitgifte van de Zwijndrechtse Waard, in 1331, had de graaf bepaald, dat elke deelnemer de ambachtsheerlijkheid met de daaraan verbonden rechten zou krijgen. Als speciale gunsten schold hij de toekomstige dorpelingen de helft van de heervvaart en alle beden, giften en dergelijke lasten kwijt en beloofde de schadelijke visserij in de sluizen niet te zullen toestaan. Daarentegen hield hij aan zich het tiendrecht, het veer, de visserij en de kerkegift en stelde de accijns ten behoeve van de graaf op 6 schellingen per morgen.^{**} In 1332 gaf hij de ambachtsheren nog het recht van keur, schutting van beesten en vechtersboeten en beloofde de kerken en kosterijen te zullen begeven met hun goed-dunken.⁸⁹ In 1334, toen de pas herdijkte waard inbrak, schold hij de helft van de accijns vrij, waardoor dit op 3 schellingen per morgen kwam.⁹⁰ De hiervoor genoemde rechten, die Gerard Alewijnsz. gemeen had met zijn **collega-ambachts**-heren, wist hij in de periode van 1334 tot 1352 aanzienlijk uit te breiden.

In 1334 stond de graaf hem toe een parochiekerk te bouwen en schonk hem het presentatierecht ervan, dat wil zeggen, dat Gerard de pastoor zou mogen voordragen aan de graaf, die dan de voorgedragen priester, „also verre hyt in meden waerdich is”, zou begeven.⁹¹ Samen met zijn „vrienden” en zijn buurman Jan **Wissenz.** van Bordendam, heer van Strevelshoek, bouwde Gerard binnen twee jaar een kerkje vlak bij het veer over de Waal. In 1336, toen de kerk gereed kwam, werd heer Petrus Clinghen benoemd tot **pastoor.**⁹² De kerk van **Rijsoord** was de eerste kerk van de Zwijndrechtse Waard na de herdijking en zodoende de pionierskerk van de waard. Het laatste geschenk, dat Willem III aan zijn dienaar gaf, was de visserij in de Waal ten halven diepte volgens hetzelfde leenrecht als de heerlijkheid. Nog voordat dit schriftelijk bevestigd kon worden, stierf de graaf op 7 juni 1337.⁹³ Zijn zoon Willem IV zorgde toen voor de benodigde papieren.⁹⁴

Aan graaf Willem IV komt de eer toe, de economische voorrechten aan **Rijsoord** gegeven te hebben. In 1338 stond hij toe, dat de dorpelingen handel en industrie – „**commercys ende neringhe**” – mochten uitoefenen tot **weder-opzeggens.**⁹⁵ Daarop aansluitend gaf hij in 1339 het belangrijke marktrecht: een weekmarkt en twee driedaagse jaarmarkten, volgens het marktrecht van **Alblas.** Bij deze gelegenheid wordt voor het eerst de naam van Gerard's zestiende deel genoemd: „**Rijsoirde**”⁹⁶ Daarna, in 1340, kocht Gerard, geholpen door o.a. heer Jan Rutgersz. van **Leyden**, alle accijns van **Rijsoord** af.⁹⁷ Tenslotte sloot Gerard in 1341 een slimme overeenkomst met de graaf: hij droeg aan de graaf op de grondeigendom van de gehele Rijsoordse uiterwaard **tesamen** met de grondeigendom van een strook binnendijs land tot een breedte van gemiddeld 50 roeden en kreeg in ruil daarvoor de ambachtsheerlijkheid en de tienden van die landen in onversterfelijk erfleen.⁹⁸ Deze heerlijkheid deed er

in wezen niets toe, want Gerard bezat reeds de heerlijkheid van geheel Rijsoord. Maar het handige zat in de **belening** met de tienden, waarvan de opbrengsten voortaan niet meer aan de graaf of aan anderen zouden toekomen, doch aan Gerard zelf. Op deze wijze schiep hij een langgerekte dorpskern langs de Waaldijk, vrij van inmenging van buitenstaanders.

De transactie van 1341 is de laatste daad van Gerard met betrekking tot Rijsoord, waar hij direct bij betrokken was, want in 1351 droeg hij de heerlijkheid over aan zijn zoon Alewijn.¹⁸ Toch mag men aannemen, dat hij achter de schermen het sluitstuk van het complex van voorrechten bewerkstelligd heeft ten behoeve van zijn zoon. In 1352 namelijk verleende Willem V aan Alewijn het recht om zich te laten vertegenwoordigen door een schout ⁹⁹ en gaf hij in een ander document aan de dorpelingen het recht om als schepenen te mogen **optreden**,¹⁰⁰ waarmee het wereldlijk bestuur van **Rijsoord** gegrondvest werd.

Vrijheer van Albrandswaard

Met zijn grote onderneming in **Rijsoord** waren Gerard's financiële middelen nog niet uitgeput. In of kort vóór 1344 kocht hij de Albrandswaard, een onbedijkt eiland tussen Rhoon en Poortugaal, omspoeld door de nu verdwenen Albarensaal en de Oude Maas. Zeer waarschijnlijk heeft hij dit korenland gekocht van de Vlaamse abdij Ter Does, die het eeuwenlang als vrij eigen goed bezeten had.¹⁰¹ Het merkwaardige van deze waard was, dat de rechten van de abdij behalve de vrije grondeigendom ook het hoge en lage gerecht en de tienden als vrij eigen omvatten. Vergeleken met Gerard's rechten in **Rijsoord** was de Albrandswaard een onafhankelijk landje binnen het graafschap Holland! Zolang een geestelijke instelling eigenares was, schijnt de graaf daartegen geen bezwaar gemaakt te hebben, maar nu een grafelijke leenman het bezat, moest Gerard rekening gaan houden met het feit, dat de graaf de veranderde situatie niet kon dulden. Hij droeg dan ook alle rechten van de Albrandswaard in 1344 op aan de graaf en kreeg ze in erfleen **voor** zich en zijn kinderen terug.²⁴

Evenals met de herdikking van de Zwijndrechtse Waard werkte Gerard ook in deze aankoop samen met familieleden, nl. zijn „neve” Willem veren **Katerinenzoon** en diens zoon Jan, die de helft van de kosten voor hun rekening namen. In 1345 regelde hij met hen de wederzijdse aanspraken: Willem en Jan kregen ieder een kwart van de landerijen en tezamen de lage heerlijkheid in erfleen van Gerard.²⁹ Dientengevolge oefende Gerard zelf in feite de rechten van vrijheer van Albrandswaard uit.

Al dadelijk kreeg Gerard last met zijn burenen. De aangrenzende dorpen Rhoon, Poortugaal en **Pendrecht** beschouwden de waard als een aanwas van hun landen. Op grond van dit vermeende recht van aanwas, dat blijkbaar in het verleden niet door de abdij bestreden was, waren zij gewoon om op het eiland kosteloos zoden voor het onderhoud van hun dijken te halen. Gerard stak daar een stokje voor. Gewapend met een grafelijk bevel en met de baljuw van **Zuid-**

Holland op de achtergrond dwong hij de aardhalers voortaan te betalen.¹⁰²

Het *einde*

In 1354 zei Gerard Alewijnz. voorgoed **vaarwel** aan het grafelijk hof, waaraan hij bijna veertig jaar van zijn werkkraft gegeven had. **Daarna** verdwijnt hij geruisloos uit de geschiedenis, zonder een **overlijdensjaar** of zelfs een sterfdag na te laten. De cattularia, van de Sint Pieterskerk, waarin anders zo accuraat het overlijden van bekende Leidenaars werd opgetekend, bevatten geen aantekeningen over het verscheiden van deze grote zoon van het Middeleeuwse Leiden.

LITERATUUR

- Beelaerts** van Blokland, W. A., 1922: Jongere takken van het geslacht van Wassenauer vóór 1300 daaruit voortgesproten, in: De Nederlandsche Leeuw, Dl. 40, kol. 355-364.
- Bergh, L. Ph. C. van den, 1866, 1873: Oorkondenboek van Holland en Zeeland uitgegeven vanwege de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 2 Delen (**Amsterdam/s-Gravenhage**: F. Muller/M. Nijhoff).
- Berkelbach van der Sprenkel, J. W., 1937: Regesten van Oorkonden betreffende de Bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340, xlii, 630 blz. (Utrecht: Broekhoff N.V. v/h Kemink en Zoon).
- Blok, P. J., 1883: Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen, xvi, 369 blz. (**'s-Gravenhage**: Nijhoff).
- Blok, P. J., 1910 (ed. 2): Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad. Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen, xviii, 343 blz., ill. (**'s-Gravenhage**: M. Nijhoff).
- Byvanck, A. W., 1943: Nederland in den Romeinschen tijd, 2 Delen (Leiden: E. J. Brill).
- Drossaers, S. W. A., 1948-1955: Het Archief van den Nassauschen Domeinraad, 2 Delen in 10 Banden (**'s-Gravenhage**: Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen).
- Enklaar**, D. Th., 1943: De Ministerialiteit in het Graafschap Holland, 79 blz. (Assen: Van Gorcum & Comp. N.V.).
- Fremery, J. de, 1901: Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche Huis. Supplement, iv, 295, xxix blz. (**'s-Gravenhage**: M. Nijhoff).
- Fruin, R. & P. C. Molhuysen (eds.), 1900: Philippus de Leyden. De Cura Reipublicae et Sorte Principantis, xv, 507 blz. (**'s-Gravenhage**: M. Nijhoff). — Verschenen in: Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 2de Reeks, No. 1.
- Hamaker**, H. G., 1875-1878: De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, 3 Delen (Utrecht: Kemink en Zoon). — Verschenen in: Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, Nieuwe Reeks, Nos. 21, 24 en 26.
- Heniger, J., 1967: De Krijthoeve te Leiden, in: Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken, Dl. 59, blz. 85-99.
- Hugenholtz, F. W. N., 1959: Ridderkrijg en Burgervrede. West-Europa aan de vooravond van de Honderdjarige Oorlog, 182 blz., ill. (Haarlem: H. D. Tjeenk **Willink & Zoon** N.V.).
- Jansen, H. P. H., 1967: Het eerste Kabeljauwse jaar in Holland en de rekening van Philips Persoonressone, in: Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik **Niermeyer**, blz. 317-323 (Groningen: J. B. Wolters).

- Jansen, H. P. H., 1971 (ed. 2): *Middeleeuwse Geschiedenis der Nederlanden*, 301 blz. (**Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum N.V.**). - Verschenen in: **Prisma-Compendia** No. 19.
- Johannes à Leydis: *Chronicon Hollandiae Comitum et Episcoporum Vltraiectensium* . . . , in: F. Sweertius 1620: *Rerum Annales Chronici et Historici* . . . , Dl. 1, blz. 1-349 (Francofurti: D. & D. Auburion & C. Schleijchij).
- Torissen, F., 1955: Het **Hogheemraadschap** van de Zwiindrechtsche Waard Februari 1331-Februari 1955, 120 blz., ill. (zonder plaats van uitgave en zonder uitgever).
- Kam, J. G., 1964: Van **Zijl**, in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, Dl. 18, blz. 181-222.
- Koch, A. C. F., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel 1 Eind van de 7e eeuw tot 1222*, xxi, 633 blz. ('s-Gravenhage: M. Nijhoff).
- Kruisheer, J. G., 1966: **De** kanselarij van graaf Dirk VII van Holland, in: *Septet, Gedenkboek bij de herdenking van het 75 jarig bestaan van de Vereniging van Archivarissen in Nederland*, blz. 24-35 (Groningen: N.V. Erven B. van der Kamp). - Ook verschenen in: *Nederlands Archiefblad*, Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, Dl. 70, blz. 99-110.
- Kruisheer, J. G., 1968: *De registers van Pieter van Leiden: het papieren cartularium van de graven van Holland (1299) en het begin van de systematische registratie ter kanselarij (1316)*, in: *Nederlands Archiefblad*, Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, Dl. 72, blz. 27-110.
- Kruisheer, J. G., 1971: *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299, 2 Delen* ('s-Gravenhage/Haarlem, zonder uitgever). - Verschenen in: *Hollandse Studiën* 2.
- Leverland, B. N., 1965: *Philips van Leyden ca. 1328-1382, Kanunnik van St. Pancras, zijn verwanten - zijn stichtingen*, in: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, Dl. 57, blz. 61-94, ill.
- Leverland, B. N., 1966: *Het Kapittel van St. Pancras te Leiden*, in: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken*, Dl. 58, blz. 69-86, ill.
- Man, J. P. de, 1945/46: *Floris van Ryswyck, Heer van Rysoorde. Een 15e eeuwsch familiedrama*, in: *De Nederlandsche Leeuw*, Dl. 63, kol. 87-95.
- Mieris, F. van, 1753-1756: *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland* . . . , 4 Delen (Leyden: P. **vander Eyk**).
- Nibbelink, D. W., 1860: *Handvesten en Oorkonden betreffende de Regtsgeschiedenis van den Zwiindrechtschen Waard*, xxx, 175 blz. (Leiden: Gebrs. van der Hoek).
- Obreen, H., 1933: *Meester Gerard van Leyden, een belangwekkend man uit de 13e eeuw en een merkwaardig tegengestelde van graaf Floris V*, in: *De Nederlandsche Leeuw*, Dl. 51, kol. 217-222, 476-478.
- Riemsdijk, Th. van, 1890: *De Registers van Gerard Alewijnsz.*, in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, 3de Reeks, Dl. 7, blz. 124-191.
- Riemsdijk, Th. van, 1908: *De Tresorie en Kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis*, xx, 754 blz. ('s-Gravenhage: M. Nijhoff).
- Smit, H. J., 1939: *De Rekeningen der Graven en Gravinnen uit het Henegouwsche Huis, Deel 3, Inleiding*, x, 259 blz. (Utrecht: Kemink en Zoon N.V.). - Verschenen in: *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht*, 3de Serie, No. 69.
- Staring, W. C. H., 1902 (ed. 4): *De Binnen- en Buitenlandsche Maten, Gewichten en Munten van vroeger en tegenwoordig, met hunne onderlinge vergelijkingen en herleidingen, benevens vele andere, dagelijks te pas komende opgaven en berekeningen*, (ii), 196, (2) blz. (Schoonhoven: S. & W. N. van **Nooten**).
- Struick, J. E. A. L., 1968: *Utrecht door de eeuwen heen*, 393 blz., ill. (**Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum N.V.**).

AANTEKENINGEN

1. J. Keniger 1967, blz. 85-91.
2. R. **Fruin** & P. C. Molhuysen 1900, blz. 212, Casus XLIX, art. 30; blz. 253, Casus LX, art. 28; blz. 301, Casus LXXIII, art. 25.
3. 'P. J. Blok 1883, blz. 348-353 (Bijlage 1). In de tweede editie (1910) van hetzelfde werk op blz. 311-317 (Bijlage VI).
4. Th. van Riemsdijk 1890, blz. 152-153; Th. van Riemsdijk 1908, blz. 73, aant. 4.
5. Zie H. P. H. Jansen (1967) en het voortreffelijke werk van J. G. Kruisheer (1966, 1968 en 1971).
6. Gok P. J. Blok 1883, blz. 349, stelt Gerard's geboorte omstreeks 1280. In de tweede editie (1910) op blz. 312.
7. P. J. Blok 1910 (ed. 2), blz. 315.
8. Heer Alewijn van Rijsoorde wordt vermeld van 1324 tot 1388, dus over een periode van 64 jaar. Hij huwde omstreeks 1355, zodat zijn kinderen heer Jacob en Maria kort daarna geboren moeten zijn. Heer Jacob stierf in 1429. Maria leefde nog in 1456 (J. P. de Man 1945/46, kol. 93-94).
10. H. G. **Hamaker** 1875, 'Dl. 1, blz. 17 (Rekening van Enghebrecht, rentmeester van Noordholland, 13 17) onder de achterstallen van 1315 staat: „Item in Leyden van **sgraven** huse, Gheraerd Alewijns sone, 2 lb 10 sc.” Dat dit huis identiek is met het stenen huis met de klok bij de Blauwe Steen blijkt in 1321, toen de graaf de huur van 2 lb 10 sc. omzette in een onversterfelijke erfpacht van hetzelfde bedrag; zie blz. 56, aant. 68.
11. G. A. Leiden, Ke. inv. no. 322 (Fundatieboek van de Sint Pieterskerk), fol. 1v-2v, dd. 15 augustus 1323.
12. J. P. de Man 1945/46, kol. 88.
13. In het testament van heer Pieter van Leyden, van 10 november 1316 (F. van **Mieris** 1754, Dl. 2, blz. 175-176), noemt heer Pieter reeds „**Geeraerd Alewynsz.** mynen **zwaeger**”.
14. G. A. Leiden, Ke. inv. no. 322 (Fundatieboek van de Sint Pieterskerk), fol. 2v-4, dd. 19 maart 1349.
15. A.R.A., Holl. Leenkamer inv. no. 31, fol. 7, dd. 29 juni 1351.
16. Alewijn wordt voor het eerst vermeld op 27 oktober 1324, toen de graaf aan zijn vader beloofde om Alewijn een post van „**scroder**” te Dordrecht te zullen geven (F. van **Mieris** 1754, Dl. 2, blz. 346). Voor het laatst wordt hij genoemd op 16 februari 1388 als belending van land in Boshuizen bij Leiden (G. A. Leiden, **Arch.** Heilige Geest, B 2, no. LXI). Op 9 mei 1390 werd zijn zoon Jacob beleend met goed, hem aanbestorven van zijn vader (S. W. A. Drossaers 1949, Dl. 1 (5), blz. 188).
17. A.R.A., Holl. **Leenkamer** El. 13, fol. 123, dd. 1 mei 1332; zie ook D. Th. **Enklaar**, 1943, blz. 22, 70-71.
18. 'A.R.A., 'Holl. Leenkamer El. 43, fol. 2, dd. 29 december 1351.
19. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 25, fol. 68v, dd. 20 mei 1355: „Aelwin van Rysoerde Gherytssoen” lijftocht „Joncfrouwen Beatrisen heren Florys docht' van der M'wede sine wive” aan de mindere helft van landerijen onder Rijswijkerbroek, onder Koudekerk, onder Zoeterwoude en aan de Zijl. Ver Beatrix van der Merwede komt op 15 maart 1399 voor het laatst voor, toen de bovengenoemde lijftocht bevestigd werd (A.R.A., Holl. **Leenkamer Reg.** Blois XV 1396-1403, fol. 58).
20. J. P. de Man 1945/46, kol. 88.
21. Op 19 september 1357 wordt Alewijn voor het eerst als ridder vermeld (A.R.A., Holl. **Leenkamer** inv. no. 49, fol. 11).
22. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 1, fol. 39, dd. 13 oktober 1323: Gerard Alewijnst. lijftocht zijn zoon Gerard Wissen aan 5 pond Hollands 's jaars uit zijn 15 pond Hollands 's jaars uit de renten van Noord-Holland.
23. Johannes à Leydis: Chronicon **Hollandiae** . . ., Lib. XXXI, Cap. V.
24. F. van **Mieris** 1754, Dl. 2, blz. 687, dd. 21 november 1344.

25. J. G. Kam 1964, blz. 189-192, 221-222.
26. G. A. Leiden, Ke. inv. no. 322 (Fundatieboek van de Sint Pieterskerk), fol. 4, dd. 19 maart 1349: zowel „Jan **vanden Sile**” als „**Heynric** van **Alkemade IJsebrants** zoen” worden door Gerard Alewijnz. in één adem „minen **swaghers**”, hier in de betekenis van schoonzonen, genoemd. Van de Alkemades in en om Leiden is nog te weinig bekend om te kunnen zeggen tot welke groep Hendrik behoorde. Op 6 december 1364 komt Hendrik voor als man van Dirk van Wassenaar, de burggraaf van Leiden (J. G. Kam 1964, blz. 221).
27. J. P. de Man 1945/46, kol. 88, 93-95. De Valkesteinen stammen af van de Leidse poorter Symon Vrederic (overleden in 1390), rentmeester van Kennemerland en **West-Friesland** (A.R.A., Grafelijkheidsrekenkamer inv. no. 817-824).
28. Pieter Dirk **Alewijnz.z.** komt voor het eerst voor op 7 juli 1394, als hij als schepen van Leiden een schepenbrief zegelt (G.A. Leiden, Ke. inv. no. 552), voor het laatst op 22 juli 1401, als hij door de Domproost van Utrecht beleend wordt met land onder Leiderdorp (R.A. Utrecht, **Arch.** Domkapittel inv. no. 2368, Dl. 1, fol. XXXV). De zoen van de moord op Floris van Rijnsoorde staat afgedrukt in F. van **Mieris** 1755, Dl. 3, blz. 652-653.
29. G.A. Rotterdam, **Arch.** Hoge Heerlijkheid Albrandswaard inv. no. 4, dd. 11 juni 1345.
30. B.N. Leverland 1965, blz. 87-88.
31. De hoofdstam der Van Leydens stierf uit met Jan Pietersz. van Leyden, overleden op 18 augustus 1475 (G.A. Leiden, Ke. inv. no. 407: stambomen van de collatoren van de kappelrieën van heer Pieter van Leyden).
32. Th. van Riemsdijk 1908, blz. 45, 46, 71, 79; J.G. Kruisheer 1968, blz. 65-68.
33. H. J. Smit 1939, blz. 86. Een opsomming van het leenbait der Van Leydens staat in A.R.A., **Holl.** Leenkamer inv. no. 422 (leenmannen van hertog Albrecht, ao. 1390).
34. Pieter van Leyden komt voor het eerst voor op 21 juli 1332, als hij zich, minder-jarig zijnde, onder voogdij stelt (A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 1, fol. 93). Voor het laatst komt hij voor op 4 februari 1368, als hij zijn steenhuis aan de Breestraat in recht leen opdraagt aan de Sint Pieterskerk (G.A. Leiden, Ke. inv. no. 322 (Fundatieboek van de Sint Pieterskerk), fol. 37v). Op zondag na Sint Gregorius 1370 volgde zijn zoon Jan van Leyden hem op in leengoed (A.R.A., **Holl.** Leenkamer Reg. Liber 1111 Aelbrecht, fol. 124v). Pieter van Leyden was schepen in 1359 en 1360 (G.A. Leiden, Ke. inv. no. 648; idem, **Secr. Arch.** inv. no. 1627) en poortmeester in 1364/5 en 1366/7 (G.A. Leiden, Poorterboek A 1364-1399, fol. 1 en 8v).
35. Truden van Leyden wordt voor het eerst genoemd in het testament van haar broer heer Pieter van Leyden, van 10 november 1316; zie aant. 13. Zij komt voor het laatst voor in de opdracht van goederen door haar zwager Gerard Alewijnz. aan de graaf op 21 november 1344; zie **aant.** 24. Dirk veren Bavenz. wordt voor het eerst vermeld op 2 april 1309 (A.R.A., **Holl.** Leenkamer Reg. XVIII 1375-1390, fol. 11). Zie verder voor hem en zijn zoon Gerrit Hoogstraat in Th. van Riemsdijk 1908, blz. 53, 64, 71, 390.
36. De hier volgende beschrijving van de organisatie van het grafelijk bestuur is ontleend aan Th. van Riemsdijk (1908) en H. J. Smit (1939).
37. Th. van Riemsdijk 1908, blz. 72.
38. H. P. H. Jansen 1971, blz. 120.
39. H. Obreen 1933, kol. 217-222, 476-478.
40. F. W. N. Hugenhola 1959, blz. 25-37.
41. J. G. Kruisheer 1968, blz. 65-68.
42. J. G. Kruisheer 1968, blz. 67 en **aant.** 69 neemt te haastig aan, dat Gerard zijn zwager in 1320 opvolgde.
43. J. G. Kruisheer 1968, blz. 48-51. Men kan de aantallen ondergeschikte klerken afleiden uit de daar besproken handen, die in de registers schreven.
44. Th. van Riemsdijk 1908, blz. 604; B. N. Leverland 1965, blz. 63; J. G. Kruisheer 1968, blz. 57.

45. Sedert de aanvaarding van de regering door Margaretha, in maart of april 1346, begint de wanorde in de grafelijke registers (Th. van Riemsdijk 1908, blz. 689-690). Of Gerard **net** als Gerrit Hevnenz. onder **politieke** druk van de Hoeken is afgetreden (zie blz. 37), heb ik niet kunnen aantonen.
46. F. van **Mieris** 1754, Dl. 2, blz. 796-797, dd. 24 juni 1351. Het dienstjaar van de Leidse raden liep vanouds van 25 juli **tot** 25 juli; zie P. J. Blok 1910, blz. 142-143. Aangezien Gerard Alewijnz. in juni 1351 als raad optrad, moet hij **—** bijzondere omstandigheden daargelaten **—** op 25 juli 1350 als zodanig **gekozen** zijn.
47. **Het** laatst komt Gerard Alewijnz. voor op 23 juli 1354, als de graaf aan Gerard en andere raden beveelt om de grensscheiding van de bezittingen van Beaumont en de abdis van Rijsburg te onderzoeken (Th. van Riemsdijk 1908, **blz.** 75, aam. 4). Van Riemsdijk vermoedt, dat Gerard nog in datzelfde jaar 1354 in 's graven dienst gestorven is en dat mr. Philips van Leyden het opengevallen ambt van klerk van het **register** toen heeft ingenomen (idem, blz. 692-693). Aangezien het sterfjaar van Gerard niet bekend is, lijkt het mij veiliger aan te nemen, dat hij in 1354 ontslag genomen heeft.
48. A.R.A., Holl. Leenkamer inv. no. 49, fol. 14^v, dd. 22 oktober 1351.
49. J. G. Kruisheer 1971, blz. 185-196.
50. H. G. **Hamaker** 1878, Dl. 3, blz. 336. 371.
51. Een opsomming van de verschillende secretarissen tijdens de regeringen van de graven Willem 111 **t/m** V in Th. van Riemsdijk 1908, blz. 63-69.
52. Th. van Riemsdijk 1908, blz. 73.
53. Een van de bezigheden van de raad was het **afhoren** van de rekeningen. Gerard was aanwezig als raad bij het **afhoren** van de rekening van heer Florens van Boechorst op 23 augustus 1343 (H. G. **Hamaker** 1875, Dl. 1, blz. 299) en van de rekening van Jan Philipst. van Leyden op 19 maart 1341 (idem 1878, Dl. 3, blz. 70).
54. P.J. Blok 1883, blz. 349-350. In de tweede editie (1910) op blz. 313.
55. In 1330 en 1331 houdt een commissie uit de grafelijke raad, waaronder Gerard Alewijnz., zich bezig met de vrijlating van vele personen uit de **keurmede** (A.R.A., Holl. Leenkamer inv. no. 29, fol. 6-6^v, dd. 29 januari 1330, en fol. 8^v-9, dd. 19 november 1331).
56. Th. van Riemsdijk 1890, blz. 136-139; idem 1908, blz. 84-85, 91-92.
57. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 13, fol. 33, dd. 21 maart 1320; idem Holl. Leenkamer El. 1, fol. 14, dd. 20 augustus 1320.
58. Th. van Riemsdijk 1908, blz. 13, 64, 390-391, 400; H. J. Smit 1939, blz. 59-60, 74, 94-95; H. P. H. Jansen 1967, blz. 317-323.
59. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 33, fol. 27^v, dd. 30 januari 1352; Th. van Riemsdijk 1908, blz. 399.
60. H. G. **Hamaker** 1878, Dl. 3, blz. 71-221; Th. van Riemsdijk 1908, blz. 30, 61; H. J. Smit 1939, blz. 40-47, 123-124.
61. Th. van Riemsdijk 1908, blz. 46-47.
62. Voor de Gobburgen-groep zie B. N. Leverland 1965, blz. 62-64, 66, 68-69. Van de Heerman-groep zijn vooraanstaande leden in grafelijke dienst heer Willem **Heerman** (1351-1369) en Jan **Heerman** (1386-1415) (Th. van Riemsdijk 1908, blz. 55, 68, 76, 122, respectievelijk blz. 155, 156, 184, 210, 211, 232, 234, 235). De Heermannen komen zeer veel voor in het Leidse archief, zodat het ondoenlijk is hier alle verwijzingen te vermelden.
63. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 13, fol. 32^v (no. 64), dd. 21 januari 1320. In Zeeland was één **gemet** een wisselende **oppervlaktemaal**; meestal ruim 4000 ma (W.C.H. **Staring** 1902, blz. 13-15).
64. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 13, fol. 32^v (no. 65), dd. 21 januari 1320.
65. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 13, fol. 69^v, dd. 13 januari 1323.
66. A.R.A., Holl. Leenkamer El. 13, fol. 97^v, dd. 20 april 1327; idem, fol. 113, dd. 21 december 1329.
67. H. G. **Hamaker** 1875, Dl. 1, blz. 17, 23.

68. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 1, fol. 19^v, dd. 21 september 1321.
69. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 1, no. 145, dd. 8 augustus 1322. Zie uitvoeriger over de grote omvang van deze hoeven in J. Heniger 1967.
70. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 1, fol. 44, dd. 28 maart 1324; idem fol. 77, dd. 28 december 1329.
71. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 1, fol. 37^v, dd. 29 augustus 1323.
72. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 1, fol. 68^v, dd. 1 augustus 1327.
73. A.R.A., **Holl.** Leenkamer inv. no. 49, fol. 11^v-14^v.
74. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 1, fol. 1, dd. 25 december 1316; W. A. Beelaerts van Blokland 1922.
75. G.A. Leiden, Stedeboek, fol. 44-47.
76. J. W. Berkelbach van der Sprenkel 1937, blz. 229, no. 567, dd. 22 mei 1323. Voor het grote overwicht van Holland in Utrecht, zie J. E. A. L. **Struick** 1968, blz. 68-73.
77. G. A. Leiden, Ke. inv. no. 325, dd. 25 januari 1325.
78. B. N. Leverland 1966, blz. 70.
79. F. **Jorissen** 1955, blz. 15-21; D. W. Nibbelink 1860, blz. 30-33, no. 30, dd. 12 november 1337.
80. R.A. Utrecht, **Arch.** Kapittel Sint Pieter inv. no. 237, dd. 27 augustus 1340; idem inv. no. 1068, ao. 1336; idem inv. no. 1068*, ao. 1341.
81. G.A. Leiden, Ke. inv. no. 322 (Fundatieboek van de Sint Pieterskerk), fol. 5, dd. 24 juni 1331.
82. Zie blz. 43 en de aantekeningen 74 en 75.
83. J. P. de Man 1945/46., kol. 93-94.
84. **Rijsoord** werd -geheel overvleugeld door Zwijndrecht, dat zijn bloei te danken had aan het nabijgelegen Dordrecht; zie F. **Jorissen** 1955, blz. 25.
85. A. W. **Byvanck** 1943, Dl. 2, blz. 381-388.
86. F. **Jorissen** 1955, blz. 53.
87. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 13, fol. 127^v, dd. 14 april 1333; D. W. Nibbelink 1860, blz. 22, no. 18.
88. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 13, fol. 120, dd. 19 november 1331; D. W. Nibbelink 1860, blz. 13-14, no. 10.
89. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 24, fol. 59, dd. 16 augustus 1332; D. W. Nibbelink 1860, blz. 16-17, no. 12.
90. F. **Jorissen** 1955, blz. 19-21.
91. D. W. Nibbelink 1860, blz. 23, no. 20, dd. 8 november 1334.
92. J. W. Berkelbach van der Sprenkel 1937, blz. 448-449, no. 1187, dd. 12 augustus 1336.
93. Th. van Riemsdijk 1908, blz. 6.
94. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 32, fol. 37, dd. 20 oktober 1337; D. W. Nibbelink 1860, blz. 28, no. 28.
95. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 32, fol. 41, dd. 16 maart 1338; D. W. Nibbelink 1860; blz. 34, no. 32.
96. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 32, fol. 42-42^v, dd. 23 juli 1339.
97. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 32, fol. 43, dd. 8 augustus 1340; D. W. Nibbelink 1860, blz. 39, no. 41 (met verkeerde datum); R.A. Utrecht, **Arch.** Kapittel Sint Pieter inv. no. 237, dd. 27 augustus 1340 (waarin ook een vidimus van de voorgaande acte van 8 augustus 1340 is opgenomen). F. **Jorissen** 1955, blz. 24 beweert, dat Gerard **Alewijnsz.** had aangenomen om het zestiende deel op afbetaling te bedijken. Deze schrijver heeft over het hoofd gezien, dat de acte van 27 augustus 1340, waarop hij blijkbaar doelt, gaat over de afkoop van de grafelijke accijns en niet over de afbetaling van de **ambachtsheerlijkheid**.
98. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 32, fol. 44^v, dd. 12 april 1341; D. W. Nibbelink 1860, blz. 39-40, no. 42.
99. A.R.A., **Holl.** Leenkamer El. 33, fol. 27^v, dd. 30 januari 1352.

100. A.R.A., **Holl. Leenkamer** El. 25, fol. 12, dd. 19 april 1352.
101. De Albrandswaard werd in 1201 aan de abdij Ter Does geschonken (A. C. F. **Koch** 1970, Di. 1, blz. 421-422, no. 251, ao. 1201). Later in de 13de eeuw was de waard enige malen het onderwerp van conflicten; zie L. Ph. C. van den Bergh 1873, Dl. 2, blz. 196, no. 441, ao. 1281 en J. de **Fremery** 1901, blz. 65-66, no. 99, dd. 26 maart 1248 en blz. 194-195, **no.** 235, dd. 13 oktober 1285.
102. G. A. Rotterdam, **Arch.** Hoge Heerlijkheid Albrandswaard inv. no. 3, dd. 29 mei 1345.

THE LAST YEARS OF JAN BEUCKELSZ. IN LEIDEN

by

Jeremy D. Bangs

Jan Beukelsz. is first known to us in a legal act of 2 April 1528. His father **Beukel** Gerijtsz. widower of Alijdgen Jansdr. made a declaration of the inheritance due to his two minor children Jan and Annetgen **when** they should **come** of age. Between this **mention** and his arrival in the middle of **January** 1534 in **Munster, where** he became renowned as a reformer of politics, **religion**, and the scarcely-established morality of the rising middle classes **and** was recognized as King of **Zion** (Munster) in September that year, not **much** is known of his life. The information given by L. Knappert on pp. 143 **to** 147 of *De Opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad* [= Leiden] (Leiden, 1908) **may** be summarized as follows.

Jan Beukelsz. was **born** in 1509. He was a clothcutter (tailor); visited **Eng-**land, **Flanders**, **Lisbon**, and **Lubeck**; and was an **active Rederijker** (rhetorician). He visited Munster for the first **time** in the summer of 1533 but returned to Leiden (according to Knappert) that **autumn**. He was married to Maritgen Ysbrantsdr. and had two children. They ran an inn (Knappert says it was **an inn** of ill **fame**) at the corner of the Noordeinde and the Kort-Rapenburg. The **building** had belonged to **Beukel** Gerritsz. and was considered mortgaged for the inheritance due to his children according to the act of 1528. Knappert states further that Jan Beukelsz. seems to have lived in **or** owned other houses, one „in de Donkersteeg of op de Hoogstraat” and another on the Hooigracht. In November 1533 Jan Beukelsz. **received** Jan Matthijsz. as his guest in the **inn**. Jan Matthijsz. re-baptized **both** Jan Beukelsz. and his wife. A sentence of the *Hof van Holland* dated 16 **May** 1534 gives grounds for thinking that Jan Beukelst. had spent some **time** in the Leiden jail at the end of 1533, **although** that was not **unusual** in the **time**.

A few recently noticed documents help flesh out this picture of Jan **Beukelsz.**'s life in Leiden before he left for Munster at age 25 in 1534.

„Jan Boeckelsz **snyder**” demanded the return of a **blue** cloth („**blaeuwe gewerde deken**”) which his wife had **lent** to „Marie Aersten” or, in place of the cloth, to be **paid** „II gouden phillipus guldens”.¹ The case **began** on 16

December 1530 and was continued until 23 December 1530 when Beukelsz. agreed to payment of an amount to be decided by arbitrators.

Jan **Boekelsz ende** marytgen **zynre** huysvrouw^e are named as defendants in a case brought on 5 February 1532 by „Geryt Dircxz. van Amsterdam als man **ende voicht** van Anna Jacopsdochter **zyn** wyf.” Geryt Dircxz demanded **restitution** of various pieces of clothing or „II £ groot vlaems”. The decision was in favor of the defendants, **who** were required to swear that Anna had pawned the **objects** in question with Jan Beukelsz. and his wife, that the clothing was eventually sold via the „**steden boden**”, and that the sum **received** by Jan Beukelsz. and his wife did not exceed two „**phillips guldens**”.² The case refers to a kind of transaction expectable in the life of a fairly **well-to-do** tailor.

On 1 March 1532 „Jan **Boekelsz. snyder**” brought a case against „Geryt Aelbrechtsz. scoemaker”, whose bond was „**Pieter Tromper die schoenmaker Inde Nobelstraet**”, for 14 „**placken**” for back debts **contracted** in **Beukelsz.’s inn**.³ It is **almost** certain that **every** innkeeper in 16th century Leiden had to **bring** suit to **recover** similar debts.

Beukelsz. apparently lent money to a „**Claes Dircxsz Verlucht** (or „**vander Lucht**”), **who** unsuccessfully tried to get **out** of the **mortgage** arrangements in a case dated 10 January 1533.⁴ Beukelsz. brought suit for payment of the **mortgage** debts on 27 January 1533, but the parties **came** to an agreement and **vander Lucht**’s household possessions were not sold to **pay** the debts, as might **otherwise** have **happened**.⁵

On 18 August 1533 **Dirck** van Teylingen acting as lawyer for „Jan **Boekelsz. snyder**” subpoenaed „Jan **vander Belle** wonende In die **Doncker Stege**” to answer unspecified questions.⁶ One **may** conclude that Jan Beukelsz. had returned to Leiden from his first trip to Munster by that date. It is possible, **also**, that Jan **vander Belle** was a **renter** living in a house owned by Beukelsz. If **so**, **Beukelsz.’s** house was in the Donkersteeg and not on the Hoogstraat.

No one was found to be tax **farmer** for the wine excise in Leiden for the **fiscal** year **beginning** 17 November 1533 and running to 16 November 1534. No **profit** was expected above the minimum demanded tax. The city, in **fact**, did not **expect** to obtain the minimum. Accordingly a receiver was appointed, and **every** innkeeper or **other person** expected to **pay** tax on wine made a quarterly payment which was **recorded** with his name. It is in these records that the last references to Jan **Beukelsz.’s** Leiden business activities appear. For the quarter 17 November to 15 February, Beukelsz. paid „**VIII Rijns guldens III ½ stivers**”. Presumably he paid this before he left for Munster, because in the **second** quarter, 16 February to 17 May (1534), only 16 stivers are listed by his name. That is the lowest payment in a list of thirty-one, and it is far lower than the payments of **other** innkeepers. Perhaps this amount represents the remainder of the tax from the first quarter from the date he was gone to the end of that quarter, and was paid by his wife or a servant at the **beginning** of the **second** quarter, or perhaps his wife continued his business during the first

quarter and for part of the second quarter, after Jan Beukelsz. had left Leiden to claim his kingdom.⁷

NOTES

1. Recht. Arch. 42 (1530-1532), folio 33 verso.
2. Recht. Arch. 42 (1530-1532), folio 171.
3. Recht. Arch. 42 (1530-1532), folio 181.
4. Recht. Arch. 42 (1532-1533), folio 81 verso.
5. Recht. Arch. 42 (1532-1533), folio 86. The transaction was brought to court as early as 6 October 1531, but details are not included in the record of it. See Recht. Arch. 42 (1530-1532), folio 126 verso.
6. Recht. Arch. 42 (1532-1536), folio 151.
7. Secr. Arch. 1253-1575, 666, Bijlagen T.R. 1533-34.

DE OMSTREDEN NALATENSCHAP VANEEN AVONTUURLIJK GELEERDE

door

Dr. Th. J. Meijer

Het was in vroeger eeuwen zeker niet ongewoon dat een student meerdere universiteiten bezocht maar de **reislust** die de jonge Duitser Georg Marggraf daarbij aan de dag legde was zelfs in zijn tijd ongebruikelijk. Toen hij zich in september 1636 aan de Leidse hogeschool liet inschrijven had hij reeds meer dan zes jaar door Duitsland gezworven en op zijn tocht negen universiteiten bezocht. Op zestien-jarige leeftijd verliet hij in april 1627 de ouderlijke woning in het Saksische Liebstadt en begaf zich op weg naar Wittenberg, waar ook zijn vader eens zijn opleiding had genoten.¹ Vandaar mogelijk verdreven door de oorlogshandelingen begaf Marggraf zich naar het zuiden, verbleef enige tijd in Straatsburg en Bazel om via Leipzig tenslotte Rostock en Greifswald, beide oude universiteitsstadjes aan de Oostzee, te bereiken² Gaandeweg was zijn belangstelling gewekt voor de exacte vakken, waarbij hij overigens een verbluffende veelzijdigheid aan de dag legde: behalve medicijnen bestudeerde hij botanie en zoölogie, wiskunde en vooral ook sterrenkunde. Zijn kennelijke voorliefde voor dit laatste vak verklaart ook zijn komst naar **Leiden**,³ waar men slechts drie jaar voordien een sterrenwacht — de eerste universiteitssterrenwacht in heel Europa — had ingericht. Met ware hartstocht heeft Marggraf zich in Leiden aan zijn geliefde studies gewijd en de verschillende hulpmiddelen, die hem daar ten dienste stonden, benut. Zo kon men hem 's **nachts** aantreffen op de bovenverdieping van het Academieggebouw, van waaruit de sterrenhemel geobserveerd werd; overdag was hij werkzaam in de botanische tuin. Buitendien zag hij kans enige kennis van het Arabisch op te doen, ongetwijfeld op aanraden van de hoogleraar Jacob Gool (1596-1667), die immers zowel Arabisch en andere Oosterse talen als wis- en sterrenkunde doceerde. Deze combinatie is overigens minder vreemd dan men geneigd zou zijn te veronderstellen, want de kennis van de sterrenkunde berustte in deze periode nog voor een groot gedeelte op Arabische teksten.

Veel langer dan een jaar heeft hij het evenwel ook in Leiden niet uitgehouden. Weldra kwam de oude zwerflust weer boven en hij verliet zijn **studenten-**kamer bij juffrouw **Bailly** en zijn huisgenoot Samuel **Kechel**,⁴ die nog jarenlang

als privaat-docent Leidse studenten in de geheimen van de wiskunde zou **bin-**nenvoeren.

Marggraf zag uit naar een nieuwe, wijdere horizon en vond daartoe in het zeevarende Holland van de zeventiende eeuw alle gelegenheid. Hij kwam in contact met de West Indische Compagnie en met een zekere Gulielmus **Piso**⁵ of, zoals zijn Hollandse naam luidde Willem Pies, een Leidenaar, die op het punt stond naar Brazilië te vertrekken als lijfarts van gouverneur Johan Maurits van Nassau.

In deze tijd probeerde de W.I.C. over te schakelen van de kaapvaart naar minder wisselvallige en op den duur winstgevender ondernemingen en richtte dit handelslichaam zich op de verwerving, ontginning en exploitatie van tropische gebieden in Afrika en Amerika. Men had vooral belangstelling voor de kuststreken van Brazilië en de daar te verbouwen suiker. Brazilië was echter in handen van de Portugezen en de verdrijving van deze concurrent verliep niet zo voorspoedig als men wel wenste. Daarom deed men een beroep op de energieke Nassauer, die zowel in militaire als in staatszaken grote ervaring bezat. Johan Maurits slaagde er inderdaad in de posities van de Hollanders in weinige jaren aanzienlijk te versterken en de veroverde provincies staatkundig te organiseren.

De gouverneur was een prachtlievend en kunstzinnig man met een diepe belangstelling voor de wetenschap. In zijn vorstelijke residentie Mauritsstad, gelegen op het eilandje Antonio Vaz in de buurt van Recife (tegenwoordig Pernambuco), letterlijk opgebouwd uit de puinhopen van de Portugese nederzetting Olinda, verzamelde hij verschillende kunstenaars om zich heen, zoals Frans Post en Albert Eeckhout en bouwde hij geweldige collecties op van schilderijen, tekeningen, Indiaanse wapens en gebruiksvoorwerpen, kaarten, herbaria en ander materiaal.

Vrij spoedig na zijn aankomst in Brazilië, begin 1638,⁶ kreeg Marggraf de gelegenheid, nader met de gouverneur in contact te komen. Het beleg van de havenstad San Salvador had Johan Maurits niet het gewenste resultaat maar wel het verlies van veel manschappen opgeleverd. Onder de gesneuvelden bevonden zich ook militaire ingenieurs en het aanbod van Marggraf om als zodanig dienst te doen, kwam dan ook zeer gelegen. Zo kreeg hij de gelegenheid zijn wiskundige kennis te ontplooiën. Graaf Johan Maurits begreep spoedig welk veelzijdig talent hij tot zijn beschikking had gekregen en hij verbond de jonge geleerde niet alleen aan zijn hof en tafel, maar steunde hem daarenboven op alle mogelijke manier in diens wetenschappelijke ondernemingen. Twee grootse plannen stonden Marggraf in Brazilië voor ogen. Allereerst een beschrijving van de sterrenhemel boven het zuidelijk halfrond. Hiertoe mocht hij van de graaf **op** Antonio Vaz zelfs een bescheiden observatorium bouwen, waardoor hij in staat was nauwkeurige waarnemingen te doen omtrent stand en beweging van de sterren en de zonsverduistering van 1640, de positie van het eiland astronomisch kon bepalen, terwijl hij bovendien aantekening hield van meteorologische **ge-**

gevens zoals windrichting, temperatuur, neerslag en dergelijken. Voorts stelde hij zich ten doel een algehele beschrijving te geven van de Braziliaanse natuurlijke historie. Voor dit doel mocht hij in 1639 en 1640 een drietal tochten ondernemen naar de binnenlanden, van welke hij beladen met een aanzienlijke hoeveelheid materiaal terugkeerde.

Ook heeft hij in 1642 nog een tocht ondernomen naar Maranhao, teneinde dit kort tevoren op de Portugezen veroverde eiland in kaart te brengen. Door de merkwaardige wijze waarop naderhand met Marggrafs materiaal is omgesprongen kunnen wij ons geen volledig beeld vormen van zijn wetenschappelijke prestaties. Steeds meer is evenwel komen vast te staan dat hij in zijn aantekeningen en schetsen een schat aan materiaal verzameld had. Deze aantekeningen en andere eigendommen heeft hij toevertrouwd aan graaf Johan Maurits toen deze in 1643 na zeven jaar bestuur uit Brazilië werd teruggeroepen. Het schijnt dat de kosten van de oorlogvoering en de door de gouverneur gevoerde staat de beperkte middelen van de Compagnie ver te boven gingen; bovendien bleek men in het moederland niet onverdeeld ingenomen met diens tolerante standpunt in godsdienstige aangelegenheden.

Marggraf zelf bleef in Brazilië achter, zij het niet voor lang, want nog geen jaar later kreeg hij opdracht — van wie is niet duidelijk, aangezien de W.I.C. zich later op het standpunt stelde dat Marggraf niet in haar commissie naar Brazilië was vertrokken — scheep te gaan naar de Afrikaanse westkust, waar de Compagnie enige belangrijke factorijen bezat, die van belang waren voor de slavenhandel. In een van deze nederzettingen, S. Paulo de Loanda in Angola, is Marggraf enige weken na zijn aankomst gestorven, uitgeput door het tropisch klimaat en een daarmee gepaard gaande ongezone levenswijze.

In een van de vroegere afleveringen van dit Jaarboekje ⁷ wordt verhaald van de krasse taal, welke een in Leiden gevestigd arts, Christiaan Marckgraef, jegens de stedelijke overheid placht te bezigen. In andere bronnen wordt melding gemaakt van een Dr. Christiaan Marckgraef of Marggravius, die tevergeefse pogingen onderneemt om een aanstelling te verkrijgen als lector in de scheikunde aan de universiteit van Leiden.⁸ In beide gevallen betreft het een en dezelfde persoon en wel de jongere broer van Georg Marggraf, Christiaan.⁹ Deze kwam in 1652 als student naar Leiden, promoveerde vervolgens tot doctor in de geneeskunde aan de hogeschool te Franeker en vestigde zich daarna wederom te Leiden, waar hij tot zijn overlijden in het jaar 1687 werkzaam was als practiserend arts en als privaet docent in de scheikunde. Men heeft zich afgevraagd waarom hij niettegenstaande zijn bekwaamheden nooit een benoeming aan de universiteit heeft gekregen. Het antwoord op deze vraag is tevens een verklaring van Marggrafs kennelijke verbolgenheid jegens de Leidse magistraten: Christiaan heeft als erfgenaam van zijn overleden broeder de goederen opgeëist, welke door Johan Maurits uit de nalatenschap van Georg Marggraf aan de Leidse universiteit geschonken waren en toen uiteindelijk in deze zaak

vonnis werd gedaan door de academische vierschaar, waarin naast de hoogleraren ook de burgemeesters van Leiden zitting hadden, deed men Christiaan naar zijn smaak geen recht wedervaren.

In de archieven van de universiteit bevindt zich een omvangrijke correspondentie met betrekking tot deze merkwaardige affaire, waarvan hier het verhaal moge volgen.¹⁰

Volgens zijn schriftelijke verklaring aan de Rector Magnificus heeft **Christiaan** Marggraf reeds enkele jaren voordat hij zelf naar Leiden kwam navraag gedaan naar de verdwenen of vermeende nalatenschap van zijn broer. Maar Adolph Vorstius, de hoogleraar in de geneeskunde en de botanie, tot wie hij zich in eerste instantie gericht had, hulde zich in stilzwijgen. Mededeelzamer was professor Gool, die eens broer Georg onderwezen had in de sterrenkunde en tot wie Christiaan zich dadelijk richtte, toen hij begin juni 1652 in Leiden aankwam. God overhandigde hem een boek, vrijwel zeker het dagboek dat Georg had bijgehouden vanaf het tijdstip van zijn vertrek uit het ouderlijk huis tot het jaar 1640, het *Itinerarium*, waaruit Christiaan geput heeft voor de levensbeschrijving van zijn broer, maar dat nu verloren is geraakt. Gool vertelde erbij dat graaf Johan Maurits inderdaad goederen van Georg Marggraf aan de universiteit geschonken had, dat hiervan de dierenhuiden en opgezette dieren een plaats gekregen hadden in de gaanderij van de hortus en dat hijzelf een kist van de geleerde wereldreiziger bezat. Bij een andere gelegenheid gaf Gool de wettige erfgenaam nog een Arabisch handschrift dat hij naar zijn zeggen in de bewuste kist had aangetroffen.

Begin februari 1655 vernam Marggraf dat de vroegere gouverneur van Brazilië enige tijd in Den Haag vertoefde en hij dreigde de hoogleraar dat hij zich tot deze man zou wenden om zijn recht te krijgen. Toen bekende Gool dat de goederen niet aan de universiteit geschonken waren, maar dat ze naar hem gestuurd waren en dat er nauwelijks voor tien gulden waarde bij was; Gool liet daarbij een herbarium zien en een Arabisch woordenboek, noemde nog enkele geschriften, waaronder twee in het Portugees gesteld; verder beweerde hij dat een grote kist naar Vorstius gebracht was en dat hij zelf slechts de kleine kist behouden had, waarin niets anders geweest zou zijn dan wat zaden, gedroogde wortels en vruchten, wat insecten en dergelijken. Het Braziliaans herbarium had hij inmiddels ook naar Vorstius gestuurd.

Korte tijd later gelukte het Marggraf tot de graaf toegelaten te worden en ontving hij een aanbevelingsbrief, gericht aan de curatoren van de universiteit te Leiden.¹¹ De tekst luidt aldus:

„Mijne Heeren,

Als ik int Jaer 1644 uyt **Brasilien** wederom alhier int Vaderland gearriveerd ben, syn doenmaals onder anderen mede overgebracht worden de handel ende meubelen van mijnen, in Angola overleden Mathematicus, **Marggravius** **genoemt**, dewelcke, **alsoe sich** toentertyt niemant van syne Erfgenamen

heeft opgedaen ende gevonden, Ick in de bewaeringhe der Lofl. Academie tot Leyden hebbe doen stellen,

Terweylen aan Thoonder deses Christian Marggravius, *Medicinae studiosus*, lyflicke ende echte broeder vande bovenges. Marggravius, sich tegenwoordich in desen Landen bevint, ende vande Verlaetenschap van synen Broeder sich geïnformeert hebbende, op my heeft versoecht, dat ick hem wilde verleenen brieven van Recommandatie aan de Weledele Heeren Curateurs der illustren Academie tot Leyde ten eynde aen hem mochten worden gerestitueert soodaenige meuble, goederen, die volgens Inventaris, doennals ter bewaringe vande Academie syn gecoomen, ofte dat hem diesangaende andersints redelycke ende behoorlycke satisfactie moghe geschieden. Etc."

Gewapend met dit document wendde Marggraf zich opnieuw tot de hoogleraar Gool, die in hevige woede uitbarstte, het schrijven van de graaf vals noemde en bezwoer dat hij buiten enkele voorwerpen en handschriften, die hij in het openbaar zou overleveren, alles reeds overgedragen had. Drie dagen later evenwel bleek Gool van houding veranderd te zijn, want hij liet Marggraf bij zich komen, toonde zich allervriendelijkst en beloofde alles te zullen overhandigen. Slechts zou hij gaarne een paar voorwerpen, die hem door Georg per brief waren toegezeggd, willen behouden.

Op 14 februari schreef Marggraf ook aan professor Vorstius. Deze antwoordde dat hij wel enkele zaken uit naam van de graaf ontvangen had, maar dat een kist met handschriften en voorwerpen bij professor Gool beland was, terwijl Heurnius enige goederen had gekregen, welke in het *theatrum anatomicum* tentoongesteld waren. Toen Marggraf vervolgens dit antwoord aan Gool mededeelde, beloofde deze dat hij de herinnering van zijn collega wel eens zou oprispen.

Toen de kwestie zo hoog was opgelopen, begon de Senaat zich met de omstreken nalatenschap te bemoeien. Op 10 maart stelde de Rector de zaak aan de orde in de senaatsvergadering.¹² De afwezigheid van God maakte enig uitstel echter gewenst. Spoedig daarna werd de beslissing aan de vierschaar overgelaten, niet echter voordat zich een nieuwe getuige had aangemeld in de persoon van Gulielmus Piso, die zich na zijn terugkomst uit Brazilië als geneesheer in Amsterdam had gevestigd. Eigener beweging schreef hij op 12 mei aan professor Gool:

... Verders weet dat ik sonderling ressentiment drage over de rigoureuse en impertinente proceduijren die men U durft aendoen, en wil U hiermede versekeren dat niet alleen van eenige behulpe, maer des noots sijnde self overcomen liever eer dat door mijn absentie U opgerechtigheid in desen delen soude eenige last lijden. Er soude alreets eenige attestatie overgesonden hebben van een Mr. Ordman et Mols die in Angola het gesag hadden, maer de Hr. Professor van Hoorn, die nu eenige malen bij mijn is geweest, heeft mijn klaer berigt hoe het nu met de saek staet, en dat dese Markgraefs vuijle pretensie niet soude sien

op **eenig** goet dat uit Africa soude van zijn Broeder **gecomen** zijn, **maer** wat goederen in zijn kist in Brasil onder de domestiques van zijn Vorst Ghen. **soude** berust hebben, so dat in alle gevallen uit die Heer de volkomenste attestatie moet vloeijen, die, neffens mijn, best zijn armoe geweten heeft, en daerom van mijn en andere meer diverse **maelen gelt** te leen ontvangen heeft, welk hij noit heeft kunnen weerom geven, **also** hij noch genegenheit en noch veel min gelegenheit **hadde** om een stuijver over te garen tot voldoening van zijn schulden, **so** dat dese lieve broeder te Leyden erfgenaem wordende van den overledene, **soude rechtvaardig kunnen** gemaent worden. In Africa heeft hij vier of 6 weken **geleeft**, en opt versoek van Zijn Excell. van de bovengenoemde Ordman en **Mols** geassisteerd met nodruft die hij **so sterk** gevoelde (?) dat als hij een stuijver over had, dadelijk met drinken doorbragt, waer van hij ook gestorven is."

Uitgebreid staat **Piso** vervolgens stil bij de straf welke „die lieve Broeder” zou verdienen en de „**notoire** onnoselheit” van de beschuldigde hoogleraar, noemt verder enige Leidse schuldeisers van de overleden wereldreiziger, met name een schoenmaker **Arent** Sijmoensz. en hospita juffrouw Bailly („**sijnde** eertijts Profess. Bronkhorst **dienstmaegt** geweest en onlangs overleden”) en wijdt tenslotte enige woorden aan **Marggrafs** aantekeningen en schamele bezittingen:

„De boeken en oude vellen en doosies met wat **out saet**, die hij alleen **maer** had in zijn kist, waren geen gelt waard: En de schriften die daer in waren **soude** ook niet kunnen geoordeelt worden van bijzondere waardije, want alles **onvol-**toijt en confuijs was gebleven, **hadde** zijn **Vorstel**. Ghen. en ik de Heer de Laet **sal**. niet gebeden tselve ter **eeren** te brengen, als mede U sonder welke hulp wij oordeelden dat na zijn doot dese eer niet genoten **soude** hebben, die nu dus verkeert opgenomen word.”

Op de twee laatstgenoemde punten, de inhoud van de bewuste kist en op de Leidse schuldeisers, komt **Piso** uitvoerig terug in een nieuwe, slechts drie dagen later aan professor Gool, en kennelijk op diens verzoek geschreven brief, waarvan de tekst hier in haar geheel volgt:

„Mijn Heer,

T' weijnig dat ik U op zijn ernstig versoek kan helpen is dit, dat ik noit Markgraefs kist na zijn doot gesien hebbe, t' sij in Brasil of in Hollant (welk ik tot mijn geluk rekene, **also** bij die lieve Broeder van hem, lichtelijk andersins boven andere beschuldigt **soude** geweest zijn). Want Markgraef de drie laeste jaren niet meer mijn domestique was, **maer** bij zijn Vorst. Gh. alwaer ik bij zijn leven zijn kiste open **sag** met hem, weijnig te **vooren** eer hij na Africa vertrok, en daer in na mijn beste onthout, behalven zijn **armlijk** linden en wolle, wat students schriften **gesien** hebbe, een gestreept zeepaerts **vell**, wat **out saet** van Brasilse gewassen, ook gedroogde kruiden, en gedroogte ongedierties, **welker** ik niet eer waardig **achte** tot mijn te nemen, tot vermindering vant gelt

dat ik hem **so** nu en dan **geleent hadde**; hoornties of rare gesteente (welke **beijde** in Brasil niet vallen) heb ik geen oijt bij hem gesien, veel min mesdaglies of gemunt gangbaar **gelt**, welke indien hij eenige gehat **hadde, soude** apparent so vroom geweest hebben van sijne andere schulden in Brasil mede **betaelt** te hebben.

Als ik hem **plagt** te raden dat hij de gunst die ik hem had doen **becomen** bij zijn vorst. Gh. wat mesnageren **soude**, en zijn gelt in so kostelijken land te raden houden, gaf tot antwoord altijt, dat hij op geen gelt paste, en niet estimeerde als sijne Astrologise en natuurlijke observaties waer te nemen, en te mogen seggen *Cantabit vacuus coram latrone viator*,¹³ en meer dergelijke beuselagtige woorden

Wat sijne Crediteuren van Leyden belankt kan **an(ders)** niet) erinneren als zijn schoenmaker Aert Sijmons. en zijn hospita Griettie Bailly (beijde al overleden) wiens erfgenamen ik niet kenne, dan konnen te **Leyden** best bevraagt worden, waer toe mijn moeder en **suster** U loof ik sullen aenwijzing kennen doen **also** die present waren als die weduwe quam ijdermael bij mijn Heer de Laet sal. en bij mijn **doleren**, om offe *sij wat van de West Compagnis* mogt **gemieten**, *dewijl Markgraef selfs niet hadde*; waertoe de Hr. de Laet en ik dito weduwe niet konden helpen, schoon wij wel wisten de wettige **schuld** en gewis indien eenig minister van zijn vorst Ghenad. een stuijver van Markgraef **becomen** hadden, sou dese **haer** niet hebben **laeten** houden, **maer** doen restitueren aen dese oude bekende weduwe die tot de Profess. Bronkhorst so lang naest zijn ouders deur **gewoont hadde**. Ic hebbe dieswegen tot U naerder beregt een briefien aen mijn moeder geschreven, die ik vertrouwe **sal** weten aen te **wijzen** wie de erfgename sijn van dito weduwe.

Wast mijn mogelijk eenig naerder beregt te doen, ik **soude** het niet **laeten**, **maer** hebbe niet konnen denken dat sulk een monstroeuse saek hier mogelijk was uit geboren te sullen worden. God **wilse** hier troosten die so **onregtvaer-**dige betigtingen lijden, en God **wilse** naemaels troosten die het iemant aendoen.

Ic en andere meer verlangen seer te **verstaen** wie de medestanders of inblasers sijn van dit vuil werk, en wat voor loon sulk slag van volk sullen **becomen**. Ic blijve altijt volstandig, Mijn Heer,

U verpligte en geaffectioneerde Dienaer."

Ondertussen doet Piso's voorstelling van zaken wel enige bedenkingen rijzen. Waarom spreekt hij slechts van geldleningen en nooit van loon dat Marggraf, die hij toch zijn ondergeschikte noemt, rechtens zou toekomen? En hoe zou een pas afgestudeerd arts wetenschappelijk personeel kunnen onderhouden. Daarbij is het niet nodig om — met Christiaan — de rede van Piso's vertrek uit Holland te zoeken in de schulden, die een familielid gemaakt had. Het leven in Brazilië was duur genoeg. Het is overigens heel goed denkbaar dat Marggraf zorgeloos met geld omsprong en de geruchten over een groot fortuin zullen beslist uit de lucht gegrepen zijn. Marggraf had andere schatten te verzamelen,

schatten die hij voor een deel in zijn befaamde kist had opgeborgen. Als de inhoud van de kist en de andere overgezonden eigendommen werkelijk zonder enige waarde zijn geweest, waarom zou de bezitter ervan zich dan de moeite gegeven hebben voor hun verzending naar Holland zorg te dragen. Waarom zou hij er de gouverneur mee lastig **gefallen** zijn? En sprak deze gouverneur in zijn aanbevelingsbrief voor de erfgenaam zelf ook niet van meubelen en volgens inventaris overgedragen goederen?

De geschiedenis is nog ingewikkelder omdat graaf Johan Maurits zijn vroegere aanbeveling herroepen ofwel nader toegelicht heeft in een schrijven van 19 maart 1655:

„**Alsoo** Wij sub dato den 6 Februarij lestleden, op voorgaende ernstich **ende** instandich **versoeck**, aan Christiaan Marggraef, Broeder van den overleden George Marggraf in Angola, hadden verleent brieven van recommandatie aende **WelEd. heeren** Curateurs der Academie tot Leiden, om te mogen genieten eenich **emolument** ofte gratuiteijt, vantwegen seekere Kist van zijn Broeder zalig, dewelcke Wij, **uij** t Brasilien **comende**, aen de Academie voors. hadden doen leveren. **Ende** den tegenwoordigen Marggraef, **sich** abusijvelick **imaginee**-rende, **datter** eenige dingen van sonderlinghe consideratie **ende** Waerdije daerbij waeren te vinden gewest, **hadde deswegen** geeijsdt van de **heeren Professeurs** Inventaris, restitutie **ende** Vergoedinge, Soo **is't**, dat Wij op 't **Versoeck** van de voorn. **heeren** Professeurs, tot naerder esclairsissement van **onsen** brief voors. mits **desen** verklaren **ende** certificeren, te weten

Dat bij openinghe, ter presentie van diverse personen, van de voorn. Kiste, anders niet daerin is gevonden, als eenighe **Schriften** **ende** Observatien, dewelcke Wij hem, van de gelegentheit van 't **Lant**, hadden doen aenteijcken, neffens weijnich **boecken**, **ende** eenighe curiositeiten van Brasil, te weten, eenighe Vellen, Hoorens **ende** gebeenten van sommige Gedierten, **ende** eenige Gewassen van Planten, **haere** Vruchten **ende** diergelijcken, alles op onse Costen, **ende** tot **onsen** proufijts gecolligeert, sonder meer, Welverstaende, dat daerinne niet en is bevonden eenich Gemunt of ongemunt Goud, **silver**, ofte costelijcke Gesteente **ende** meublen, die van eenighe estimatie ofte inventariseerens waerdich waeren. **Gelijck** dan den voorn. Marggraef, gaende **naer** Angola, de voorn. Kiste aen Ons gegeven, **ende** 't sijner overlijden, tot onse Dispositie gelaeten heeft, **Ende** is mede, **naer** sijn overlijden in Angola, niet de Waerdije van een spelt wederom te rugge **gecomen**. Als Wij uijt Brasil wederom alhier arriveerden, hebben Wij, om dese gecolligeerde Dingen niet te **laeten** bederven, goed gevonden selve aende Academie toe te seijnden, **omme**, soo veel als conservabel, aldaer opgehangen **ende** bewaert te worden. Ons wel indachtich sijnde, dat daerbij waeren twee Vellen van **Zeepaerden**, **connende** de andere Dingen niet wel specificereen, **nochte** onderscheiden.

De **Schriften** **ende** teijckeningen, betreffende de natuÿrlieke historie van Brasil, **ende** de **beschrijvinge** **ende** afmetinge der voors. Landen, sijn door ons gegeven aen den heere de Laet, **Ende** de **Schriften**, aengaende de Astronomische

Observation, aen den heere Professor Gool, ten eijnde deselve saecken op onse Costen ondersoecht, **ende** bij een gebracht, mochten in 't licht gegeven worden, soo als ten **deele** is geschied.

Elders staet Ons niet voor, **datter** ijs meerders in de **meergen**. Kiste is geweest, ten waere **erghens** een oud Kleed, waerop Wij soo praecise niet en hebben gelet. Als mede is Ons niet bekend, dat noch meer Kisten, **Coffers** ofte andere hards, **meergen**. Marggraef aencomende, sijn voorhanden geweest. Daerenboven is allen den ghenen, die doenmaels met Ons in Brasil geweest hebben, **ende** tegenwoordich noch in 't leven sijn, wel bewust, dat den voorn. Marggraef **Zael**. altijts bloot van Gelt is geweest, uijt redenen, die **hunts** best bekend sijn.

Ende onse intensie ende meijninge, van dat aenden Broeder van Marggraef eenige restitutie van 't gene voors. is, **soude** moogen gedaen worden; in **cas** dat hij niet en quaeme eenige recognitie te genieten; en is anders niet geweest, als ten **opsichte** van eenige dingen die noch **souden** mogen oversich **wesen**, **ende** dat op simpel aenwijzen van den ghenen die daarvan **souden** mogen gedachtenisse **ende** Kennisse hebben **ende** verders niets. Toirconds hebben Wij **desen** geteijckent **ende** bezegelt Actum ins Gravenhaghe den 19 Martii 1655

Mouritz F. zu Nassau."

Afgezien van de tegenspraak tussen deze en de eerste verklaring van Johan Maurits valt op dat in het laatste **stuk** toch altijd nog gesproken wordt van „**gecolligeerde** Dingen”, welke aan de universiteit geschonken worden, teneinde aldaar opgehangen en bewaard te worden, alsmede van aantekeningen, die de moeite waard bevonden werden nader uitgezocht en gepubliceerd te worden, zoals ten dele ook is geschied.

Over de afloop van het geschil kunnen wij kort zijn. Op 30 juni 1655 werd in de vierschaar het geding aangespannen tussen Christiaan Marggraf en professor Jacob Gool, waarbij door beiden zowel als eiser alsook als beklaagde werd opgetreden. In het vonnis, dat op 2 februari van het daarop volgende jaar werd uitgesproken, werd Marggraf veroordeeld tot „**een** eeuwig swijgen **ende** **silentium**” en voorts tot de kosten van het proces, terwijl Gool de aan de rechtmatige erfgenaam toebehorende goederen volgens **inventaris** diende terug te **geven**.¹⁴ Deze alsnog opgemaakte inventaris was uiteraard van geringe waarde en Marggraf weigerde dan ook genoegen te nemen met hetgeen door Gool bij de rechtbank werd ingeleverd.¹⁵ Hierop besloot de vierschaar dat deze goederen bij de universiteit in bewaring zouden blijven „**ten** tijde en wijle toe dat de voorn. Marckgraeff ten behoeve van de Heer Professor Golius voor alle namaninge sufficientelijck sal hebben gecaveert.”

Tot deze in bewaring genomen eigendommen behoorde heel waarschijnlijk ook de thans op het Leidse gemeentearchief berustende bundel merendeels astronomische aantekeningen van Georg **Marggraf**.¹⁶ Astronomische **aantekenin-**

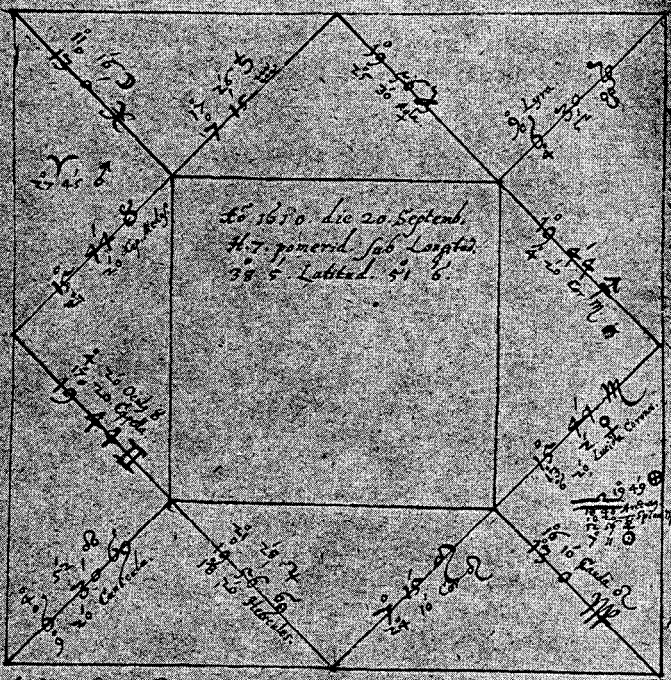
gen immers waren door Johan Maurits ter bewerking aan professor Gool toevertrouwd. De bundel omvat nauwkeurig bijgehouden reeksen van sterrenkundige waarnemingen uit **Marggrafs** Leidse en Braziliaanse tijd, goniometrische tabellen, eindeloze berekeningen en kladnotities, een beschrijving van zonnevlekken, op 21 september 1637 te Leiden waargenomen, een beschrijving van de totale zonsverduistering op 20 december 1638 — met het stukje beroet perkament dat als oogbescherming dienst deed —, tekeningen van het observatorium op het eiland Anton Vaz, voorts een menigte horoscopen, waaronder die van hemzelf, wiskundige **tractaatjes**, gedateerd op 1636 en andere aantekeningen.

Dit pakketje smoezelige papieren is vrijwel het enige dat ons rest van wat eens een toch wel omvangrijke verzameling moet zijn geweest. Een herbarium van 173 bladen, mogelijk het exemplaar dat door Gool aan Vorstius geschonken werd, bevindt zich in een museum te **Kopenhagen**.¹⁷ Wat er van het *Itinerarium*, het reisverslag of dagboek, geworden is, is niet bekend. Christiaan Marggraf vermeldt in zijn levensbeschrijving nog een boek met gedroogde en opgezette insecten uit Zuid-Amerika, dat in Haarlem voor het niet geringe bedrag van f 4000.— verhandeld zou zijn. Ook daarvan ontbreken nadere gegevens.

Ook al weer volgens zeggen van broer Christiaan zou de geleerde wereldreiziger oorspronkelijk de uitgave van twee werken beoogd hebben: een beschrijving van de sterrenhemel van het zuidelijk halfrond en een *Historia naturalis Brasiliae*. De aantekeningen voor de natuurlijke historie van Brazilië zijn door Johan Maurits overhandigd aan Johan de Laet, bewindsman van de W.I.C. en beroemd **aardrijkskundige**.¹⁸ Deze heeft zich verdienstelijk gemaakt door de hem overhandigde verzameling papieren te ordenen en de tekst ervan te ontcijferen. Marggraf had namelijk, uit wantrouwen wellicht jegens zijn collega **Piso**, een geheimschrift gebruikt, waarvan de sleutel overigens tussen de betreffende aantekeningen gevonden kon worden. In 1648 verscheen in Leiden bij uitgeverij Hackius en bij Elzevier in Amsterdam *Historia naturalis Brasiliae*, opgedragen aan Johan Maurits van Nassau. Dit werk bevatte naast **Piso's De medicina naturalium Brasiliensi** acht boeken *Historiae rerum naturalium Brasiliae* van Georg Marggraf, bewerkt en aangevuld door Johannes de Laet. Van deze acht boeken behandelen de drie eerste het plantenrijk, de overige achtereenvolgens de vissen, vogels, viervoeters en reptielen en de insecten, terwijl het achtste gewijd is aan de oorspronkelijke bewoners. Dit laatste boek is echter nagenoeg geheel samengesteld door De Laet op grond van hem ter beschikking staande **literatuur**. Een bijvoegsel over Chili is zelfs helemaal van de **bewerker** afkomstig. Het blijft overigens een feit dat De Laet in zijn voorwoord hoog opgeeft van Marggrafs verdiensten en hem in het bijzonder prijst om de schat aan nieuwe gegevens, die hij door eigen waarneming in dikwijls moeilijke en zelfs gevaarlijke omstandigheden bijeen heeft gebracht.¹⁹

Van deze waardering is weinig overgebleven in de tweede editie welke, thans geheel verzorgd door **Piso**, in 1658 verscheen onder de titel *De Indiae utriusque re naturali et medica libri XZV*.

... et expectat
 ... et magis
 ... et terroribus
 ... et moribus
 ... et a mulieribus
 ... et a mulieribus
 ... et a mulieribus

... facit medicos p[ro]bet negotia et p[ro]curatos, deceptorum et spoliatorum,
 mulieres p[ro]p[ri]etatem et intemperantiam, malam memoriam et aliter rator p[ro]p[ri]etatem
 facit, h[oc]em male loquentem, deceptorum, deceptorum luxuriam

Johan de Laet was inmiddels overleden. **Piso** doet het nu voorkomen alsof Marggraf slechts opdracht gekregen zou hebben de tekeningen te vervaardigen, zodat hij diens aantekeningen met betrekking tot de Braziliaanse flora en fauna als zijn geestelijk eigendom beschouwde en eenvoudigweg in zijn eigen verhandeling over de Braziliaanse geneeskunde heeft verwerkt; slechts twee hoofdstukken heeft hij op naam van Marggraf gelaten: een hoofdstuk over topografie en weersgesteldheid van Brazilië en het opstel over taal en zeden van de Braziliaanse en Chileense indianen, dat in feite aan De Laet toegeschreven moet worden.

Dat in de heruitgave verschillende storende fouten zijn geslopen, dat sommige afbeeldingen onjuist geplaatst zijn, is niet verwonderlijk. **Piso** heeft zich op laakbare wijze bediend van gegevens, die hij enerzijds wel onbelangrijk noemde, maar die hij anderzijds met al zijn beweerde kennis van zaken niet kon ontraadselen, zodat hij daartoe de hulp van De Laet had moeten inroepen.

Het laat zich denken dat broer Christiaan niet bijster ingenomen was met deze toedracht.

Tenslotte is er nog het probleem van de geografische kaarten en de door Marggraf vervaardigde tekeningen. Wat de kaarten betreft is nu wel met zekerheid vast komen te staan dat lang niet alle kaarten, welke in het prachtig uitgevoerde geschiedverhaal van Caspar Barlaeus over het bewind van gouverneur Johan Maurits voorkomen,²⁰ van de hand van Marggraf zijn. Met nog groter zekerheid is evenwel aangetoond dat de eerste vier van deze kaarten aan hem toegeschreven dienen te worden. Deze meesterlijk getekende kaarten bieden een volledig geografisch overzicht van Nederlands Brazilië; ze werden reeds eerder uitgegeven onder de titel *Brasilia qua parte paret Belgis*, vergezeld van vijf andere bladen, waarop als versiering vruchten, dieren, landschappen en schilderachtige taferelen zijn afgebeeld.²¹ Dit magnifieke tableau getuigt op grootse wijze van Marggrafs vakmanschap en van zijn artistieke gaven.

Op dit laatste aspect van zijn veelzijdig talent kan hier slechts zeer summier worden ingegaan.²² Marggraf is in zijn jeugd artistiek gevormd; zijn broer noemt hem een niet onverdienstelijk schilder; uit de aangehaalde verklaringen, uit de opmerkingen van **Piso**, uit de getuigenis van Barlaeus, kan genoegzaam worden afgeleid dat de in de *Historia naturalis Brasiliae* gegraveerde afbeeldingen werkelijk berusten op door hem gemaakte tekeningen en aquarellen. De originelen zijn door Johan Maurits, die zich als opdrachtgever tevens als eigenaar ervan beschouwde, verkocht aan de keurvorst van Brandenburg en zijn terecht gekomen in Berlijn,²³ alwaar ze tot aan de laatste wereldoorlog bewaard zijn gebleven.

De dood voorkwam de **plannen** van een begaafd en ondernemend geleerde; anderen hebben beschikt over de bouwstenen, die hij had aangedragen, hebben verspreid wat hij had verzameld. Daarin ligt de tragiek van een omstreden nalatenschap.

AANTEKENINGEN

1. Georg Marggraf, geboren 20 september 1610 te Liebstadt bij Pirna in Saksen, overleden 1644 in Angola; de door ons aangehouden spelling van de naam is in overeenstemming met de aantekening *van* het doopsel in het Kerkeboek van Liebstadt en de door hemzelf gebezigde schrijfwijze; men vindt ook: Marckgraef en zelfs: Marckgraef de Liebstadt.

Litteratuur:

P. J. Bouman, *Johan Maurits van Nassau de Brasiliaan*, Utrecht 1947;

C. R. Boxer, *The Dutch in Brazil 1624-1654*, Oxford 1957;

V. Hantzsch, Georg *Marcgraff*, in: *Berichte und Verhandl. d. kön. Sächsischen Gesellschaft der Wissensch. zu Leipzig*, Philol. hist. Classe 48 (1895), 199-227;

Erik Larsen, *Frans Post, interprète du Brésil, Amsterdam/Rio de Janeiro* (1962);

C. F. Ph. von Martius, *Flora Brasiliensis*, 1.1, Leipzig 1906, 53-56.

Prof. dr. F. Markgraf te Zürich was vervolgens zo vriendelijk mij te attenderen op de uitvoerige doch weinig benutte levensbeschrijving in: Jean Jacques Manget, *Bibliotheca scriptorum medicorum*, XII, 1731, 262-264, de tekst hiervan is door Manget overgenomen uit Christianus Marggravius, *Opera Medica*, Amsterdam 1715, waarvan mij geen exemplaren bekend zijn. Christiaan heeft deze levensbeschrijving van zijn oudere broer vermoedelijk nooit zelf gepubliceerd.

2. In bovengemelde levensbeschrijving wordt de reis uitvoerig gememoreerd; de inschrijvingen te Wittenberg (11 mei 1627), Straatsburg (22 november 1627) en Bazel (april 1628) in de betrokken *Alba Inscriptionum*.

3. Ingeschreven 11 september 1636; UB Leiden, ASF 9.

4. Samuel Carolus Kechelius van Hollesteyn, geboren te Praag 1611, overleden te Leiden 1668; hij ontving in 1666 van curatoren van de universiteit f 200.- „wegens 32 jarige trouwe diensten tot voortzetting der Mathematieke Studiën”; NNBW II (1912), 651.

5. Willem Piso, geboren te Leiden 1611 (waarom Bouman, O.C., 67, hem de „ouderen vriend” van Marggraf noemt is mij niet duidelijk), overleden te Amsterdam 1678; hij studeerde op zeer jeugdige leeftijd te Leiden, promoveerde tot doctor in de medicijnen te Caen (1630); na zijn terugkeer uit Brazilië in 1644, vestigde hij zich als *arts te Amsterdam*; zijn verdiensten liggen op het terrein van de tropische geneeskunde: hij is de eerste beschrijver van de *ipecaacuanha*, een middel dat met succes tegen dysenterie werd gebruikt; cf. M. A. van Andel, *Willem Piso, een baanbreker der tropische geneeskunde*, in: *Bijdr. tot de Gesch. der Geneeskunde* IV, 1924, en *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte, Berlin/Wenen*, 1931, IV, 616; het artikel in NNBW IX, 805, is minder bruikbaar.

6. In de nader te noemen bundel manuscripten op het Leids gemeentearchief vermeldt Georg Marggraf 6 november 1637 als zijn laatste dag van waarneming te Leiden: „Haec ultima mea observatio Leidensis est nam seqq. diebus turbidum fuit et ego die 8/18 nov. illic discessi in Americam australem abiens.”

7. Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken, 1908, 85 e.v.: Th. Morren, *Een cholericus geneesheer in de XVIIe eeuw*.

8. W. P. Jorissen, *Het chemisch laboratorium te Leiden*, Leiden 1909, 10-12.

9. Christiaan Marggraf, geboren te Liebstadt 1626, overleden te Leiden 1687 (hij werd begraven te Valkenburg op 11 januari); in 1654 disputeerde hij onder Vorstius (*De divino in morbis quod magnus Hippocrates in prognosticis observare medicum jussit*); hij heeft verschillende chemische werken op zijn naam staan; cf. Jorissen, O.C.

10. UB Leiden, ASF 290, 15-27.

11. P. C. Molhuysen, *Bronnen*, III (1918), 107: „Deze missive is niet meer aanwezig.” De door hem op p. 96 als onbelangrijk afgedane bundel uit het senaatsarchief heeft hij blijkbaar niet goed ingezien.

12. P. C. Molhuysen, *Bronnen*, 111 (1918), 96.

13. Juvenalis, *Satirae* 10, 22: „Een reiziger die platzak is, kan zingen, zelfs als er een rover in de buurt is.”
14. Een afschrift uit het **dingboek** van de vierschaar bevindt zich onder de papieren van genoemde bundel ASF 290.
15. Er stond bij aangetekend dat **Gool** reeds eerder enige papieren aan Christiaan **Marggraf** had overhandigd, waaronder het Stamboek van zijn broer, waarmee zonder twijfel het dagboek of *Itinerarium* bedoeld is.
16. GA Leiden, Bibl. 12130.
17. **Bruce MacBryde**, *Rediscovery of G. Marcgrave's Brazilian Collections (1638-1644)*, in: Taxon 19 (1970), 349, waarop ik door vriendelijke tussenkomst van dr. S. J. van Ooststroom geattendeerd werd.
18. Johannes de Laet, geboren Antwerpen 1582, overleden Leiden 1649; NNBW VIII (1930), 981.
19. „Georgius Marcgravius, Auctor **hujus** Historiae, doctissimus et diligentissimus **Rerum** Naturahum investigator, Mathematicarumque scientiarum imprimis gnarus, cum hoc ageret, ut accuratam daret Descriptionem omnium **Rerum** Naturalium BRASILIAE, ad quam eo animo **erat** profectus, . . . non ex aliorum relatione, sed propria et diligentissima inquisitione atque **accurata** observatione, **multis** itineribus propterea susceptis, non sine **periculo**, primo confuse **illas** descripsit et delineaverat, . . .” De Laet vermeldt nog een ander door Marggraf **opgezet** werk, waarvan hij het titelblad tussen de **papieren** vond: *Progymnastica mathematica Americana*, onderverdeeld in drie **secties**: *Astronomica* et *Optica*, *Geographica* et *Geodaetica* en *Tabulae Mauritiij Astronomicae*; de *Tabulae* bevinden zich gedeeltelijk in de bundel op het Leids gemeentearchief.
20. Caspari Barlaei, *Rerum per octennium in Brasilia gestarum . . . Historia*, Amsterdam 1647; op p. 330 van dit werk geeft Barlaeus **hoog** op van Marggrafs kwaliteiten als cartograaf; vermeldenswaard is dat Marggraf ook **in deze hoedanigheid** geboekt staat op de lijst van de hofhouding van Johan Maurits in 1643; cf. F. Caland, in: De Navorscher 48 (1898), 557-561, en Erik Larsen, O.C., 245.
21. In sommige exemplaren van het werk van **Barlaeus** zijn deze kaarten bijgebonden; een heruitgave van het tableau verscheen in 1659 bij H. Allardt in Amsterdam; deze is op een blad na compleet aanwezig op de Leidse universiteitsbibliotheek, collectie Bodel Nijenhuis; cf. *Toelichtingen en Bijvoegingen* van S. P. L'Honoré Naber in het door hem vertaalde werk van Barlaeus (Den Haag 1923, 421-432) en F. C. Wieders, *Monumenta Cartographica*, Den Haag 1925-1933. Op het tableau komt het devies voor van Johan Maurits: „Qua patet orbis”; merkwaaardigerwijze schrijft Christiaan Marggraf in zijn levensbeschrijving hetzelfde devies toe aan Georg.
22. Men vergelijkte behalve Erik Larsen, O.C., vooral Th. Thomsen, *Albert Eckhout, ein Niederländischer Maler, und sein Gönner Moritz der Brasilianer*, Kopenhagen 1938.
23. De inventaris van de overgedragen goederen in: Erik Larsen, O.C., 252; Johan Maurits heeft andere goederen en kunstvoorwerpen verkocht of geschenken aan de Deense en de Franse koningen.

ILLUSTRATIES

Afb. 1. Kaart van de Noord- en Oostkust van Brazilië, door Georg Marggraf. U.B. Leiden, coll. **Bodel Nijenhuis**, P 219 N 60. Foto: U.B. Leiden.

Afb. 2. Portret van Johan Maurits van Nassau. Foto: U.B. Leiden.

LIJNCLICHE

Horoscoop van Georg Marggraf. Uit zijn aantekeningen (**Gem.arch.** Leiden, Bibl.nr. 12130).

SUSANNA VANETTEN WELDOENSTER VAN CORNELIUS MUSIUS

door

dr. P.C. Boeren

In de nacht van 10 op 11 december 1772 zal het vierhonderd jaar geleden **zijn**, dat Cornelius Musius, rector van het Delftse St. Aagtenklooster, de dood vond aan de galg op de Blauwe Steen in de Breestraat te Leiden. Tegen geld (grof geld, schrijven enkele auteurs ¹) wist de jonge non **Susanna** van Etten het lijk vrij te kopen uit de handen van de boosaardige **bewerker** der executie, de Geuzenaanvoerder Lumey (Guillaume de la **Marck**, heer van **Lummen**, enz., ca. 1542-1578), wiens moeder zij had gekend en met wie zij zich in het Frans onderhield, en vervolgens bij te zetten in de St. Pieterskerk

Aan de kennis van Musius' leven, dat in meer dan tachtig geschriften is **behandeld**,² zal moeilijk iets nieuws zijn toe te voegen. Een enkel onbekend feitje, dat ik kan aandragen, komt juist uit Etten (Etten-Leur), de stamplaats van het Antwerpse geslacht, waartoe **Susanna** behoorde. *Ghysbertus Joannis de Eyndhovia*, pastoor-deservitor van de parochie Etten (1538-1556) heeft namelijk in zijn testament van 9 juli 1554 een belangrijk bedrag gelegateerd aan **Cornelius Musius**, rector van St. **Aagten** te Delft, met de verplichting een deel daarvan als pensioen door te betalen aan zekere *dominus et magister Daniel Aerts*, toen verblijvend bij de Kartuziers in Keulen.³

De in 1549 geboren Antwerpse burgemeestersdochter **Susanna** van Etten is in de **litteratuur** over Musius slechts bekend als de jonge non van de **Cistercienserinnenabdij** Leeuwenhorst (nabij Noordwijk), die zich over het lijk van Musius ontfermde, en als een der bewoonsters van het Huis van Zessen te Leiden. Over haar is toch wel enig nieuws te vertellen. Laat ik beginnen met haar voorafgaand verblijf op het Steenschuur, dat nog niet schijnt te zijn opgemerkt.

Met de andere in 1572 voor de Geuzen uit Leeuwenhorst gevluchte nonnen, had **Susanna** zich eerst gevestigd in het St. Michielsklooster nabij de O.L. **Vrouwekerk**. In 1575 nam het convent zijn intrek in het huis van Cornelis van Veen, waarin Musius gefolterd was, dicht bij het Huis Lockhorst. Het Bevolkingsregister van 1581 ⁴vermeldt **Susanna** van Etten als woonachtig in een huis op het Steenschuur (aan de zijde tussen Levendaal en Nieuwe Rijn), temmen

met haar medenonnen Johanna van Nassau, abdis (sedert 1574), en Adriana van Nassau, alsmede dezer beider zuster Cornelia van Nassau, een met Musius gevluchte non van St. Aagten, en haar aller nicht Anna van Lier.⁵ Het register heeft daarbij de aantekening, dat *Ariaentge van Nassowwe* als *huysbontstere* fungeerde en al negen jaar (d.i. sedert de vlucht uit Leeuwenhorst in 1572) in Leiden woonde. De kwalificatie *huysbontstere* is te verstaan in de zin van „huis houdende”, van hoofdbewoonster. Voor de gewone huishoudelijke werkzaamheden hadden de vier dames twee dienstmaagden tot haar beschikking, nl. Eva *van Swol* en *Rochus Franssdochter*. De laatstgenoemde ging al op 29 jan. 1583 in kerkelijke (Ned.-Herv.) ondertrouw met de schoenmaker Leenaert *Willemisz*.

Op 11 januari 1582 kochten Adriana en Johanna van Nassau, Anna van Lier en *Susanna* van Etten *gezamenderhand*, elk voor een vierde deel, van Jonkheer Guido van Meetkerke het zogeheten *Huis van Zessen* (thans Rijksmuseum van Oudheden), uitkomende op de Papengracht (met voorrang), de Houtstraat en het Rapenburg. Ook Cornelia van Nassau huiste met de vier andere dames over van het Steenshuur naar het Huis van Zessen, maar nam geen deel aan de aankoop, mogelijk omdat zij als non van St. Aagten niet viel onder de door de rentmeester van Leeuwenhorst gegeven borgtocht.

Hoe het leven der juffers in het Huis van Zessen reilde en zeilde en welke mutaties er de eerste halve eeuw voorvielen, kan men beter elders lezen.⁶ Slechts een paar punten betreffende *Susanna* van Etten zal ik hier releveren. Sedert de dood van Johanna van Nassau (1611) mocht *Susanna* van de Ridder-schap van Holland de titel abdis van Leeuwenhorst voeren. Sedert 1616 was zij voor de helft eigenares van het huis. Zij bleef katholiek tot het einde, stierf 5 oktober 1634 als laatste abdis en laatste non van Leeuwenhorst, in de hoge leeftijd van 85 jaar, en werd in de St. Pieterskerk begraven.⁷ Als haar enige en algemene erfgenaam had zij aangewezen Ridder Maximiliaan Tseraerts, heer van Broechem, Oelegem en Pietersdonk, te Antwerpen.*

Gelijk de andere joffers, had ook *Susanna* van Etten wel eens een familielid te logeren. Van de zomer 1582 tot zomer 1584 heeft bij haar ingewoond een zekere Hendrik van Etten uit Antwerpen, die ik als eerste aan de lezers mag voorstellen. Zijn verblijf te Leiden is alleen bekend uit de registers der Universiteit. Op 9 juli 1582 werd de Antwerpse jongeman ingeschreven als student in de rechten. De recensieregisters van febr. 1582 (hierin achteraf ingelast⁹), febr. 1583 en febr. 1584 vermelden hem als inwonende bij de *Joncvrouwe* van *Merwen*, dat is bij Adriana van Nassau van Merwe in het Huis van Zessen, waar ook *Susanna* van Etten woonde. Iedere mogelijkheid van twijfel aan de identificatie van het huis wordt weggenomen door de *Catalogus studiosorum van 1584*, waarin woordelijk *Henricus ab Etten Int Huys van Sessen* wordt *opgevoerd*.¹⁰

Aangezien te Antwerpen omtrent die jaren geen tweede familielid met de doopnaam Hendrik is te vinden,¹¹ kan de bij *Susanna* van Etten logerende student moeilijk iemand anders zijn dan *Susanna*'s enige en oudere broer *Hen-*

drik van **Etten**, die omtrent 1546 in Antwerpen geboren werd, in 1582 al omtrent 36 jaren oud was, in 1585 schepene van Antwerpen werd en in het vervolg diverse malen burgemeester, en kort na 1617 overleed. Deze broer Hendrik huwde kort vóór augustus 1586 met Vrouwe Livina van der Heyden, die hem zeven kinderen zou schenken. Vóór 1604 verwierf hij de titel van Ridder en was heer van Houtem en Erckel. Hendrik en **Susanna** waren kinderen van Jkr. Hendrik van Enen (burgemeester in 1568, gestorven 16 jan. 1571) en Vrouwe Anna Triapain (gestorven januari 1585). De overige kinderen heetten Anna (huwde met Jkr. Lancelot Tseraerts), Geertruide, Marie en **Constance**. De gezamenlijke kinderen leefden in onverdeeldheid tot 1615, met Hendrik als bewindvoerder.¹² Bij de boedelscheiding van 1615 machtigde **Susanna** haar zwager Jkr. Carel van der Heyden te Antwerpen om namens haar en met haar broeder Hendrik van Etten, burgemeester van Antwerpen, de scheiding te ver-richten.¹⁵

De Leidse studie van Hendrik van Etten is om diverse redenen merkwaardig. Eerst al, omdat Hendrik reeds 36 jaar oud was en voordien een aantal jaren in Leuven had gestudeerd,¹⁴ maar noch in Leiden noch in Leuven schijnt hij het tot een graad te hebben gebracht; hij heeft althans in zijn verdere leven nooit een graad gevoerd. Verder is zijn geval merkwaardig, omdat de studie van katholieken aan de Leidse Universiteit juist toen een omstreden zaak was: de Apostolische Vicaris **Sasbout Vosmeer** en enige Leuvense professoren verklaarden haar in 1583 voor ongeoorloofd, maar de Regulieren, vooral de Jesuïeten, dachten er anders over.¹⁵ Betrekkingen van Hendrik met de school van Willem van Assendelft op de Hooigracht, waarvan een Antwerpenaar (Adriaan Das) de „huishouder” was, zijn niet aan te wijzen. Zeker heeft Hendrik zijn Leidse tijd voor een deel gebruikt om de financiële zaken te regelen van zijn jongere zuster **Susanna**, wier bewindvoerder hij tot 1615 zou blijven. Mogelijk is zijn verblijf mede bedoeld geweest, om door het betalen van kostgeld zijn zuster financieel te steunen. Redelijkerwijze mag nog worden aangenomen, dat hij in Leiden, evenals hij dat in Leuven had gedaan, een ernstig leven leidde, temeer omdat in het Huis van Zessen nog een kloosterlijke sfeer heerste, waaraan pas later voorgoed een einde zou komen, vooral door de inwoning van een zuster van de geliefde van Prins Maurits.

In ieder geval had Hendrik alle tijd voor omzwervingen, zonder verdenkingen op te wekken. Zolang de Staatse partij in Antwerpen heer en meester was, was hij daar als katholiek en koningsgezinde tot ambtelooheid gedoemd, maar juist als Antwerpenaar behoefde hij toen in Leiden niet verdacht te zijn, getuige het grote aantal stadgenoten, dat toen in Leiden studeerde. Maar nauwelijks is in 1585 Antwerpen door Parma voor koning Philips 11 heroverd, of Hendrik van Etten verschijnt daar op het politieke toneel en krijgt daar nog vóór het einde van het jaar een schepenstoel in de magistraat, die voor de eerste maal door de koning persoonlijk en rechtstreeks was benoemd.

Zijn studie in Leiden is Hendrik door de koning kennelijk niet aangerekend.

En te Leiden blijft Hendrik's zuster volharden in haar geloof en kloosterstaat ondanks de toenemende vervreemding om haar heen – op de duur volkomen eenzaam. Het zijn dingen om over na te denken. De verhoudingen waren blijkbaar omtrent 1582-1585 nog niet zo zwartwit getekend als men ze later, veel later, is gaan zien. Maar vooral is duidelijk, dat de ontmoeting van *Susanna* van Etten en Cornelius Musius diepere wortels moet hebben gehad dan de gemoedsopswelling van een ogenblik.

Om de liefhebbers te gerieven, die ook aan hun trekken willen komen, geef ik tenslotte nog enige genealogische opmerkingen.¹⁶ De Van Etten's moeten al vóór 1464 het Antwerpse poorterschap hebben bezeten, want tussen 1464 (de poortersboeken vangen met dit jaar aan) en 1607 komt hun naam in de poortersboeken niet voor. De vraag, waar zij hun hoofdverblijf hadden, is daarbij niet relevant, want het geval, dat grote heren uit de omgeving poorters van Antwerpen waren, was verre van zeldzaam.

In Etten zelf vangt, voorzover tot nu bekend, de stamreeks aan met *Henric Henricsz. van Etten de Oude*, schout van Etten (1469, 1470, gestorven vóór 1488; gehuwd met Cornelia van Goode) en *Henric Henricsz. van Etten de Jonge*, schout van Etten (1481-1505), die achtereenvolgens gehuwd was met Magdalena van de Werve uit Antwerpen, vrouwe van Schilde, en Cornelia van Valkenberge. Uit de huwelijken van deze laatste Hendrik zijn twee zonen bekend: *Claes* en *Embrecht (Engelbrecht)*. Verder had deze Hendrik een bastaardzoon *Anthonis*, die de stamvader werd van een bekend advocatengeslacht, dat opkwam in dienst van de Luikse curie.¹⁷

De genoemde *Claes* van Etten, zich noemende Antwerps poorter, was schout van Etten over de jaren 1506-1515. Zijn zoon Bernard werd schout van Roosendaal en is anno 1586 in Breda begraven. Hij op zijn beurt werd de vader van de mr. Hendrik van Etten, heer van Baudour, van wie wij melding maakten in aantekening II. De Ettense familiegoederen (stamgoederen?) met het bijbehorende kasteel zijn in 1630 door Hendrik's zoon Christoffel verkocht aan Cornelis Nobelaer, heer van *Grijsoirt*.¹⁸ Sederdien spreekt men ter plaatse van het kasteel De Nobelaer.

Embrecht (of *Engelbrecht*) van Etten, jongere broer van *Claes*, werd schout van Steenberghe, huwde met Gérardine van der Donck en stierf kort vóór februari 1518.¹⁹ Zijn zoon Hendrik, gehuwd met Clara van de Werve, was in 1527 *schepene* van Antwerpen. Hij is de grootvader van de hier behandelde *Susanna* van Etten.

AANTEKENINGEN

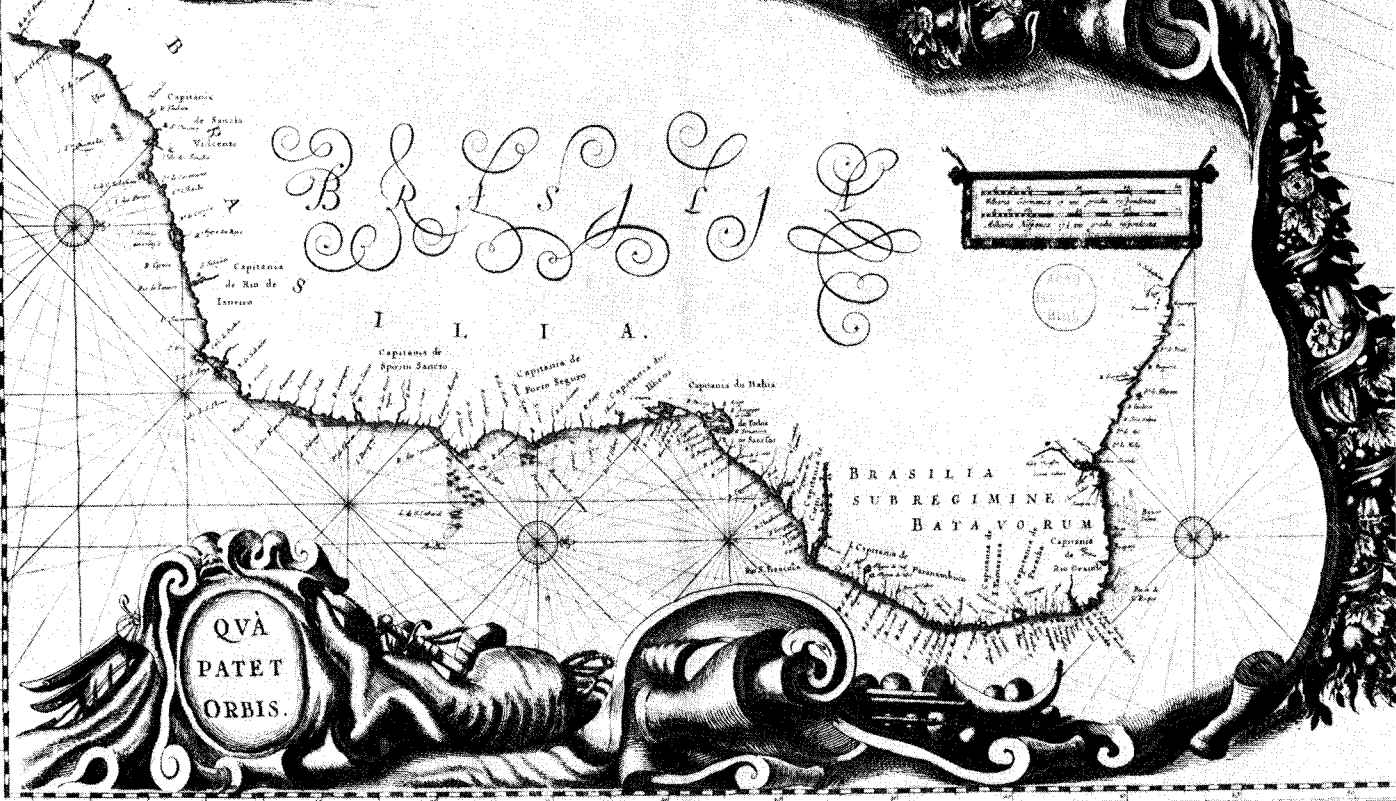
1. J. Fruytier, in: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, IV (1918) 581. P. Noordeloos, *Cornelius Musius* (Utrecht-Antwerpen 1955) 241.
2. De meest uitvoerige biografie is de sub I aangehaalde van de hand van P. Noordeloos. Het boekje van A. van Dijk, *Cornelius Musius* (Batavia Sacra. Utrecht 1947) behandelt

MARITIMA
BRASILIAE
UNIVERSE

B R L S L I

I I A

QVÀ
PATET
ORBIS

Partis veteris fœtus cum Regibus Indis.
 His Castellis, aliis Belgæ triumphat aquis.
 Nunc Fortuna Novos etiam partitur, & Orbis.
 Non ultra geminas possidet unus Iber.
 Pars quoq; jam explorata est ex qua ruit ardus æther.
 Prælia Philipporum gloria fracta ruit.
 MAVRITICÆ pugnantis, alio sub fœdere regna
 Continuis et tabulis cum Pace picta damus.

Sævus ubi Nomadum populatur more Equus.
 Crudaq; ab humana pabula inde caput.
 Mos ubi et domiti perest Nigrita Loanda.
 Et rabido castris sub Phæthone domus
 Barbaries venisse Ducem cum sensis, abivit.
 Vos abysse iterum fenest, atrox redit.
 C. Barleus.

2. Johan Maurits van Nassau.

1. Kaart van noord-oost Brazilië.

3. Abr. van der **Horn**, Portret van Joh. v. Dissel sr.

4. Gezicht aan de Kager plassen.

5-10. Hensbeker van Rijnland.

2e Medaillon

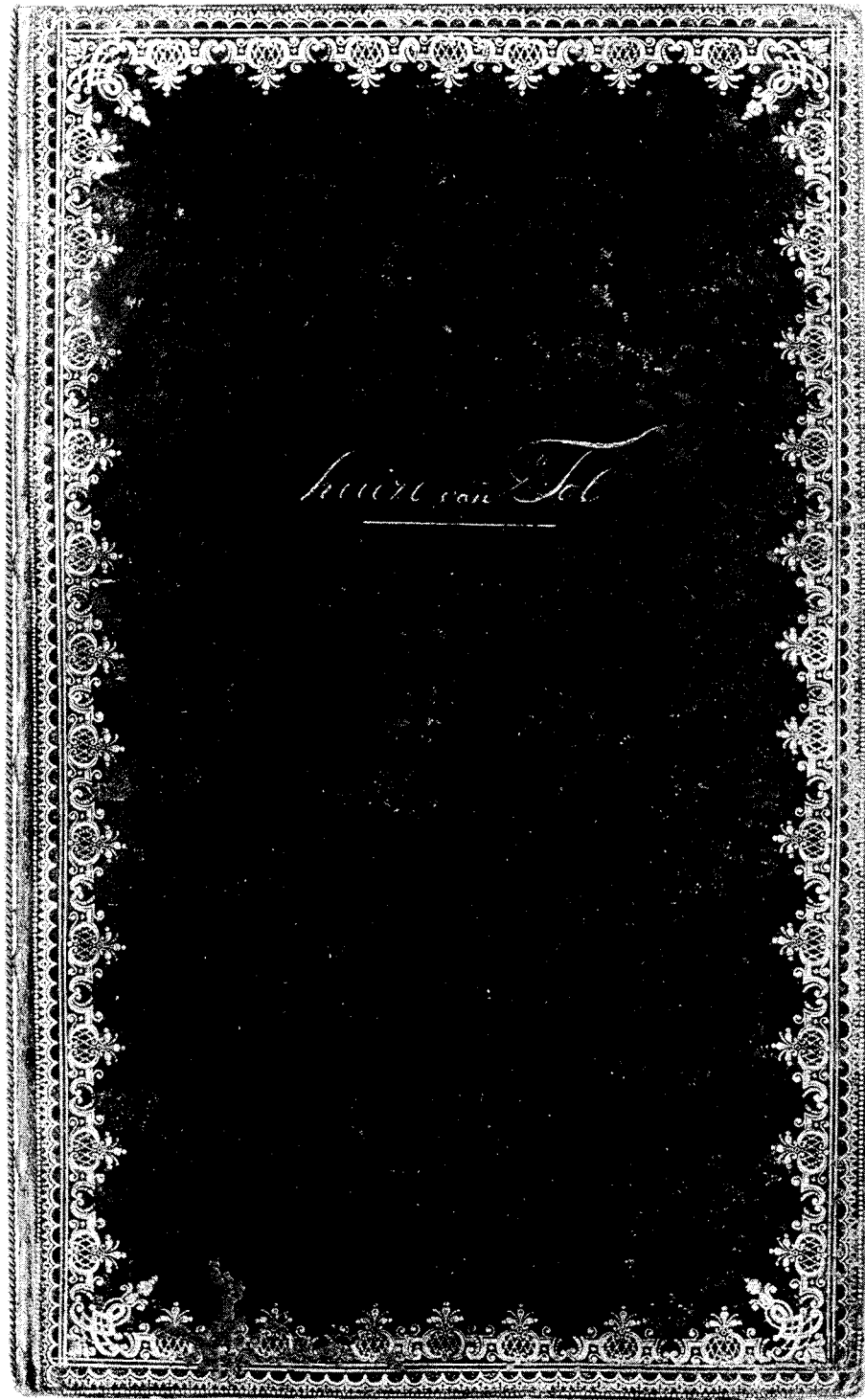

le Medaillon.

11. Band in goudleer van de kopie van 1892.

Beschrijvinge van de Idelyke Hefstede inde
Gestagte van de Heeren van Tol -

met aftekening
van Stambouren, van
penen, zegelen,

door Leen. Alkemade
v. van der Schelling.

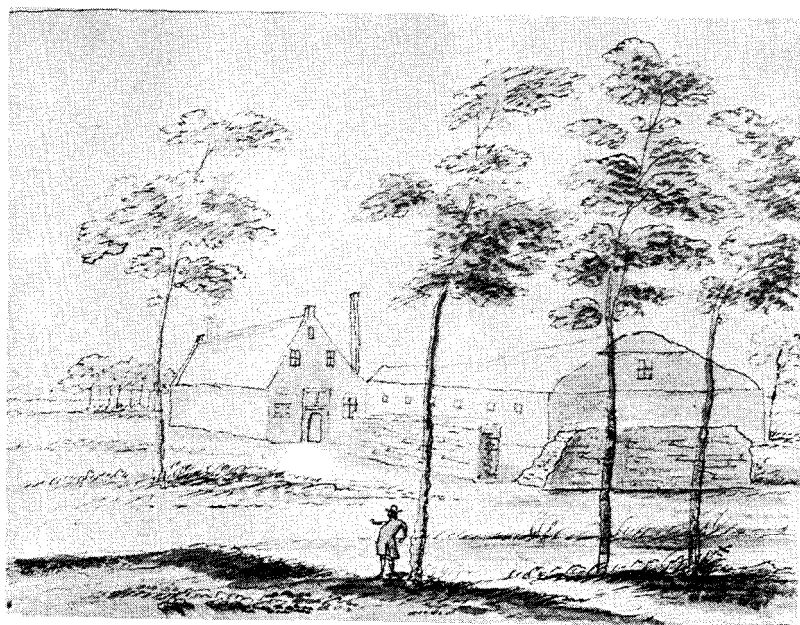
Beschrijvinge van de Hefstede van Tol, volgens de
epte Beschryfden -

By den brief van Heer Dirk van Teylingen, Nijdt, dat het
land waar op de Hefstede van Tol gehouden is gewaarden, gelegen
in de Heere Maest in den Antagte van Heerekerke is geeneest
het eigen goet van de aarde in zess onster Heeren van Teylingen,
en dat dese Heer Dirk van Teylingen, 1220 te een heeft uit
gegeven aan een Gerlandus van Teylingen met dat voerrecht
dat het selve land niet zoudt mogen veranderen by gebruik
van munnelyke afkennelingen, maar komen op de oudste doctien;
ingevolge van zynen brief van den jaare 1271, geliekt A.

By een tweede brief gegeven by Heer Dirk van Teylingen
wens chuidelyk gemelt, dat dese Landen gewaamt waerde
De Heeringe u. 1218 wegen Lande te een gehouden worden
van een. Hierby verhevenste van Heer Floris van Tolle, en
dat dersel niet dellen versterken binnen agterstellen en
dat

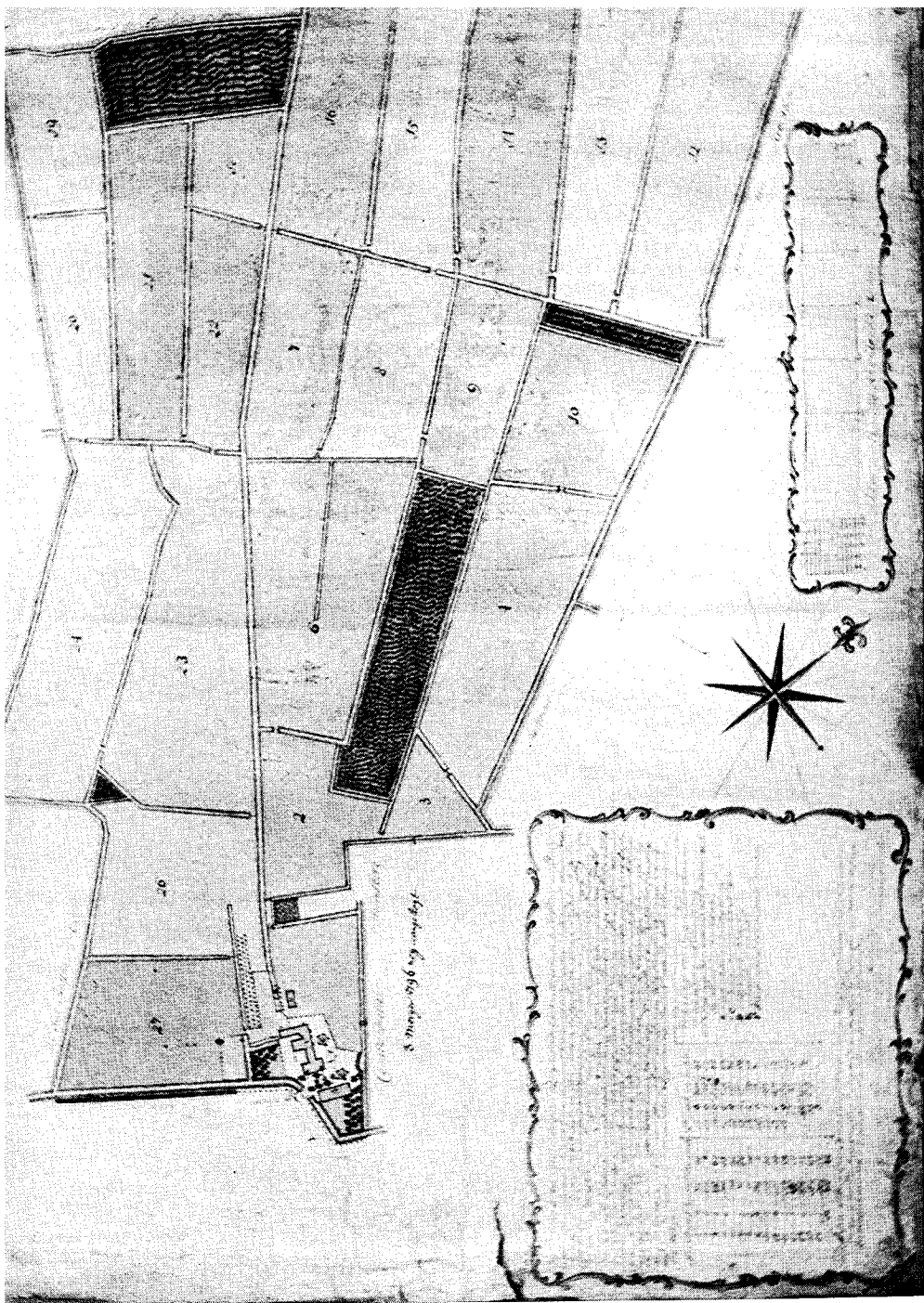
13. De adellijke hofstede „Berg en Daal” anno 1560.

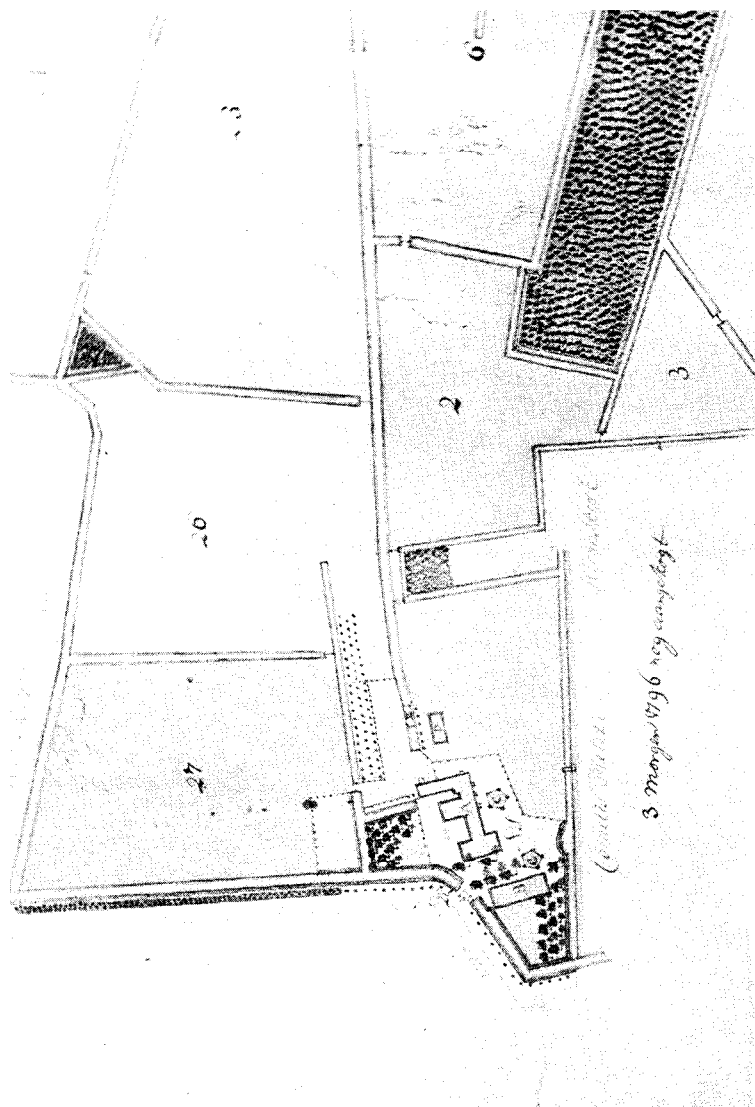

14. „Bergendael aende noord-oost Zijde, d. 3. octob. 17 18”.

5. Bergendaal anno 1846.

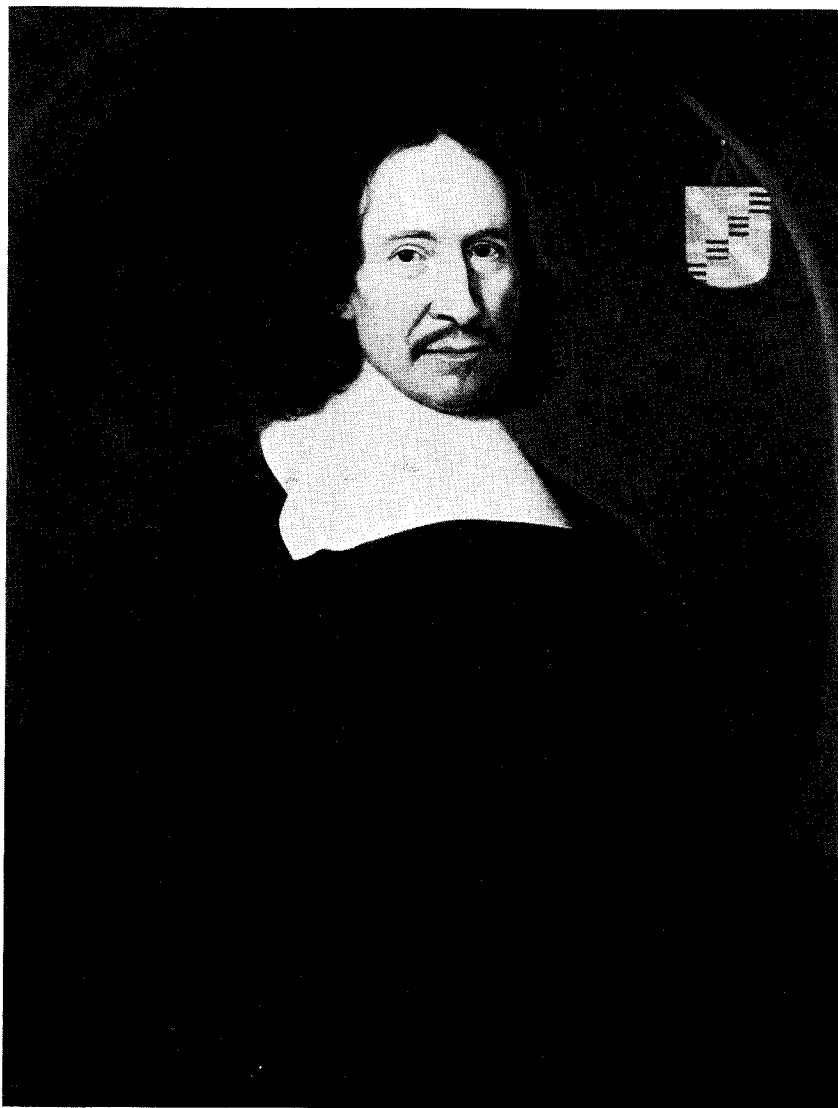

16. Kaart van Morsveen.

17. Detail van de voorgaande kaart.

18. Frans **Barends** Cousebant.

19. Cornelis van Sypestein.

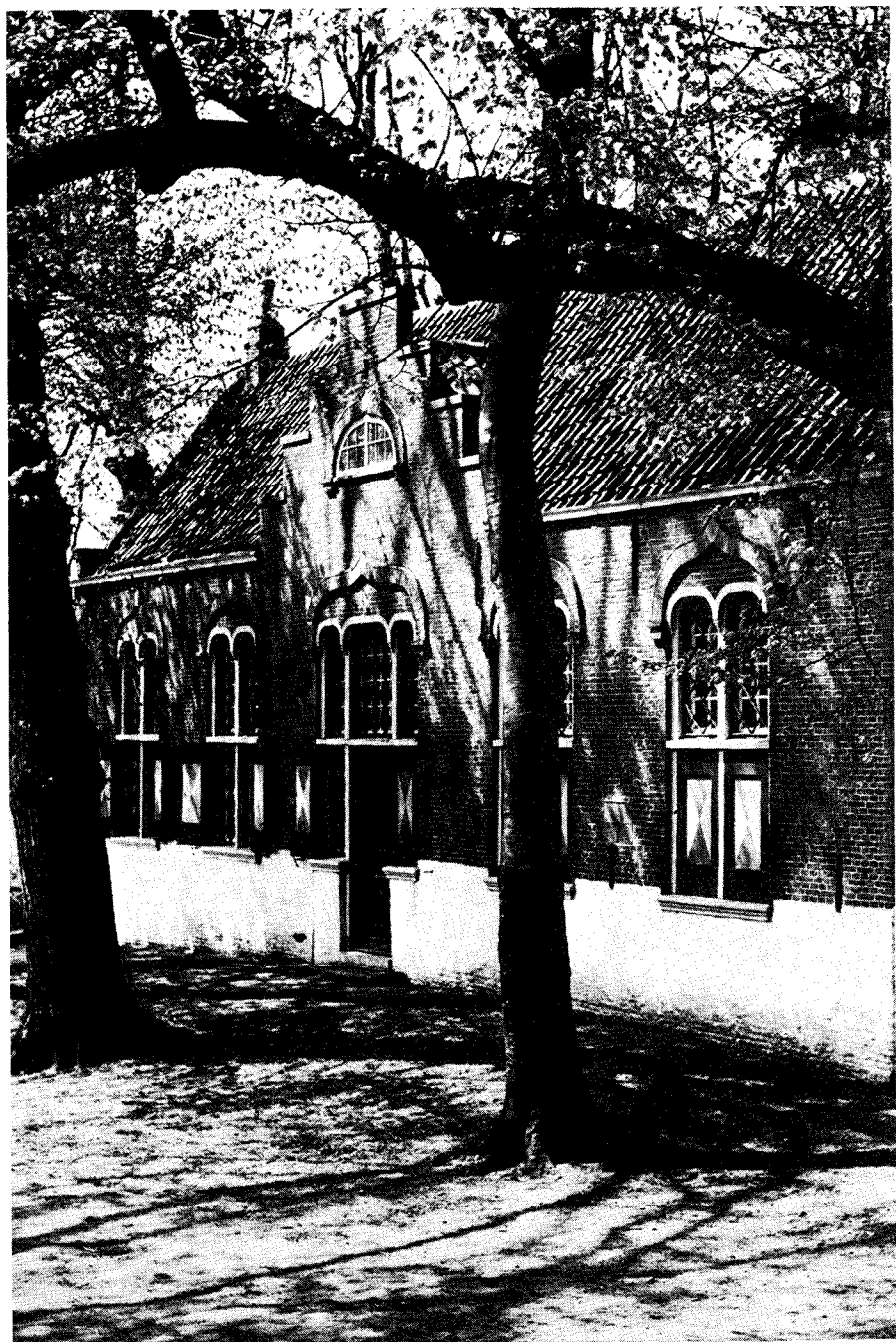
20. Cornelis Ascanius van Sypestein.

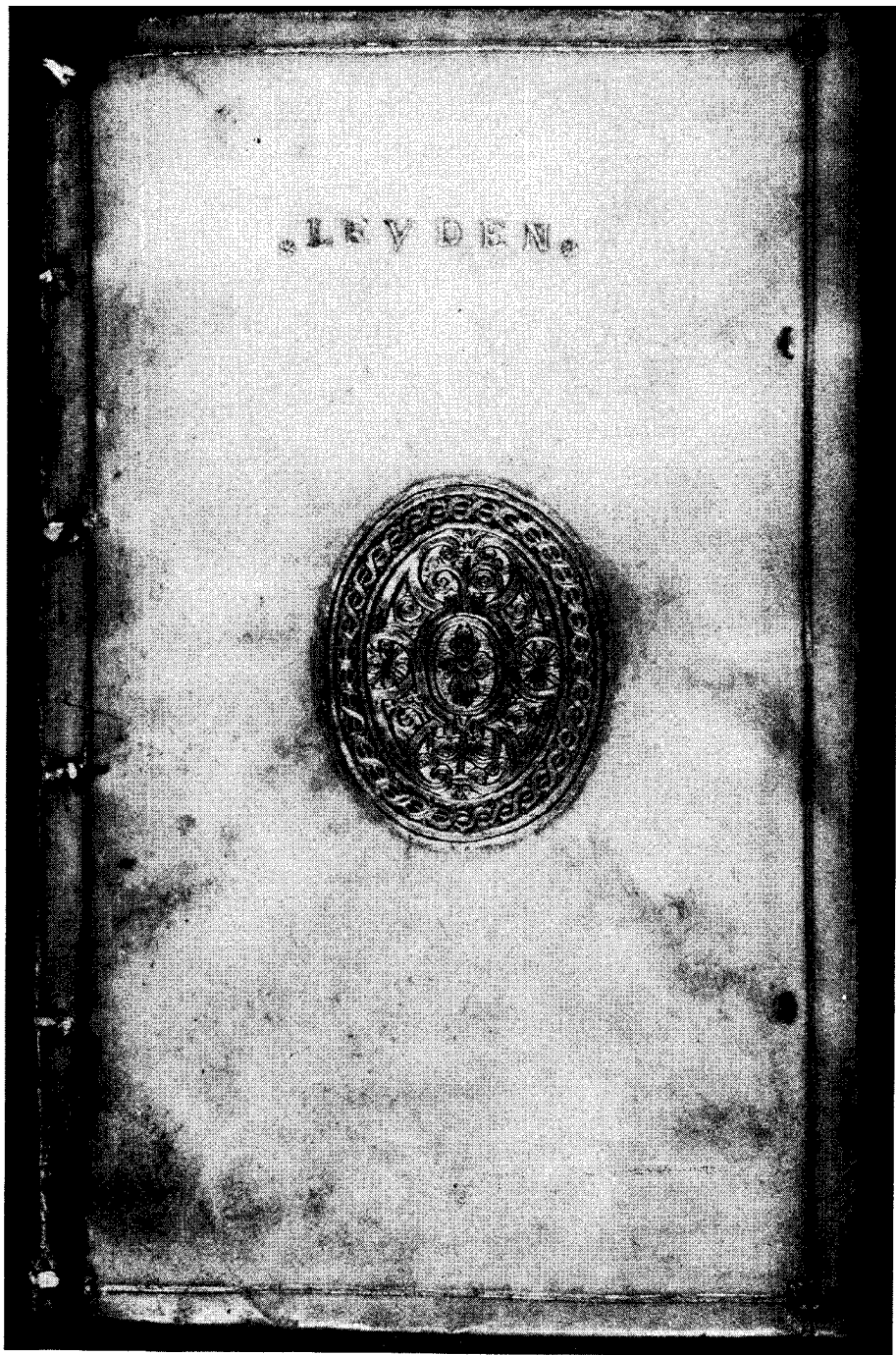
21. Sloot bij Middelburg.

22. Boerderij Middelburg, opzij.

23., Boerderij Middelburg, voorzijde.

24. Versierde boekband.

25. Prins Claus op Rijnburger Corso.

- alleen de **problematiek** om **Musius' gevangenneming** en **terechtstelling**. Voor een **critisch** overzicht der bronnen zij verwezen naar: B. A. Vermaseren, *De bronnen voor onze kennis van het leven van Cornelius Musius*, in: Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, 11 (1960) 93-108.
3. 's-Hertogenbosch, Rijksarchief, Etten N 1542, fol. 202. De bedoelde priester Meester **Daniel Aerts** moet wel dezelfde zijn als de *dominus et magister Daniel Arnoldi de Besoyen presbyter*, die in 1526 werd ingeschreven aan de universiteit van Leuven, daar de Meestergraad behaalde, en zich daar in 1551 opnieuw liet inschrijven, ditmaal zonder vermelding van faculteit.. Voor de verdere **spoorvolg**ing kan nog **van** belang zijn de bijzonderheid, dat in gemeld testament *als* getuige optreedt de toenmalige rector der scholen van Etten, Meester **Adrianus Cornelii**, en dat deze er wordt betiteld als clericus van het diocees Utrecht.
4. Gemeente-Archief Leiden, Bevolkingsregister van 1581, fol. 141a.
5. Deze dames Van Nassau waren dochters van Paulus 11 van Nassau en Marearetha van Lier en behoorden dus tot de bastaardlinie Nassau van Merwe. A. L. Carsten, *De bastaarden van Nassau*, in: Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, II (1948) 97-136, speciaal blz. 101-103. A. W. E. Dek, *Bastaarden van Nassau*, in hetzelfde Jaarboek, XXII (1968) 22-238, speciaal blz. 222-224 (Nassau *van Merwe*).
6. C. T. Kortenbach, *Het Hof van Zessen*, (thans *Rijksmuseum van Oudheden*), in: Jaarboekje Oud-Leiden, XXXVII (1945) 74-94. W. J. J. C. Bijleveld, *Van het „Vrouwje van Mechelen“, dat hare jeugd in Leiden doorbracht en er ook hare laatste rustplaats vond*, in: Jaarboekje Oud-Leiden, XXXVI (1944) 116-125, speciaal blz. 122. In 1616 werd een deel van het Huis van Zessen overgedragen aan Wilhelmina van Mechelen, zuster van de Margaretha van Mechelen, die **de geliefde** van Prins Maurits was en tot in 1662 leefde.
7. Als voornaamste bronnen zijn in het Leidse Gemeente-Archief aan te wijzen het Register op de Verponding van 1583 (fol. 146v); het oudste **Bonboek**, genaamd *Vetus* en aangelegd in 1585 (I, fol. LXXIIv: *Overthoff*), en verder de Bonboeken (Bon Over 't Hoff) van 1601, 1607 *tot* en met 1640, waarin de meeste transporten en mutaties staan aangekend.
8. K. J. F. C. van Knepelhout van Stekelenburg, *De Gedenkteeken in de Pieters-Kerk te Leyden*. Leyden 1864. blz. 66, no. 308.
9. Gemeente-Archief Leiden, **Bonboek** 1640 Over 't Hoff, fol. 440. De keuze van de erfgenaam wordt verklaard door het feit, dat Susanna's zuster Anna gehuwd was met een Tseraera. De aangewezen erfgenaam droeg al in 1637 de door hem geërfde helft van het Huis van Zessen over aan Jkr. **Verus** van Cats.
10. Deze inlas geeft als adres *upte Kercgraft*, wat duidelijk een vergissing is.
11. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Archief van de Senaat, no. 281, fol. 104.
12. In de buiten Antwerpen gevestigde oudere tak vond ik voor die tijd slechts één Hendrik, geboren te Roosendaal, waar zijn vader **Bernaard** schout was, en opgevoed in het huis, dat zijn vader in Breda bezat. Deze Hendrik werd 13 nov. 1567 als student te Leuven ingeschreven en behaalde er de Meestergraad. Hij komt niet in aanmerking als gast van **Susanna** te Leiden, omdat hij al vóór 30 sept. 1581 in functie was als Raad en Rekenmeester in de Rekenkamer van Zijne Majesteit (Philips 11) en Commissaris van Zijne Majesteit te Breda; cfr. M. A. Nauwelaerts, *De oude Latijnse School van Breda* ('s-Hertogenbosch 1945), blz. 182. Weldra werd hij president van de Koninklijke Rekenkamer; zie o.a. Albert **Delahaye**, *De archieven van Oud- en Nieuw-Gastel* (1964), blz. 194 (no. 264) en 199 (no. 304). Hij was heer van Baudour en werd anno 1600 in Brussel begraven. Over **zijn** in Namen geboren zoon Christoffel meer in aantekening 18.
13. De divisie schijnt in de **familie** gebruikelijk **te** zijn geweest. Uit een **aantal** rekensten blijkt, dat Susanna's grootvader burgemeester Hendrik van Etten nog in 1568 (drie jaar **vóór** zijn dood) *estoit en communion* met zijn broers Adriaan en Engelbrecht; zie deze stukken in het Genealogisch Archiefonds no. 36 van het Stadsarchief van Antwerpen.
14. Gemeente-Archief Leiden, Groot Procuratieboek, Letter F, fol. 225v-226v. De door

Susanna afgegeven machtiging was opgemaakt door de notaris Ewout Henricsxz Craen (1611-1627).

14. De Leuvense immatriculatieregisters over de jaren 1570-1615 zijn helaas verloren. Dat Hendrik van Etten in het universitaire milieu van Leuven had verkeerd, kunnen wij nochtans afleiden uit het feit, dat hij daar tussen 1570 en 1582 een vriend en beschermer was geweest van de Franciscaanse dichter **Adrianus Hofstadius**; zie: Benjamin de Troeyer, *Bio-Bibliographia Franciscana Neerlandica saeculi XVI*, I (Nieuwkoop 1969) 377.

15. P. A. M. **Geurts**, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse Universiteit* (Utrecht 1964), blz. 25.

16. Een gedrukte genealogie van het geslacht Van Etten bestaat niet. Een voor de periode na 1500 compleet dossier met uittreksels uit Antwerpse archieven rakende dit geslacht vindt men onder de Genealogische *Nota's* van Bisschop en **Donnet** in het Stadsarchief van Antwerpen.

17. Deze natuurlijke zoon Anthonis noemde zich voluit **Anthonis Henricsxz. van Etten-Steenbergen**, was gehuwd met een dochter van Godschaik **Raessen** van Liedekerke, en fungeerde als stadhouder van het Ettens bezit van de Antwerpse familieleden. Tot zijn linie behoorde o.a. de curialist **Cornelis van Etten**, die in de jaren 1536-1537 als secretaris de kardinaal-legaat Petrus Vorstius vergezelde op diens reizen ter voorbereiding van het Concilie van Trente en daaromtrent een dagboek bijhield, dat is uitgegeven door P. **F. X. de Ram**, in: *Comptes-rendus de la Commission Royale d'Histoire*, 3e série, VI (1864) 237-422.

18. **Taxandria**, 111 (1896) 45-54 (acte van verkoop van het kasteel te **Etten**) en 195-205 (W. J. **F. Juten**, *Het kasteel De Nobelaer en een stuk kerkelijke geschiedenis*). — Ridder Christoffel van Etten, heer van Couwerburg (in het Land van **Waes**) en baron van Gousignies, was geboren in Namen, verbleef ook enige tijd aan het Spaanse Hof en werd 22 dec. 1607 poorter van Antwerpen.

19. S. W. A. **Drossaers**, *Het Archief van den Nassauschen Domeinraad*. 1. Breda ('s-Gravenhage 1948), Inventaris 171 en Regest 2643 (Brussel, 24 febr. 1518).

ABRAHAM VAN DER HORN

„PENNEKONSTENAAR”

door

R. E. O. Ekkart

In verschillende openbare Nederlandse verzamelingen vindt men werken van de negentiende-eeuwse Leidse tekenaar Abraham van der Horn. Zijn meestal met de pen getekende portretjes getuigen in het algemeen meer van grote ijver dan van talent, maar bezitten veelal een zekere charme en maken soms een bijna karikaturale indruk. De vraag in hoeverre deze beeltenissen enige portreticonografische waarde zouden kunnen bezitten bracht mij tot een nader onderzoek, dat zich tevens uitstreckte tot de persoonlijke achtergronden en familierelaties van de kunstenaar, over wie de bestaande lexica ons wel uiterst summier inlichten.¹

Leven

Abraham van der Horn werd geboren te Leiden op 21 oktober 1782² als derde zoon van de korenmolenaar Egbert van der Horn en van diens eerste echtgenote Neeltje van Deventer.³ Vader Egbert, geboortig uit het Zuidhollandse Langeraar (gedoopt in Ter Aar juni 1752, overleden te Leiden 24 december 1821) was molenaar op de korenmolen De Stier, de in 1935 gesloopte Leidse wahnolen bij de hoek van de Oude Herengracht en de Maresingel. Zowel hij als zijn vrouw waren molenaarskinderen: zijn vader Jacob Egbertsz. van der Horn was molenaar te Langeraar,⁴ terwijl Neeltjes vader Nicolaes Jansz. van Deventer⁵ de later door zijn schoonzoon overgenomen molen De Stier exploiteerde; nog in 1796 wordt hij vermeld als inwonend bij zijn schoonzoons. Het wekt geen verbazing dat ook de jonge Abraham zijn opleiding kreeg in het molenaarsvak, evenals zijn oudere broer Jacob. Moeder Neeltje van Deventer overleed, nog geen veertig jaar oud, in 1790,⁷ waarna Egbert in 1805 hertrouwde met Cornelia van Trotsenburg,⁸ wier zusters Catharina en Willemmina resp. in 1806⁹ en 1811¹⁰ in het huwelijk traden met haar stiefzonen Jacob en Nicolaas. Abraham echter huwde in 1811 met de uit Deventer afkomstige Dirkje Blauwenoord,¹¹ die geboren was op 3 november 1781 en dus bijna een jaar ouder was dan haar man.¹² Met bijzondere voorspoedigheid werd reeds vijf dagen na

de ondertrouw een dochter Neeltje geboren (op 11 september 1811, gedoopt Hoogl. Kerk 3 oktober d.a.v.), die echter nog geen twee jaar later overleed (11 juni 1813). Nog drie kinderen werden het echtpaar Van der Horn-Blauwenoord geboren: Egbertus Jacobus, geboren 21 november 1813 (later onderwijzer, ongehuwd overleden te Leiden 14 augustus 1852), Maria Margaretha, geboren 7 november 1815 (gehuwd te Leiden 3 mei 1837 met de onderwijzer Jan de Graaf) en Alida Geertruida, geboren 19 januari 1818 (ongehuwd, zonder beroep overleden te Leiden 19 juli 1862).

Het gezin, dat de Nederlands Hervormde godsdienst beleed, woonde in 1813 nog op de Oude Rijn, maar was in 1815 verhuisd naar de Oude Vest, waar men ruim twintig jaar bleef wonen. Abraham is in deze tijd steeds vermeld als molenaarsknecht, maar helaas is nooit aangegeven op welke molen. Wellicht was dit op De Stier, waarvan zijn vader tot 1821 molenaar was, mogelijk ook op De Valk, waar de oudste broer Jacob vanaf 1804 molenaar en mede-eigenaar was.¹³ Het schijnt dat Abraham het molenaarsvak al in het midden van zijn leven vaarwel heeft gezegd, want vanaf 1837 vinden we hem telkens vermeld als tekenaar of **tekenmeester**,¹⁴ bovendien één keer als schrijver.¹⁵ Het lijkt mij niet waarschijnlijk dat hij met zijn beperkte kwaliteiten een dik belegde boterham als tekenaar verdiend zal kunnen hebben, maar vermoedelijk trad in deze jaren de ongehuwde, inwonende zoon Egbert op als belangrijkste kostwinner. Nadat het gezin omstreeks 1839 nog enige tijd aan de Langegracht had gewoond, verhuisde men spoedig naar de Papengracht, waar Abraham de laatste 25 jaar van zijn leven doorbracht met zijn familie. Daar overleed in 1852 op slechts 38-jarige leeftijd de zoon Egbert en in 1862 op 44-jarige leeftijd de jongste dochter Alida. Twee jaar eerder was reeds **Dirkje** Blauwenoord heengegaan (29 november 1860), nog zeseneenhalf jaar overleefd door haar echtgenoot Abraham van der Horn, die eerst op 25 april 1867 in de ouderdom van 84 jaren stierf.

Werken

Rond het midden van de negentiende eeuw werkten in Leiden verschillende bekwame portrettekenaars, waaronder Leendert Springer (1789-1871) en **Johann** Peter Berghaus (1810-1870). Zij vervaardigden vele meestal goed gedetailleerde tekeningen, die vaak door henzelf of door anderen op steen werden gebracht en als litho uitgegeven, hetzij ter illustratie van boeken of periodieken, hetzij als losse uitgave. Vanzelfsprekend was er ook veel vraag naar portretten van reeds lang overleden of niet gemakkelijk tot poseren te bewegen personen, zodat de tekenaar-lithograaf aangewezen was op het kopiëren van geschilderde, getekende, gegraveerde of na het midden van de eeuw veelal ook van gefotografeerde portretten. De meeste lithografen echter en zeker de beide hiervoor genoemde, vervaardigden ook vele tekeningen naar het leven, die doorgaans van een uitstekende kwaliteit zijn.

De aspiraties van Abraham van der Horn moeten echter veel lager hebben gelegen. Waarschijnlijk eerst op latere leeftijd met zijn kunstzinnige activiteiten **begonnen**, heeft hij in zijn toch nog enige decennia durende „*carrière*” vrijwel uitsluitend als **copiïst** gewerkt, dit overigens zelden ten behoeve van de lithografische industrie. Bij het merendeel van zijn tekeningen is **zonder** veel moeite het voorbeeld, veelal een zeer gangbare prent, aan te wijzen; bij slechts een enkel stuk kunnen we wel vermoeden dat er een dergelijk voorbeeld heeft bestaan, maar is het niet meer direct aanwijsbaar. Bovendien bracht Van der Horn in zijn copieën vaak kleine wijzigingen aan ten opzichte van het origineel, zodat soms geen zekerheid te krijgen is of hij een bepaalde prent heeft gebruikt of wellicht een niet meer aanwijsbare variant ervan.

Slechts één enkele litho is er van de kunstenaar bekend. Het betreft hier een portret van Pieter Adriaensz. van der **Werff**,¹⁶ teruggaande op de bekende in vele prenten overgeleverde beeltenis.¹⁷ Even zeldzaam is schilderwerk van onze meester, aangezien slechts één zo’n stuk bekend is uit een oude vermelding, nl. een Kruisafneming die in 1828 in Den Bosch werd tentoongesteld.¹⁸

Het hoofdbestanddeel van Van der Horns werk wordt echter gevormd door een veertigtal thans aanwijsbare tekeningen, verspreid over diverse Leidse verzamelingen,¹⁹ alsmede het Amsterdamse Prentenkabinet en het Rotterdamse Gemeentearchief. Het zijn op drie na alle **portretten**.²⁰ De drie uitzonderingen bevinden zich alle in het Leidse Gemeentearchief; twee ervan stellen het **Rapenburg** voor kort vóór en na de buskruitramp van 1807²¹ en zijn gecopieerd naar de prenten van F. Ditrich (die zelf werkte naar tekeningen van resp. Franciscus Andreas **Milatz** en Carel Lodewijk **Hansen**). Ze zijn verdienstelijk met de pen getekend in zwarte inkt en hier en daar gewassen; blijkens de trotse signatuur „A. van der Horn oud bijna 83 Jaren” werden ze gemaakt in 1865. Niet gedateerd is een Gezicht aan de Kager plassen,²² dat waarschijnlijk eveneens gecopieerd is naar een prent of tekening, maar waarvan het voorbeeld, mede door de onmogelijkheid de voorgestelde plek exact te localiseren, nog onvindbaar is. Deze tekening maakt een vrij verrassende indruk, aangezien Van der Horn, wederom met de pen werkend, verschillende kleuren inkt heeft gebruikt.

Bij de portrettekeningen is het aantal der voorgestelde personen vrij gering, aangezien van de meeste twee of meer exemplaren bewaard zijn, in enkele gevallen zelfs tot vijf toe. De modellen zijn vrijwel allen Leidenaren uit de eerste helft van de negentiende eeuw; ²³ slechts een enkeling stamt uit een iets vroegere tijd, zoals **Ewaldus Hollebeek** (1719-1796) van wie een krijttekening bewaard is,²⁴ volgens het opschrift „naar het orig. schilderij get.”, d.w.z. gecopieerd naar het anonieme schilderij in het Academiegebouw.

Onder de modellen vinden we trouwens veel Leidse hoogleraren, zoals **Jona Willem te Water**,²⁶ **Johan Hendrik van der Palm**,²⁷ **Joan Melchior Kemper**,²⁸ **Johannes Clarisse**,²⁹ **Elias Annes Borger**³⁰ en **Cornelis Pruys van der Hoeven**.³¹ Voorts de broer van de laatste, de Amsterdamse hoogleraar **Abraham des Amorie van der Hoeven**,³² de predikanten **Nicolaas Schotsman**,³³ **Lucas Egeling**,³⁴ **Dirk**

Molenaar ³⁵ en Jacobus Tichler,³⁶ de catechiseermeester Johan van Dissel Sr.³⁷ en de arts H. Cuypers.³⁸ Het zijn vrijwel alle personen van een zekere plaatselijke bekendheid, zodat het ook wel mogelijk moet worden geacht dat er voor Van der Horns portretten van hen een zekere aftrek was.

Veel van Van der Horns pentekeningen zijn bijzonder vlak en vrijwel geheel lineair. Op twee verschillende manieren heeft de kunstenaar getracht wat ruimte in zijn tekeningen te brengen, nl. door kruislings arcen en door wassen met het penseel. In het algemeen is dit meer gebeurd en ook beter geslaagd in de wat grotere tekeningen dan in de veel talrijker kleine. Daarentegen zijn veel van de laatste voorzien van fraai getekende onderschriften, vermeldende naam, kwaliteiten en levensjaren der geportretteerde alsmede soms een klein lofdicht. Dit laatste is ook het geval bij de kleine aquarel in eenvoudige kleuren, die de predikant Nicolaas Schotsman voorstelt.³⁹ De meeste tekeningen zijn gesigneerd „A. van der Horn” of „A. van der Horn Egb.Z.”, veelal met de trotse toevoeging „pennekonst” of „met de pen geteekent”.

Het is moeilijk de portretten te voorzien van een nauwkeurige datering, daar slechts enkele ervan een jaartal dragen (afb. 3); voor sommige kennen we een datum post quem door het in het onderschrift vermelde sterfjaar of door het jaartal van het voorbeeld waarnaar kennelijk gewerkt is. Deze data maken het waarschijnlijk dat de meeste thans bekende tekeningen zijn ontstaan in de laatste dertig jaar van Van der Horns leven; in ieder geval is het zeer onwaarschijnlijk dat er van deze tekeningen al vóór 1825 zijn ontstaan.

De weergave der personen neigt soms (ongewild) bijna tot het karikaturale, maar is soms ook zeer verdienstelijk, zoals in de grotere versies van het portret van Johan van Dissel (zonder bril) (afb. 3),⁴⁰ vrij gecopieerd naar de prent van Ringeling.⁴¹ Het is jammer dat het aantal van zulke voor de meester als „topstukken” aan te duiden werken maar zo gering is in zijn totale oeuvre, waarvan naar ik vermoed in de laatste eeuw meer bladen in prullemanden dan in openbare verzamelingen terecht zullen zijn gekomen.

Al heeft Abraham van der Horn dan wel niet de roem verworven van die andere ruim anderhalve eeuw oudere Leidse molenaarszoon, over wie duizenden boeken zijn geschreven, zijn werk levert een merkwaardige en gemakkelijk herkenbare bijdrage tot de iconografie van de Leidse geleerden en zieleherders uit de negentiende eeuw, die waard is in enkele bladzijden te worden gememooreerd.

AANTEKENINGEN

1. F. G. Waller, *Biografisch Woordenboek van Noord-Nederlandsche Graveurs*, 's-Gravenhage 1938, p. 15 1; P. A. Scheen, *Honderd Jaren Nederlandsche Schilder- en teekenkunst*, 's-Gravenhage 1946, p. 139-140; P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, dl. 1, 's-Gravenhage 1969, p. 511 (afgekort als Scheen 1969).
2. Scheen 1969 noemt de doopdatum 24 oktober als geboortedatum: de juiste datum blijkt uit de volkstelling van 1846 (Gemeentearchief Leiden (GAL), Secretarie-archief 1575-1851, nr. 1126a, f. 830).

3. Ondertrouw Leiden (Geref.) 28 februari 1777. Uit dit huwelijk werden voorts geboren: Jacob (gedoopt **Marekerk** 14 jan. 1778), Nicolaas (gedoopt **Marekerk** 14 nov. 1779), **Aagje** (gedoopt Hoogl. Kerk 28 okt. 1784), Hendrik (gedoopt **Marekerk** 20 mei 1787, begraven Hoogl. Kerk in de week 15/22 juni 1799) en Anna Maria (gedoopt **Marekerk** 31 mei 1789).
4. Jacob Egbertsz. van der **Horn**, jongeman *van Linschoten*, molenaar te Langeraar, ondertrouwde *te* Leiden (Geref.) 30 juli 1751 met Anna Maria Stierman, die was gedoopt *te* Leiden (Hoogl. Kerk) 18 aug. 1726 als dochter van de timmermans knecht **Barent Stierman** en van Martijntje van der Wegh (ondertrouwd te Leiden (Geref.) 22 april 1718). Anna Maria **Stierman** keerde *na* de dood van haar man met haar zeven kinderen terug naar Leiden, waar ze vanaf 1 mei 1766 vermeld is (GAL, **Secr.** Archief 1575-1851, **nr** 1745, Buurtboek Moyzes, nr. 38).
5. Nicolaas **Jansz.** van Deventer, jongeman van Leiden, molenaar, wonende op de Molen De Stier, ondertrouwde *te* Leiden (Geref.) 1 sept. 1735 met Aegje van der Vorst. Zij was een dochter van Abraham Teunisz. van der Vorst, molenaar op de Molen **'t Fortuyn** (zijn broer Hendrik Teunisz. van der Vorst was molenaar „**bij** de Herepoort”, d.w.z. op de Molen De Stier) en van Grietje van Murmer (ondertrouwd te Leiden (Geref.) 15 april 1707). Grietje was Abrahams tweede echtgenote; zijn eerste vrouw (ondertrouw Leiden (Geref.) 6 febr. 1699) **Marijtje** Egbertsdr. van der Horn (begraven Hoogl. Kerk in de week 28 jan./3 febr. 1707) stamde waarschijnlijk uit dezelfde familie **als** de latere echtgenoot van zijn kleindochter.
6. GAL, **Secr.** Archief 1575-1851, nr. 1968, **Gebuurte** 77, nr. 69.
7. Vervoerd naar Oegstgeest om daar begraven te worden, 12 juli 1790. Zij was **gedoopt** te Leiden (Hoogl. Kerk) 22 okt. 1750.
8. Ondertrouw Leiden (Geref.) 7 maart 1805. Zij was gedoopt in de **Marekerk** 13 nov 1765 als dochter van Arnoldus Trosenburg en Sara van Breemen.
9. Ondertrouw Leiden (Geref.) 13 maart 1806. Catharina was gedoopt in de Hoogl. Kerk 20 sept. 1778.
10. Ondertrouw Leiden 19 sept. 1811. Willemina was gedoopt in de **Marekerk** 22 april 1781.
11. Ondertrouw Leiden 6 sept. 1811 (GAL, **Rechterlijk** Archief nr. 211M).
12. GAL, **Secr.** Archief 1575-1811, nr. 1126a, f. 830. Zij was volgens de overlijdens akte een dochter van Jacob Blauwenoord en **Alida** Kleinink (?).
13. G. C. **Helbers**, „De korenmolen 'De Valk' en andere Leidsche walmolens”, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 20 (1925-1926), p. 72-83.
14. Het eerst in de huwelijksakte van zijn dochter Maria Margaretha Zo ook in *De Breuk en Smit's Algemeen Adresboek van de Stad Leyden* 1 (1858-1859), p. 68 tot en met 8 (1867), p. 77.
15. Volkstelling 1846, zie noot 2.
16. J. F. van **Someren**, *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*, 3 dln., Amsterdam 1888-1891, nr. 6102. Aanwezig in de prentverzameling der Gemeente Leiden, GAL, nr. 62954; zie ook J. C. Overvoorde, *Catalogus van de Prentverzameling der Gemeente Leiden*, 4 dln., Leiden 1907-1920, nr. 6102.
17. F. Muller, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders*, Amsterdam 1853. nr. 6007.
18. Tentoonstelling te 's-Hertogenbosch. Zie Scheen 1969.
19. GAL, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit (PKL), Academisch Historisch Museum (AHM) en in de collectie Bodel Nijenhuis in de Universiteitsbibliotheek (BN). Het **Rijks**-prentenkabinet in Amsterdam wordt hierna afgekort als RPKA, het Gemeentearchief in Rotterdam als GAR.
20. De juistheid der toeschrijving van een tekening in het PKL met een **gedachtenis**-monument voor Prins Willem Georg Frederik, lijkt mij om **stylistische** redenen twijfelachtig.

21. GAL, nr. 46062 en 46154 (**Overvoorde** nr. 10290 en 10299). Resp. 44,5 x 58 en 44,5 x 57,5 cm.
22. GAL, nr. 72244 (**Overvoorde** nr. 11322). 32 x 46 cm.
23. Zeker niet van de hand van Abraham van der Horn is de tekening GAL nr. 62814 (**Overvoorde** nr. 6363), voorstellende een kopie van het door David **Bailly** geschilderde portret van Prof. Antonius **Walaëus** (1573-1639), maar geplaatst in een trompe l'oeil-omlijsting. De tekenstijl is geheel anders en veel vaster, terwijl de signatuur **PKHorn** terecht is toegeschreven aan de 17de-eeuwse meester Pieter Kouwenhorn.
24. GAL, nr. 52161 (**Overvoorde** nr. 5192).
25. P. J. Blok en W. Martin, *De Senaatskamer der Leidsche Universiteit*, Leiden 1932, nr. 57.
26. Veiling F. **Adama** van Scheltema, Amsterdam (Fr. **Muller**) 11/14-6-1912, nr. 451. Zie ook Muller (noot 17), nr. 5965.
27. GAL, RPKA.
28. GAL, RPKA, PKL, BN (bis).
29. GAL (bis), GAR, BN, AHM. Zie ook Muller (noot 17), nr. 1042.
30. GAL, PKL.
RPKA, GAR.
31. **RPKA**.
32. **GAL, RPKA**
33. GAL: RPKA:
34. PKL.
35. GAL.
GAL (bis), RPKA (bis), PKL.
36. **RPKA**.
37. **GAL nr. 60922 (Overvoorde nr. 5983).**
38. Identieke exemplaren in GAL nr. 49365 (**Overvoorde** nr. 4775) en RPKA, kleine versies met verschillende wijzigingen in GAL, RPKA en PKL.
39. Gedateerd 1849. Zie Van **Someren** (noot 16), nr. 1447.

ILLUSTRATIES

Afb. 3. Abraham van der Horn, portret van Johannes van Dissel Sr. (1765-1849). Pentekening 27,4 x 22,6 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. (N.B. De op de tekening geschreven jaartallen zijn onjuist en hebben betrekking op de zoon van de voorgestelde).

Afb. 4. Gezicht aan de Kagerplassen. Pentekening door Abr. v. d. Horn. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden. Foto: Prentenkabinet.

BOUCKEN OP 'T SECREET PLANTIJNDRUKKEN OP HET RAADHUIS TE LEIDEN

door

dr. E. Hulshoff Pol

In de Leidse Universiteitsbibliotheek bevinden zich een aantal boeken, alle gedrukt bij Plantijn te Leiden in de jaren 1584-1585, met een opvallende band: perkament gestempeld met goud, op beide platten in het midden een medaillon, rondom filets, in de hoeken een bloem, bovendien op het **voorplat** bovenaan * LEYDEN *; ook op de rug zijn enige versieringen in goud gestempeld; er zijn sporen van linten, waarmee de boeken konden worden dichtgebonden. Wie één of meer van deze vijftien boeken in handen krijgt, vraagt zich af wat dat * LEYDEN * hier betekent. Door wie en voor welke gelegenheid zijn ze zo gebonden en versierd; hoe zijn ze in de Universiteitsbibliotheek gekomen? Deze heeft immers nooit met een stempel * LEYDEN *, maar altijd met één of andere stempel ACAD. LUGD. gewerkt en natuurlijk ook niet met goud. Op een paar van de boekjes staat in zwart heel lelijk ACAD. en LUGD. tussen het fraaie goud.

Hoe zijn ze in de Bibliotheek gekomen?

Een eerste aanwijzing levert de eerste in 1595 gedrukte catalogus van de Bibliotheek, waaraan in de zomer van hetzelfde jaar een register van schenkers met lijsten van de titels van de door hen geschonken boeken werd toegevoegd.¹ Op 24 juni 1595 waren de *Consules Reip. Leidensis*, de Burgemeesters der stad Leiden, schenkers; op de lijst van 27 titels ontdekken wij 9 van de hierboven genoemde 15 boeken met * LEYDEN * op de band.

Twee jaar later, in 1597, is men begonnen een aparte catalogus van goede gevers te drukken²; ook hierin wordt dezelfde rij boeken als gift van de stad Leiden vermeld, slechts zijn – ik vermoed door onoplettendheid, ik kan er namelijk geen zinnige reden voor bedenken – de laatste vier boeken in quarto weggelaten, zodat er 23 genoemd worden.

Hoe was nu de stad Leiden aan deze boeken gekomen, heeft zij ze voor deze gelegenheid gekocht of waren ze reeds langer in haar bezit? Antwoord op deze vraag geeft de resolutie van Burgemeesteren aangaande de schenking.⁵ Deze luidt als volgt:

„Op huyden den **xxiiii^{en}** Junii 1595 es bij de Burgermeesteren der stadt Leyden in haer vergaderinge opt Raethuys der selver stede goetgevonden, geresolveert **ende** besloten dat de volgende boucken, **deser** stede toecomende **ende** tot noch toe gestaen hebbende binnen in het **vertreck** van de secretarie, vanouts **tsecreet** geweest sijnde, sullen werden gebracht **ende** **gestelt** in de biblioteecque van de Universiteyt, d'welcke Burgermeesteren dselve biblioteecque toeeygenen **ende** geven mits **desen omme** mit **ende** benefens den anderen boucken aldaer tot **vo**-**dernisse** der Universiteyt gebruyckt te werden, mit last van t' selve ter **gedachte**-**nisse** **opte voorsz.** van deselve boucken te werden geschreven **ende** **aenge**-**teeckent.**”

Daarop volgt:

„**Register** der boucken die opt Stadthuys van Leyden sijn **ende** in de Bibliotheque van de Universiteyt der selver Stadt ontbrecken.”

In dit register worden 36 titels opgesomd — eigenlijk 35, want één komt dubbel voor — waaronder de 27 van de bovengenoemde index der schenkers. Onder de overige 8 vinden we nog 5 van de 6 in die index ontbrekende boeken met de * LEYDEN * banden.

Er had dus blijkbaar al enige tijd een klein bibliotheekje op het stadhuys gestaan. Uitsluitsel over de herkomst daarvan vond ik toen ik een lijst in handen kreeg van boeken die Christoffel Plantijn in 1585 aan de stad Leiden geschonken heeft. De overeenstemming was frappant! Plantijn, die immers van 1583 tot 1585 te Leiden gewerkt heeft, heeft op 2 januari 1585 zijn productie van de laatste maanden aan de stad aangeboden:

„Opten **ii^{en}** **Januarii** **xv^o** lxxxv zijn deze naervolgende boucken de Stadt **ge**-**schoncken** duer handen van Christoffel Plantijn, **drucker** ordinarys van de **uni**-**versiteyt** van Leyden, **welcke** boucken de voorn. Plantijn binnen deze Stadt **ge**-**druct** heeft” zoals in het Gerechtsdagboek A te lezen is.⁴

Er volgt daarin een lijst, die P. A. Tiele in 1869 gepubliceerd heeft ⁵ en die, zoals gezegd, in grote lijnen met de lijst van de schenking der stad aan de universiteit in 1595 overeenkomt. Tiele, die dit verband niet gelegd heeft, is in het Gemeentearchief naar resten van dit stedelijk bezit gaan zoeken, maar heeft slechts één boek van de lijst, Waghenaers Spieghel der **Zeevaerdt**, gevonden. Op het ogenblik is ook dit exemplaar niet meer aanwezig; zoals de **ge**-**meente**-archivaris, mr. W. **Downer** mij mededeelde, heeft één zijner voorgangers alle boeken die niet rechtstreeks op Leiden en omgeving betrekking hadden, van de hand gedaan. Ik kan dit exemplaar dus niet meer bezien, maar het lijkt me een onjuiste veronderstelling dat we hier met een laatste overblijfsel van de schenking van Plantijn van 1585 te doen gehad zouden hebben. Immers ook de Spieghel der **Zeevaerdt** is reeds in 1595 door de stad aan de universiteit geschonken en dit exemplaar berust nog op de Bibliotheek, op de kaartenzaal, gestoken in een * LEYDEN * band.

Wat deze banden betreft heeft Tiele reeds gevonden dat de boeken van Plantijn door Elsevier voor 17 gulden, 5 stuivers, 8 penningen zijn gebonden,

immers in de Tresoriersrekening van 1585 komt voor dat „Loys delsevier **bouchinder**” dit bedrag kreeg „**ter cause** dat hij **v(er)scheyde boucken** daer mede Christoffel Plantijn boucdrucker alhier de voorleden daegen **deser** stede **hadde** vereert, gebonden **ende** de zelve gestoffeert heeft”.

Het was dus de stad Leiden die haar eigen collectie op deze wijze had doen inbinden, en Elsevies was de maker van de 15 banden die wij nu nog bewonderen. Hij gebruikte vier verschillende platstempels, voor ieder der vier verschillende formaten één. Het woord LEYDEN wordt op de meeste boeken door een sterretje links en rechts geflankeerd, alleen op de Spieghel der **Zeevaerdt**, het enig bewaarde foliodeel, zien wij aan weerszijden vier sterretjes.

Slechts wanneer heden aanwezige exemplaren van de uitgaven die op de lijst van 1585 voorkomen, nog deze oorspronkelijke band vertonen, kunnen we er zeker van zijn dat we inderdaad exemplaren van de schenking van Plantijn voor ons hebben. In enkele andere gevallen is twijfel mogelijk: hebben wij te maken met een later opnieuw gebonden, of met een ander exemplaar? In nog andere gevallen is het duidelijk dat het oorspronkelijke exemplaar van de hand gedaan is, toen een ander, veelal met aantekeningen in handschrift van een geleerde, in één der collecties, wals die van Vossius, Lipsius, enz. de Bibliotheek was binnen gekomen. Natuurlijk zijn ook **enkelr** boeken gewoon, we weten niet hóe, verloren gegaan en dit geldt al van 3 **boeken**, die slechts op de lijst van 1585 voorkomen en dus blijkbaar al verdwenen waren vóór ze de Bibliotheek in 1595 hadden kunnen bereiken.

Ik herhaal hier nu de lijst van Plantijns schenking in 1585, die dus uitsluitend in Leiden door hem gedrukte boeken betreft. Gemakshalve heb ik nummers toegevoegd; eronder geef ik dan de vollediger titel en het jaartal.

1. Petri **Rami Arithmetica**, in 8”.

Ramus, P., *Arithmeticae libri duo*. Ed. J. D. Stadius. 1584.

2. Remberti Dodonaei **Spaera**, in 8”.

Dodonaeus, Remb., *De Sphaera*. 1584.

3. **Lucae** Fruterii *Reliquiae*, in 8”.

Fruterius, L., *Librorum qui recuperari potuerunt reliquiae*. Ed. J. Dousa. 1584.

4. *Proverbia Salomonis*, in 8”.

Proverbiorum Salomonis liber carmine elegiaco redditus per Frid. Dedekindum. 15 84.

5. Petri **Rami Gramatica Lat.**, in 8”.

Ramus, P., *Grammatica Latina*. 1584.

6. *Gramatica Lithocomi*, in 8”.

Lithocomus, Lud. (= Steenhouwer), *Grammatica Latina*. 1584.

7. Vegetius de re militari cum commentis Godescalci Stewechi, in 4”.

Vegetius Renatus, Flavius -, *De re militari libri quattuor*. Ed. G. Stewechius. 15 84.

8. Emblemata Alciati, in 16".
Alciatus, Andr., Emblemata. 1584.
9. Emblemata Sambuci, in 16".
Sambucus, Ioann., Emblemata. 1584.
10. Emblemata Junii, in 16".
Junius, Hadr., Emblemata, Aenigmatum Libellus. 1585.
11. Ciceronis Consolatio, in 16".
Cicero, M. **Tullius** {Ps.}, Consolatio. Comm. J. Lipsius. 1584.
12. **Iusti** Lipsii **Saturnalia**, in 4".
Lipsius, J., Saturnalium Sermonum libri duo. 1585.
- 13-14. Donellus de actionibus & rebus dubiis, in 8".
Donellus, Hugo, Commentarius ad Titulum Institutionum De Actionibus. 1584.
Id., Commentarius ad **Titulum** Digestorum De rebus dubiis. 1584.
15. Cornelius Tacitus, in folio.
Tacitus, P. Cornelius, Opera. Ed. J. Lipsius. 1585.
16. **Callimachi** hymni et Epigrammata, in 16".
Callimachus, Hymni Epigrammata et Fragmenta. Moschi et **Bionis** idyllia. Ed. et interpr. B. Vulcanius. 1584.
17. Lucius Florus, in 8".
Florus, L. Julius, **Rerum a Romanis** gestarum libri IV. Ed. Joann. Stadius. 15 84.
18. Jani Douzae Epodon, in 8".
Dousa, J., pater, Epodon ex puris iambis libri 11. 1584.
19. Comites Hollandiae Barlandi, in folio.
Barlandus, Hadr., Hollandiae Comitum Historia et **icones**. Item Ultraiectensium episcoporum catalogus et res gestae. 1584.
20. Petri **Rami** Rudimenta, in 8".
Ramus, P., Rudimenta **Grammaticae** Latinae. 1584.
21. Antonii Caucii syntaxis, in 8".
Caucius, Ant. (= Van Cuyck) , Syntaxis. 1585.
22. **Richardi** Stanihursti Historia hybernica, in 4".
Stanihurst, **Rich.**, De rebus in Hibernia gestis libri quattuor. 1584.
23. Simeonis Bosii animadversiones in Epistolas Ciceronis, in 8".
Bosius, S., Animadversiones in Epistolas Ciceronis ad Atticum. 1585.
24. Twe **Spraac vande** nederduitsche Letterkunst, in 8".
Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst, uytg. bij de Kamer in liefd' bloeyende, Amsterdam. 1584.
25. **Johannis** Fungeri de Puerorum **disciplina**, in 8".
Fungerus, Joann., De Puerorum **disciplina** et recta educatione liber. 1584.
26. Iusti Lypsii **Vander** Stantvasticheyt, in 8".
Lipsius, J., Twee **boecken** van de Stantvasticheyt. Vert. J. **Movren-**torf. 1584.

27. De **rerum** usu & abusu, in 4".
Recht Gebruyck **ende** Misbruyk van tydlycke have. De **rerum** usu et abusu {door B. Furmerius, vert. D. V. Coornhert}. 1585.
28. Epistola Remberti Dodonaei ad amicum, in 8".
Heb ik niet kunnen identificeren. Wordt in de lijst van 1595 alleen *eiusdem Epistola*, in de schenkerslijsten der catalogi van 1595 en 1597 *Eiusdem epistola* apologetica genoemd. In de latere catalogi der bibliotheek heb ik het werk niet kunnen ontdekken. Er zijn twee brieven van Dodonaeus bekend aan Julius Alexandrinus, gedrukt achter zijn *Stirpium historiae pemptades sex* (Antwerpen, Plantijn, 1583), pp. 598602 en een antwoord: Iulii Alexandrini ad **Rembertum** Dodonaeum *Epistola apologetica* (Frankfurt, **Wechel**, 1584; universiteitsbibl. Leiden bezit een fotokopie van een exemplaar in Bonn).
Heeft Plantijn soms deze brieven van Dodoens ook afzonderlijk uitgegeven? Berust het woord apologetica bij de naam Dodoens op een verwisseling?
29. Iustus Lipsius de amphitheatris, in 4".
Lipsius, J., *De amphitheatro liber*. 1584.
30. I. Lypsii constantia, in 4".
Lipsius, J., *De constantia libri duo*. 1584.
31. 1. Lypsii de la **constance**, in 4".
Lipsius, J., *Deux livres de la Constance*. Trad. Nuysement. 1584.
32. Spiegel der sevaert Lucas Wagenaers, in folio.
Waghenaer, Lucas **Jansz.**, *De Spiegel der Zeevaerdt*. 1584.

Van deze lijst zijn het de nummers 8, 27 en 29 die, zoals reeds opgemerkt, nog tijdens het verblijf der boeken op het stadhuis verloren zijn gegaan. Ook nr. 20, **Ramus' Rudimenta grammaticae Latinae** komt niet op de lijst van 1595 voor, maar misschien achtte men het mede begrepen onder nr. 5, de *Grammatica* van dezelfde auteur.⁷ **Ze** vertonen in ieder geval beide een * **LEYDEN** * bandje, en datzelfde geldt van de nummers 1, 4, 6, 9, 10, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 31 en 32; in het geheel dus 15 nummers. Nr. 7 heeft nu een 19de-eeuwse kartonnen band, we weten dus niet, of we hier nog met een exemplaar van de oorspronkelijke collectie te doen hebben en ook van de nummers 3, 11 en 16, die met elkaar of met andere werken samengebonden zijn, is het twijfelachtig. Van 2, 15, 17, 19, 25 en 30 zijn nu zeker niet meer de oorspronkelijke exemplaren aanwezig; wat wij nu bezitten is uit later verworven collecties afkomstig. De oorspronkelijke exemplaren waren toen reeds zoek, of zijn daarna van de hand gedaan. Dat moet ook gebeurd zijn met nr. 12, wij bezitten nu **alleen** een latere editie. Nr. 28 ten slotte is in het geheel niet meer te vinden.

Wij hebben nu de nummers 13 en 14 nog niet genoemd, twee werken van de juridische hoogleraar **Donellus**. Deze had reeds in 1583 een boek bevattende

zijn commentaren op de titels *De actionibus* en *De rebus dubiis* aan de stad opgedragen, waarvoor hij met een zilveren **schaal** met het wapen van de stad vereerd werd.⁸ Beide werken, door Plantijn uitgegeven, staan ook op de lijst van diens schenking, maar ons tegenwoordige exemplaar vertoont een opdracht van de schrijver in handschrift Praetor; „*Consulibus, Senatuque urbis Leidae*, dus aan Schout, Burgemeesteren en Raad van de stad Leiden. Dit was dus in feite haar oudste boekenbezit.

Donellus' voorbeeld werd nagevolgd door Justus Lipsius, Professor der **Historien**, die „de boucken die hij **Critice** geintituleert heeft” aan de stad heeft opgedragen; ook hij kreeg een zilveren schaal van dezelfde makelij als die van **Donellus**.⁹

Het jaar daarop was het de hoogleraar in het Grieks, Bonaventura Vulcanius, die zijn editie van de *Batavia* van Cornelius Aurelius aan de magistraten **opdroeg**; het geschenk was dit keer een gouden penning geslagen met de stempel van de stad.¹⁰

Aldus groeide het bibliotheekje van de stad een weinig, totdat het hierboven reeds vermelde besluit genomen werd, het boekenbezit aan de universiteit voor haar bibliotheek over te dragen. Ter verduidelijking: in de jaren 1585 en 1586 was er van die bibliotheek in feite nog geen sprake, maar nu, in 1595, was er een bibliotheek, die reeds haar eerste catalogus uitgaf. Wij hebben gezien dat een voorwaarde van de overdracht was, dat dit feit ter gedachtenis in de boeken zelf geschreven zou worden. Dit is met gebeurd, maar wel heeft men aan die catalogus nog een gedrukte lijst van schenkingen toegevoegd. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat dit juist naar aanleiding van deze gift van de stad gebeurd is, ter gedachtenis.

Als we deze lijst, of liever de completere in het Burgemeestersdagboek bekijken, dan vinden we in hoofdzaak de titels van de schenking van Plantijn terug — met uitzondering van de drie vermiste — zij het soms in wat andere formuleringen en in een andere volgorde, nl. volgens formaat.

Hieronder volgen de titels, die deze lijst méér heeft dan die van 1585, in de volgorde waarin ze voorkomen tussen de andere door, en door mij weer van fictieve nummers voorzien; 33 tot en met 37 vallen onder de rubriek quarto, 38 tot en met 40 onder octavo.

33. J. Lipsii **Critica**.

Lipsius, J., Opera omnia quae ad criticam spectant. Leiden, Plantijn, 1585.

34. Aurelii **Celsi**, de re medica libri **octo**.

Celsus, A. Corn., De re medica libri **octo**. Comm. Hierem. Thriverus, B. Ronsseus. Leiden, **Raphel**. 1592.

35. Apologia van Don Anthonio Latine.

Explanatio veri ac legitimi iuris, quo serenissimus Lusitaniae rex Antonius **eius** nominis primus nititur, ad bellum **Philippo** regi

Castellae pro regni recuperatione inferendum. Leiden, Plantijn. 1585.

36. Beginselen der weechconst van Symon Stevin.

Stevin, S., De Beghinselen der Weeghconst. Leiden, **Raphel**. 1586.

37. Cornelii **Aurelii** Batavia.

Aurelius, Corn., Batavia. Ed. B. Vulcanius. Leiden, **Raphel**. 1586.

38. **Caroli** Galli Clavis prophetica.

Gallus, C., Clavis prophetica nova apocalypseos Ioannis explicata in **Academia** Lugdunensi Batava. Leiden, **Raphel**. 1592.

39. Reinecherus in Psalmum primum.

40. Hermannus Rennecherus in Psalmum primum.

(Waarschijnlijk abusievelijk op de lijst twee maal, niet vlak onder elkaar, vermeld:) Rennecherus, Herm., In 1. Psalmum familiares **quaedam** observationes et annotationes. Franeker, Aeg. Radaeus. 1585.

Hierbij zijn dus de aan de stad opgedragen boeken van Lipsius en Vulcanius, helaas zijn geen van beide exemplaren meer aanwezig; het werk van Lipsius is slechts in een latere uitgave, die niets meer met Leiden te maken heeft, **ver-
tegenwoordigd**.¹¹

De nummers 38 en 39 vertonen beide een opdracht in handschrift van de auteurs, Rennecher heeft hiervoor een renummeratie van zes gulden **ontvangen**,¹² in zake **Gallus** heb ik niets in het Gemeentearchief kunnen vinden. Dit laat ons ook in de steek betreffende 34, 35 en 36. 35 is interessant als het laatste door Plantijn te Leiden, en wel met tegenzin, gedrukte boekje, de verdediging van de pretendent van **Portugal**.¹³ Ons tegenwoordige exemplaar in de **pamflet-**tenverzameling kan wel het oorspronkelijke zijn, te herkennen is het niet, daar het niet gebonden is, het is immers later dan de grote Plantijnschenking gedrukt en binnen gekomen.

Een duidelijk inzicht levert echter ons huidige exemplaar van Stevins *Beghinselen* der Weeghconst op. Het is gebonden tussen de *Beghinselen des Waterwichts* en de *Weeghdaet* van dezelfde auteur, beide eveneens door Raphelengius in 1586 gedrukt, en de band is de zestiende met *LEYDEN* boven het medaillon op het voorplat. Elsevier heeft dezelfde platstempel waarmee hij het jaar tevoren de kwartijnen getooid had, nog eens gebruikt, echter dit keer niet op perkament, maar op leer. Een tweede verschil is dat nu op beide platten onder het medaillon het jaartal prijkt: 1586, en op het achterplat boven het medaillon ***T** IAER *. Was het een geschenk van Raphelengius, of misschien van Simon Stevin zelf, die immers in Leiden woonde? Hierover heb ik helaas niets kunnen vinden.

In ieder geval danken wij hieraan een zeer fraai specimen van Louis Elseviers bindkunst. In de Universiteitsbibliotheek zijn nog gebruiksbanden aan te wijzen, die door hem vervaardigd zijn,¹⁴ hier hebben we meer met zijn bindkunst te

maken, een naar ik meen nog niet nader bekend aspect van de stichter van de later zo beroemd geworden uitgeverij.¹⁵

Voor de kennis van Plantijn is de publicatie van de lijst van 1585 door Tiele reeds niet zonder belang geweest. Daardoor zijn immers enige Leidse drukken bekend geworden van werken die meestal met adres Antwerpen voorkomen. Enige titels, door Tiele met een sterretje onderscheiden (de nummers 5, 6, 11, 20, 21, 23, 27, 28), waren vóór 1869 geheel onbekend, nu zijn ook de daarmee overeenkomende boeken geïdentificeerd. Het blijkt dat vooral de 4 *grammaticaboekjes* (5, 6, 20 en 21) zeldzaam zijn, in de catalogi van het Brits Museum en de Bibliothèque Nationale komen zij niet voor. Alleen nummer 28, de brief van Dodoens, blijft een raadsel.

Tenslotte hebben we hier kennis kunnen maken met een bibliotheekje van de stad Leiden, op het „*secret*” bewaard ¹⁶ – dus niet publiek toegankelijk –, maar door de magistraat overgedragen aan de jonge universiteitsbibliotheek. Een paar dagen later schonk Franciscus Raphelengius, Plantijns schoonzoon en opvolger, nu niet aan de stad, maar aan de universiteitsbibliotheek, wat hij gedrukt had, echter met een beperking; alle boeken die in deze academie geschreven en door hem gedrukt waren.¹⁷ Dat bij de schenking van de stad ook „niet-academische” boeken waren – de eerste in de landstaal! – maakt deze ook voor de geschiedenis van de universiteitsbibliotheek zo interessant.

AANTEKENINGEN

1. Index *librorvm qui ex donatione et liberalitate aliena* Bibliothecae publicae Academiae Lugduno-Batauae *inserti* sunt. Achter: Nomenclator avtorum *omnivm*, quorum libri vel *manuscripti*, vel *typis expressi* exstant in Bibliotheca Academiae Lvgdvno-Batavae. Lvgd. Bat., Apud. Franc. *Raphelengium* 1595, N 2 recto en verso.
2. Catalogus principvm, *civitatvm*, et *singvlariorvm*, qui donatione vel *inter vivos* vel *mortis caussa*, Bibliothecam *publicam*, in *Academia* Lunduno-Batava institutam. *liberaliter* ditarunt. Lvgd. Bat., *Paets*, 1597, a3 verso sq.
3. Gemeentearchief Leiden, Burgemeestersdagboek A fol. 118r-v. Afgedrukt in: H. J. Witkam, De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581-1596, 1 (Leiden 1970), 83.
4. Gerechtsdagboek A f. 324v.
Voor Plantijn te Leiden zie L. Voet, Het Plantijnse huis te Leiden, Verslag van de alg. vergadering ... en Bijdr. en Med. Hist. Gen. 75 (1961), 10*-36*; E. van Gulik, De officina Plantiniana te Leiden (1583-1619), in: Ben gedenksteen voor Plantijn en Van Raphelingen te Leiden (Leiden 1965), 7-31; L. Voet, The golden compasses 1 (Amsterdam etc. 1969), 105-113.
5. in: Le Bibliophile belge, IV (1869), 117-118; hij geeft als datum abusievelijk 11 januari en heeft één item, op de lijst hieronder nummer 26, overgeslagen.
6. Gemeentearchief, Tres. rekening 1585 11, fol. 681r-v.
7. Cf. de catalogus van 1623, p. 113, van 1640, p. 140.
8. Gemeentearchief, Gerechtsdagboek A, f. 256, 31.12.1583. Hier wordt alleen het commentaar in *Titulum* de *Actionibus* genoemd, maar aan te nemen valt dat beide werken toen reeds samen gebonden zijn geweest; ze vertonen geen * LEYDEN * band, wel een perkamenten band uit de tijd. Op de lijsten van het Leidse geschenk in de catalogi

van 1595 en 1597 (hierboven nt 1 en 2) komen **ze** geen van beide voor, terwijl in de **catalogus** der Bibliotheek van 1614 alleen het eerste vermeld wordt (p. 55), pas van 1623 af wordt ook het tweede werk in dezelfde band genoemd.

9. Gemeentearchief, Gerechtsdagboek A, f. 337v, dd. 9.3.1585; zie het volgende lijstje, nr. 33.

10. Ibid. f. 435, dd. 26.6.1586.

11. Zie voor de editie van 1585 F. Vanderhaeghen, **Bibliographie** Lipsienne. Première série 11 (Gand, 1886) 201-202.

12. Gerechtsdagboek A 2, f. 114v, dd. 24.11.1588.

13. Cf. L. Voet, *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*. 1 (1969), 110-111.

14. Een gaaf exemplaar is bijv. 411 A 6. Bonfinius, A. *Rerum Ungaricarum* decades, **Francof.** 1581.

15. 15 geschenke-exemplaren van de *Inscriptiones Antiquae* van Martinus Smetius (Leiden, **Raphel.** 1588) heeft Elsevier in opdracht van curatoren gebonden, „**tstuc** mit de zijden banden en 't vergult tot 3 **gl.**” (H. J. Wirkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581-1596*, 1 (Leiden 1970), 91.) Zouden hiervan ergens nog onbeschadigde exemplaren bestaan?

16. Blijkbaar een afgesloten gedeelte, de „**kluis**” van de Secretarie; ook de penningen en obligaties werden er gedeponneerd.

17. 1 juli 1595 volgens de index van de **catalogus** 1595 (hierboven aant. 1); 5 juli 1595 volgens **Cat. Principum** 1597 (hierboven **aant.** 2).

ILLUSTRATIE

Afb. 24. Een der boekbanden — 1368 G 9 — uit de collectie (**Lipsius'** Twee Boeken van der Stantvasticheyt). Versiering van de banden in 8”.

Foto. U.B. Leiden.

DE HENSBEKER VAN RIJNLAND

door

G. 't Hart

Onder de antiquiteiten, die het hoogheemraadschap van Rijnland bezit, is de hensbeker van Rijnland, ook wel genoemd „de beker van Zwanenburg”, de kostbaarste. Deze verguld rood-koperen beker, versierd met voorstellingen in email, is vervaardigd naar een ontwerp van de bekende 17e eeuwse kunstenaar Romeijn de Hooghe in de jaren 1684-1685. Deze schilder, graveur, beeldhouwer, medailleur en goudsmid leefde van 1645 tot 1708 en heeft een enorm en belangrijk oeuvre nagelaten. Ook als publicist en pamflettist is hij bekend en in die hoedanigheid maakte hij nogal *éclat*. Hij kwam in geschrift en gravure ongezouten voor zijn mening uit en bij de regerende klasse was hij bepaald niet overal gezien, maar omdat hij de gunst genoot van stadhouder-koning Willem 111 hebben zijn vijanden hem niet veel schade kunnen toebrengen. Helaas zal men een uitvoerige biografie van deze bijzonder boeiende figuur tevergeefs zoeken, hoewel verscheidene détailstudies aan zijn werk gewijd zijn. We kunnen hier dan ook niet nader op de persoon van Romeijn de Hooghe ingaan, maar vragen slechts aandacht voor het werk, dat hij voor het hoogheemraadschap van Rijnland heeft vervaardigd.¹

De beroemde hensbeker van Rijnland naar zijn ontwerp – mogelijk ook wel door hem persoonlijk gemaakt – prijkt in een der glazenkasten in Rijlands huis en is onlangs geheel gerestaureerd door de firma Van Kempen en Begeer. De hoogte bedraagt 28½ cm – met deksel 40 cm – terwijl de breedte 13 cm en de diepte 15 ½ cm bedraagt. Het deksel wordt bekroond door een gekanteeld torentje in de natuurlijke steenkleur geëmailleerd. Het is mogelijk er een corona civica of *muralis* in te zien, een klassiek eerbewijs, waarmee de kunstenaar de beker van het grootste hoogheemraadschap van Holland heeft getooid. Op de bekroning prijkt een zilveren zwaan, hetgeen de benaming „beker van Zwanenburg” verklaart, waarbij dan de corona het – „burg” – in deze naam verbeeldt. Het staat n.l. vast, dat de hensbeker bestemd was voor het in 1647 voltooide nieuwe gemeenlandshuis van Rijnland te Zwanenburg of Halfweg. Daar werd hij gebruikt bij feestelijke bijeenkomsten van hoogheemraden en installaties van nieuwe bestuursleden. Vandaar ook de naam „hensbeker”, welke naam afgeleid wordt van Hense of Hanse, dit is: gilde of vereniging. Het

tentoonstellen van en drinken uit deze beker symboliseerde en accentueerde de gedachte, dat het bestuurscollege en het hoogheemraadschap van Rijnland als één corpus, als één belangengemeenschap moest worden gezien.

Helaas is er in de resolutieboeken van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofd- ingelanden geen besluit te vinden, dat op deze beker betrekking heeft. De opdracht aan Romeijn de Hooghe moet opgetekend hebben gestaan in de resolutieregisters van dijkgraaf en hoogheemraden, maar juist de delen over de jaren 1656 tot 1717 ontbreken. Alleen uit de rekeningen en de bijlagen tot de rekeningen blijkt, dat de beker in de eerste maanden van 1685 is afgeleverd. Een merkwaardige bijzonderheid is, dat deze posten niet zijn te vinden in de rekening en de desbetreffende bijlagen van 1685, waar men ze logischerwijze zou zoeken, maar in die van 1695. Die posten, waaruit blijkt, dat Romeijn de Hooghe voor zijn werk f 370,— heeft ontvangen, terwijl het mandaat gedateerd is „de 9e April 1696” en de verantwoording in de rekening van 1695 is opge- nomen, luiden als volgt:

HENSBEKER VAN RIJNLAND

Bijlagen rekening 1695 (1)

O.A. 10102 a/

De ~~We~~Edele Heeren Mijne Heeren de Dijkgraef en Heemraeden van Rhijnland
debend A°. 1685

Voor het drijven, baucher en, Emailleren en vergulden van een	f	315.-0-0
hensbeecker volgens de eerste besteedingh	f	50.-0-0
voor de verandering int werk en bijloopende kosten	f	5.-0-0
van porten, transporten etc.	f	370.-0-0
Samen		

Aen Hare **Weledelh.**

verplichte en onderdanigen dienaer

(w.g.) Romeijn de Hooghe

fol. 794.

Hogheemraeden van Rijnland ordonneeren bij ~~deez~~en mr. Johan Silvius rentmr. des voorn. Lants te **betaelen** aen Romeijn de Hoog de **somme** van drie hondert seventig gulden ter saecke **voorss. ende sal** hem deesen **met** quitantie overbrengende in **uytgeeff** sijner reeckeninge **geleeden** werden

Actum den 9en April 1696.

(w.g.) A. van **Bosvelt**

(w.g.) Diederick **Dickx**

Bekenne vant **bovenstaende** ten **danck** voldaan te sijn den 12 julij 1685

(w.g.) Romeijn de Hooghe

(Uytgeeff)
fol. 793 v. en 794.

Noch aen Romeijn de hooge de **somme** van drie hondert 't seventigh ponden over dat den selven ten **dienste** van de **heeren** hooge heemraeden van Rijnlant in den **jare** **ses tien** hondert vijf en **tachtigh** heeft verdient aen **ende** voor het drijven, **boucheren** Emailieren **ende** vergulden van een hensbeecker soo **volgens** de eerste bestedinge als voor de **ver**anderinge in 't **werck** gevallen met bijlopende onkosten **blijkende** bij de declaratie **ende** waertoe de **heeren** hooge heemraeden van Rijnlant ordonnantie hebben verleent op den negenden april ses tien hondert sesentnegentich die men beneffens quitantie alhier overlevert dus deselve

III^c LXX £.

Deze gehele gang van zaken is uitzonderlijk. De bestudering van de Rijnlandse rekeningen en de desbetreffende bijlagen van circa 1560 tot 1857 leert ons, dat een dergelijke administratieve kunstgreep zelden werd toegepast. Men kan moeilijk aannemen, dat Romeijn de Hooghe elf jaar op het mandaat tot uitbetaling van zijn honorarium heeft gewacht. Hij verklaart zelf de 12e juli 1685 te zijn voldaan doch deze verklaring prijkt onder het mandaat van hoogheemraden van 9 april 1696. Het kan dus niet anders, of Romeijn de Hooghe heeft deze quitering op wens van hoogheemraden geschreven elf jaar nadat hij in feite zijn honorarium ontvangen had. Een dergelijke verantwoording, waardoor de rentmeester gedechargeerd werd van de uitbetaling aan Romeijn de Hooghe, moet een bijzondere reden hebben gehad. In het laatste kwart der 17e eeuw vindt men in de rekeningen trouwens nog wel enkele van dergelijke merkwaardigheden.

Deze w juist genoemde bijzondere reden kan moeilijk een andere geweest zijn dan een aanzienlijke wanorde in de financiële administratie. En hier stoten wij op het geruchtmakend proces tegen de rentmeester van Rijnland Adriaen van der **Laen**, tegen wie in 1668 een strafvervolging werd ingesteld wegens malversaties.² Daar de controle op het bewind van deze rentmeester (1646-1680) zeer te wensen overliet, had Van der **Laen** met medeplichtigheid van de toezieners in het Haarlemse kwartier kans gezien „**zich** op ergerlijke wijze te verrijken ten koste van het gemeeneland en van particulieren”. Toch sepoeneerde de Hoge Raad deze zaak in 1670 en in 1674 verzocht en verkreeg Van der **Laen** van hoogheemraden herstelling in het rentmeesters-ambt. Niet vreemd aan dit besluit was het feit, dat Van der **Laen** jaren lang duizenden guldens aan Rijnland had voorgeschooten, terwijl de onachtzaamheid van hoogheemraden ten aanzien van zijn bewind zonneklaar was gebleken. Maar met de herbenoeming van Van der **Laen** waren de problemen nog niet uit de wereld. Na 1674 heeft het vele jaren gevorderd om de financiële administratie weer op ge-regelde voet te brengen en de achterstallige posten te verantwoorden, vooral toen Van der **Laen** in 1680 overleed en de nieuwe rentmeester Johan Sylvius

met de erven Van der **Laen** nog allerlei zaken moest rechtekken. Sylvius was in 1690 met zijn eigen administratie nog achter.

Het bovenstaande kan een verklaring zijn van de eigenaardige verantwoording van de *f* 370,— die Romeijn de Hooghe voor het vervaardigen van Rijnlands hensbeker ontving.

Als wij dit kunstwerk nader beschouwen zien wij, dat het deksel versierd is met vier medaillons van email. Het *eerste* medaillon vertoont het wapen van Rijnland. Rechts daarvan geeft het *tweede* medaillon de — gefantaseerde — beeltenis weer van Graaf Willem 11 van Holland, met zwaard en schild, waarop weer het wapen van Rijnland voorkomt. Het randschrift luidt:

Guil. II Com. Hol. R. Rom.

Deze afkortingen staan voor: *Guilelmus Secundus, Comes Hollandiae, Rex Romanorum*, waarvan de vertaling luidt: *Willem de Tweede, Graaf van Holland, Rooms Koning*.

Het derde medaillon geeft de letters *W.R.R.* ineengevlochten. De betekenis is eenvoudig. *Willem Rex Romanorum* (zie voorplat).

Het is bijna overbodig op te merken, dat Graaf Willem 11 van **Holland**, voorbestemd om tot Keizer van het „Römische Reich Teutscher Nation” gekroond te worden — vandaar zijn titel Rooms Koning — als de stichter van het hoogheemraadschap van Rijnland werd beschouwd. Het jaar 1255 werd dan als stichtingsjaar aangenomen, waarin het eerst bekende charter en privilege van Rijnland door die Graaf werd uitgevaardigd (11 oktober 1255). In 1934 heeft Fockema Andreae gegronde argumenten aangevoerd om deze legende van de stichting als onhoudbaar te verwerpen. Uit het charter blijkt veeleer, dat de kern van het hoogheemraadschap reeds bestond. Graaf Willem 1 (1204-1222) wordt thans voor de stichter gehouden, maar ten tijde van de vervaardiging van de hensbeker van Rijnland werd aan de stichting van het hoogheemraadschap door Graaf **Willem** 11 niet getwijfeld. Daarvan getuigt de tekst in het vierde medaillon. De inscriptie bood ter vertaling enige moeilijkheden, maar de meest aanvaardbare oplossing volgt na de inscriptie. Er staat:

M.S.
D. GUILIELMII
ROM.REG.
HOLL.ZEL.FRIS.COM.
COLLEGII
CONSILIAR. RHENOL.
TUNC.VETUSTISS.
AUCT.DIGNIT. POT.
CONFIRM: AUX.
Ao. CHRI:
M. CC. LV.

De volledige tekst luidt:

M(emoria) S(erenissimi) D(omini) **GUILEL(mi) II** (= secundi)
ROM(anorum) REG(is) HOLL(andia) ZEL(andia) FRIS(iae) COM(itis).
COLLEGZZ CONSILIAR(iorum) RHENOL(andia) TUNC VETUSTISS(imi)
AUCT(oritatem) **DIGNIT(atem) POT(estatem) CONFIRM(avit)** (et)
AUX(it), A(nn)o CHR(ist)I MCCLV (millesimo ducentesimo quinquagesimo
quinto)

„**Ter** herinnering aan de allerdoorluchtigste Heer Willem de Tweede, Rooms Koning, Graaf van Holland, **Zeeland** en Friesland. Hij heeft bevestigd en doen toenemen het gezag, de waardigheid en de macht van het toenmaals alleroudste college van Hoogheemraden van Rijnland, in het jaar omes Heren 1255.”
Juist onder de rand van de beker zijn de wapens aangebracht van Rijnlands bestuursleden, die opdracht hadden gegeven tot vervaardiging. Het zijn de volgende:

Gerard Bicker, heer van **Swieten**, hoogheemraad van 1664-1716.

Jacob **Baron van Wassenaer**, heer van Duivenvoorde, Voorschoten etc., dijkgraaf van 1679-1707.

Johan Baron van Wassenaer, Vrijheer van Warmond etc., hoogheemraad van 1658-1687.

Mr. Michiel Ten Hove, hoogheemraad van 1680-1689.

Jacob **Baron van Wassenaer**, etc. etc., hoogheemraad van 1680-1703.

Jacob **van der Maes**, hoogheemraad van 1682-1698.

Mr. Adriaen van Bosvelt, hoogheemraad van 1668-1698.

Mr. Gaspar Fagel, hoogheemraad van 1678-1689.

Flak boven de voet van de beker zijn de wapens aangebracht van **Mr. Johan Hulshout, Jr.** secretaris van 1682-1713 en van **Johan Sylvius**, rentmeester van 1681-1712.

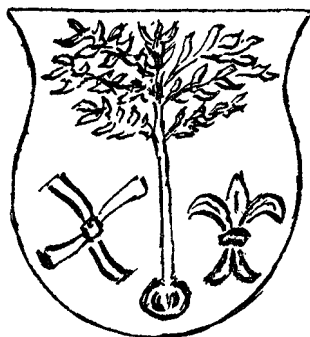
De voorstelling, die in email de buitenkant van de hensbeker siert, verbeeldt een aantal allegorische figuren in klassieke trant zoals een stroomgod en een stroomgodin met kruiken, waaruit de rivieren ontspringen. Men ziet voorts enige werklieden bezig met het opwerpen van dijken en het bouwen van sluizen. Andere figuren stellen landbouw en veeteelt voor. Op de achtergrond prijkt een gedenknaald met de zinbeelden der waakzaamheid: de haan en de kraanvogel. Op de voet zijn tritons en dolfijnen in email gedreven, die fontein doen opspuiten.

De hierbijaande afbeeldingen geven een goede indruk van het onnavolgbare werk van Romeijn de Hooghe, wiens portret door Houbraken in 1735 is gegraveerd, ongetwijfeld naar een vóór 1708 getekend portret.

In de archiefstukken wordt zo goed als geen melding gemaakt van deze hensbeker. In 1795 eerst wordt hij enigszins en detail beschreven, uit welke beschrijving men hem kan herkennen. De provisionele representanten van het volk van Holland verplichtten **n.l.** in maart 1795 bij decreet ieder ingezetene, wegens de slechte staat van 's **lands** financiën, binnen een maand het ongemunte

Mr. Johan Sylvius
rentmeester

Mr. Johan Hulshout
secretaris

goud en zilver bij de daartoe aangewezen ontvangers in te leveren tegen kwitantie, vooruitlopende op een algemene extra-heffing. Rijnland kon zich niet aan die verplichting onttrekken en liet door de zilversmid **Goorberg** alle zilveren gebruiksvoorwerpen van het hoogheemraadschap schatten. Deze bevonden zich in de gemeenlandshuizen te Halfweg en Leiden.

Het is interessant het genomen besluit van hoogheemraden te lezen en van de lijst der geschatte en ingeleverde stukken kennis te nemen (zie de bijlagen). Daaruit blijkt, dat de hensbeker van Rijnland — de enige die van de drie in 1795 vermelde nog over is — zich bevond in het gemeenlandshuis te Halfweg. Dit feit en de bekroning van het deksel bewijst, dat deze hensbeker in 1685 voor het gemeenlandshuis te Halfweg speciaal vervaardigd is. Hij werd niet geschat ten behoeve van de algemene inlevering, omdat hij van roodkoper was en niet van verguld zilver. Op de lijst van zilveren voorwerpen van Zwanenburg of Halfweg wordt hij als laatste genoemd: „een geëmailleerde Hensbeeker rood koper verguld”. Het feit, dat hij voor goud- en zilverschatting waardeloos was, redde hem in 1795 van de ondergang in de smeltkroes. Wel verdwenen toen een tweede hensbeker van Zwanenburg, die in 1795 reeds „antique” genoemd werd, en een verguld zilveren hensbeker uit het gemeenlandshuis te Leiden. Stukken van onschatbare waarde, voorbeelden van kunstzin en vakmanschap, zijn toen zonder respect voor het unieke karakter van dit zilverwerk omgesmolten.

Betreffende die „antique” hensbeker vinden wij zelfs geen enkele vermelding in de bijlagen van de rekeningen, waarvan de series toch van omstreeks de helft van de 16e eeuw af bewaard zijn. De verdwenen hensbeker uit het gemeenlandshuis te Leiden is in die bijlagen en de rekeningen zelf te traceren aan de

hand van het gewicht. Het was een „vergulde hensbeeker met deksel en een bakje er in”, wegende 41 **onc.** 16 eng. In de rekening van 1656 en de bijlagen over 1657 vinden wij de declaratie voor deze beker. Hij was gemaakt door de goud- en zilversmid Jeremias Michel. (O.A. 10064) De tekst van de declaratie geeft een indruk van de artistieke waarde van dit stuk:

„**Voor ende ten dienste van de WelEdeele heeren Dijckgraeff ende** hooge heemraden van Rhijnlandt is door Jeremais Michel gemaect **ende** geleverd; **Eenen** groten silveren kop, gedreven met historiën die seer schoon vergult is wegende 42 **oncen** en een **halff**, d’once gereeckent voor **silver ende** goudt tot 5 gld. comt **f** 212 - 10 - 0.

Int maecken van **welcke** voorseyde kop bij hem **michel** **geenen** tijdt noch moeyten zijn gespaert, **maer** met allen ernst **ende** ijver die gedreven, geslaghen **ende** geboetseert, **naer** dan aert van de Beeldenhouwers kunst, geensints **twijffende** **maer** verhopende tot contentement van dit hoochloffelijk Collegie sal **wesen** uyt **gewerckt** als zijn uytterste debvoir daer in geemployeert stellende derhalven voor ‘t fatsoen drijven **ende** extraordinaris moeyten dienaengaende gehadt **hoopende** op een ander tijdt weerom **mochte** geemployeert te worden

de **somme** van

Betaeldt voor de Custodie voor de voorss. kop

	f	212-10-0
	f	250- 0-0
	f	18- 0-0
somme		gld. 480-10-0”

De 42 **once** kloppen met de vermelding op de lijst van 1795 van „**een** vergulde hensbeeker met deksel en een bakje er in”, die toen gewaardeerd werd op **f** 112-17-0, wegende 41 **onc.** 16 eng.

Wanneer wij zien hoeveel en welke kunstwerken voor Rijnland verloren zijn gegaan, kunnen wij ons mét het hoogheemraadschap er niet genoeg over verheugen, dat de beroemde hensbeeker van Zwanenburg, thans de **enige** hensbeeker van Rijnland, behouden is gebleven.

AANTEKENINGEN

1. Behalve de hensbeeker verzorgde hij in 1686/1687 de versiering van Rijnlands kaart van **Dou** en van Broeckhuysen. De sierrand met wapens van dijkgraven en hoogheemraden van 1647 en 1687, festoenen en puttis, is door hem in het koper gegraveerd, terwijl hij tevens de koperplaten van de kaart verzorgde. 13 april 1688 ontving hij voor het gehele werk **f** 2199 . 4 ., (zie bijlagen rekening 1687, — Oud Archief nr. 10094).

2. Mr. S. J. Pockema Andreae: „Het Hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857”. (Leiden, 1934) pag. 183 en 187.

BIJLAGE I

O.A. 842.

Stukken behorende bij de resolutie op het inleveren van het ongemunte zilver aan Rijnland toebehorende. (1795)

Den 4 Junij 1795

Present in den Ouden doelen in 's Hage de WelEdele Heeren Boemelaar Kijfhoek, van dam en Van Wassenaer tot Wassenaer.

HOOGBEMRAADEN

De Heer Boemelaar **Kijfhoek** heeft uijt naam van Commiss. hoogh. in het **Leijdsche** Quartier gerapporteert dat commiss. Hoogh. voornt, ter voldoening aan de inhoud der **resol.** van het **WelEd** collegie in dato den 13 der jongste afgelopen maand april het ongemunt goud en zilver zo te Leijden als op den Huijze Zwanenburg berustende, door den **zilvermit** **Goorberg** hadden laten **weegen**, en daar van geformeert twee lijsten met denominatie van de stukken en derzelver gewigte: waar uijt blijkt dat het zelve zilver hield een gewigte van **706 Once** 9 Eng. bedragende so aan groote als kleine keure de waarde van **f 2079,-7.-** voor welk wegen aan de voors. Zilvermit competeerde de somma van **f 5,-4.-** dat sij commiss. vervolgens op den Se **meij** 1795 het gem. zilver hadden laten brengen ten **compt.** van den ontfanger des gemeenlands middelen over Leijden en Rhijnlandt, en van dezelve hadden ontvangen eene quitantie ter **somme** van **f 2079,-7.-**, en **also** nu van wegens het **welEdele** Collegie volkomen was voldaan aan de verplichting hetzelve bij de publicatie der **provis.repres.** van het volk van Holl. in dato 26 Maart 1.1. opgelegd en heeft het **Weled.** Collegie H.H. Commiss. Hoogh. voors. voor het gedane verslag bedankt, derzelver verrigte ten vollen geaprobeert en geresolveert dat het voors. zilverwerk van de resp. Inventarissen der Inboedels so te Leijden als op den **Huijze Zwanenburg** sal worden **afgeschreeven**, de **lijste** van het gefurneerde zilverwerk midsgaders de quitantie van den ontvanger der Gemeenlands middelen copielijk in het register der resolutien van hun weledelen sullen worden geinsereert, het verschuldigde voor het **weegen** aan den **zilvermit** **Goorberg** door den Secretaris sal worden voldaan, en op sijne memorie van verschotten **verantwoort**: en dat van het voors. **furnisement** in de reekening van Rhijnlandt over **deezee** **Jare** uijtdrukkelijk sal werden mentie gemaakt, met overlegging der geformeerde Lijst en quitantie van den ontfanger der Gemeene Lands middelen over **Leijden** en Rhijnlandt en dat Extract-copie deesee aan den rentmeester tot **des-**selvs narigt, en om sig daer **naer** te gedragen sal worden ter hand **gestelt**

BIJLAGE 11

O.A. 842

Ongemunt Zilver
behoorende aan het Collegie van Dijkgraaf
en Hoogheemraaden van Rhijnlandt
gewoogen bij **Goorberg** Zilvermit
op den 22 April 1795

Van **Zwanenburg** conform den Inventaris

	Onc.	Eng.	Guld.	St.	penn.
Een Zilver Lampet en Schotel	179.	11.	538.	13.	—
Zes Zoutvaten	26		78.	—	—
Twee Zuikerbossen	25:	1;	77.	5.	—
Een peperbosje	5.	16.	17.		—
Vier Tafelbord-Confoorten	23.	6.	69.	18:	—
Een Tafel krans	17.	3	51.	9.	—
E e n M o s t e r t - p o t j e	5.	10		10.	—
Een Anticoue Hensbeeker	34.	15:	16.		—
Drie pakkommen	56.	11.	1593.	1613:	

Een geemailleerde Hensbeeker rood koper verguld

374. 7. f 1095. 12. —

Het *Gemeenlands huijs te Leijden* mede volgens Inventaris

	Onc.	Eng.	Guld.	St.	penn.
Een Soupe - Schotel	76.	10.	229.	10.	—
Vier Tafelconfoortjes	23.	19.	71.	17.	—
A g t	Zou25.ten	10.	76.	10.	—
Twee Zuikerbassen	26.	10.	79.	10.	—
Een peperbos	7.		21.	—	—
Twee Mostertpotjes en deksels	14.	10.	43.	10.	—
Een Zeeffe	5.	7.	16.	1.	—
Ses k a n d e l a a r s	111.		333.	—	—
Ren vergulde Hensbeeker met deksel en e e n b a k j e e r i n	41.	16.	112.	17.	—
	332	2.	f 983.	15.	—
374.7	1095.12				
332.2	983.15				
<u>706.9</u>	<u>2079. 7</u>				

ILLUSTRATIES

- Afb. 5. De hensbeker na de restauratie.
Afb. 6. Portret van graaf Willem 11 op het deksel van de beker.
Afb. 7. Wapen van Rijnland op het deksel van de beker.
Afb. 8. De voet van de beker.
Afb. 9. Stroomgodin in een der medaillons op de **cuppa** van de beker. Op de achtergrond symbolen van landbouw en veeteelt.
Afb. 10. Stroomgod in een der medaillons op de **cuppa** van de beker. Op de achtergrond een watermolen en een grondwerker.
Alle foto's: G. Zwarts, Leiden.

LI JNCLICHE'S

De wapens van de rentmeester mr. Johan Sylvius en van de secretaris mr. Johan Hulshout.

HET VORSTELIJK BEZOEK TE LEIDEN IN 1613

door

dr. W. C. S. van Benthem Jutting

Wellicht herinnert de lezer zich dat ik in het Leidse Jaarboekje van 1967 (pp. 101-105) onder de titel *Vorstelijk bezoek te Leiden in 1613?* (een zetfout maakte van dat jaartal in de titel 1623) schreef over een bezoek van Elisabeth van de Palts aan Leiden, dat in het Aflezingboek G twee maal was aangekondigd. Het vraagteken in de titel stond er omdat uit de in het Gemeente-archief van Leiden aanwezige gegevens althans aan mij niet duidelijk was geworden of het bezoek ook had plaatsgevonden, na de aankondiging en na de voorbereidingen voor de ontvangst, die wèl sporen hadden nagelaten.

Een volstrekt toevallige navraag uit Duitsland over een persoon uit het gevolg van Elisabeth's echtgenoot maakte dat de huidige gemeente-archivaris zich in het voorjaar van 1971 in de genoemde voorhanden gegevens verdiepte. Hij vond en passant ook datgene waarnaar ik tevergeefs had gezocht: het bewijs dat Elisabeth en haar gevolg inderdaad binnen Leiden moeten zijn geweest op hun reis van Engeland via Den Haag naar de Palts.

Het secretarie-archief 1575-1851 omvat onder meer ook ordonnantieboeken en tesoriersrekeningen. In de volgende drie registers vond mr. **Downer** de „bewijzen”: Ordonnantien F folio 247v-248r: hier staat een opdracht tot betaling van 7574 gulden, 5 stuivers en 2 penningen aan de onder-stadssecretaris, ten einde de bij het bezoek gemaakte **onkosten** te vergoeden; rekening van de tesorier-ordinaris 1613 deel II folio 611r en v, en die over 1614 deel 1 folio 486v-487r en deel 11 folio 707v: deze bevatten respectievelijk bij uitgaven en inkomsten de tekst van een rekening zoals deze is uitbetaald en vervolgens weer gerestitueerd door de landelijke overheid. In de eerste rekening is de tekst bij *Uitgeeff* doorgestreep omdat, zoals ook uit de tweede blijkt, de rekening uiteindelijk pas in het boekjaar 1614 is voldaan. In dit zelfde deel, bij *Ontfang*, folio 486v, zien wij hetzelfde bedrag, maar dan nog vermeerderd met 726 gulden en 6 penningen voor de 1900 ponden buskruit die de schutterij voor de feestelijke gelegenheid heeft verschoten.

Al met al heeft Leiden aan deze ontvangst een voor die tijd groot bedrag besteed: 8310 gulden, 5 stuivers en 8 penningen. ■ Van de vrijwel eensluidende teksten geef ik hierbij de uitvoerigste, nl. die van de tweede rekening (1614 deel 1 folio 486v-487r):

Noch **ontfangen** op ten 23^{en} **Aprilis** anno 1614 uyt handen van Adriaen **Pietersz** van der Werff **ontfanger** van de gemeene middelen over Leyden **ende** 't quartier van Rhyndlandt een **somme** van acht duysent drie hondert **ende** thien guldens vijff **stuvers** **ende** acht penningen, te **weeten** 7574 gld 5 st 2 penn in restitutie van gelycke **somme** by de Stadt verschoten over d'**onkosten** gevallen op 't onthalen van **Haere** Cheurfurstelycke Hoocheyt de **Paltzgravinne**, zijne Excellentie mitsgaders de vordere Princhen **ende** **Heeren** mettselve **haere** Hoocheyts **gevolge** dewelcke **opten** 21^{en} meye anno 1613 binnen Leyden waren **gecomen** **ende** op 't **aenschrijven** vande Hoochmogende **Heeren** Staten **Generael** der vereenichde Nederlanden eerlycken syn getracteert **ende** onthaelt, **ende** vordere 726 gld 6 **penn** over 1900 ponden Buscruyt in 't **selve** onthael by de **Schutterie** alhier verschoten, vermogens de ordonnantie van Burgemeesteren in date den 29^{en} martii 1614.

„BESCHRIJVINGEN VAN DE ADELIJKE HOFSTAD EN DE GESLAGTE VAN DE HEEREN VAN TOL”

Geschiedenis en *waarde* van
het handschrift van Van Alkemade en Van der Schelling.

door

D. van Tol

Op de wetenschappelijke vergadering van het Historisch gezelschap (genootschap) te Utrecht, op 4 maart 1848, werd door een van de leden verslag uitgebracht van de verkoping van handschriften en boeken van Cornelis van **Alkemade** en Mr. Pieter van der Schelling, gehouden op 17 januari 1848 en volgende dagen in het Huis met de hoofden te Amsterdam.

De verzameling Van Alkemade-Van der Schelling staat in de Kronijk van het Genootschap van 1848 omschreven als „de schoonste, **welligt** hier te lande bestaan hebbende bijzondere **verzameling**”.¹ Mede om „het gering getal exemplaren van den catalogus (zie afb.), die verkrijgbaar waren”, werd het dienstig geoordeeld om in de Kronijk een verslag op te nemen van de resultaten dezer auctie, met vermelding van de opbrengsten en van de namen der kopers van de belangrijkste werken.

Helaas is dit verslag zeer beknopt uitgevallen en daarom prees ik me gelukkig, toen ik de hand kon leggen op een exemplaar van de zelden voorkomende **veilingkatalogus**.² Nog groter was mijn vreugde toen bleek, dat de catalogus uitvoerig was geannoteerd en voorzien van prijzen, alsmede van de namen der kopers, door Mr. Bode1 Nijenhuis.

Velen profiteerden van de grote kennis en hulpvaardigheid van deze 1% eeuwse Leidenaar en de vruchten van zijn omvangrijke arbeid zijn thans nog van waarde.

Johannes Tiberius Bode1 Nijenhuis, geboren in Amsterdam op 23 november 1797, werd opgevoed te Leiden bij zijn grootvader Johannes Luchtmans, hoofd van een bekende drukkers- en uitgeverijfirma, die hem tot zijn opvolger **bestemde**.³ Na zijn promotie in de rechten in 1819, kwam Bode1 Nijenhuis in de zaak van Luchtmans, waarin hij sedert 1821 als deelgenoot optrad. Na dertig

jaar de firma te hebben meebestuurd, droeg hij in 1852 de zaken over aan E. J. Brill en kon hij zich geheel aan zijn wetenschappelijke werk wijden.

Bodel ontwikkelde zich meer en meer tot kenner en verzamelaar van boeken en prenten. Hij vervaardigde vele registers en katalogiseerde onder meer de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Zijn uitgebreide topografische atlas, honderden delen en portefeuilles groot, vermaakte hij **tesamen** met een collectie portretten van Leidse hoogleraren aan de bibliotheek van de Leidse academie. Het overige gedeelte van zijn verzamelingen werd na zijn dood, in 1872, verkocht.

Het toeval speelde mij, met een grote tussenpoos, twee werken in handen betreffende Van Alkemade en Van der Schelling, beide afkomstig uit de bibliotheek van Bodel Nijenhuis. Eerst het boek *Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling*, door G. D. J. Schotel, gepubliceerd in 1833 en door Bodel Nijenhuis van aantekeningen voorzien. Twintig jaar later de hierboven genoemde, met medewerking van Schotel samengestelde, **veilingkatalogus** van 1848.⁴

De toevoegingen van Bodel Nijenhuis verschaften mij verscheidene bijzonderheden omtrent het handschrift van Van Alkemade en Van der Schelling betreffende het Huis Tol te Koudekerk. Alvorens hierop in te gaan, willen wij eerst stilstaan bij de beide schrijvers en hun verzameling.

Van. Alkemade en Van der Schelling

Cornelis van Alkemade, geboren in Noordwijk ⁵ op 11 mei 1654, moet in zijn jeugd verscheidene jaren in Leiden hebben gewoond en daar een geletterde opvoeding hebben genoten. Hij was blijkbaar gefortuneerd toen hij zich, na voltooiing van zijn opvoeding, in Rotterdam vestigde. Niettemin was hij, misschien om geregelde arbeid te hebben, in allerlei openbare ambten werkzaam, ten **slotte** als eerste commies ten kantore der convoien en licenten, welke functie hij tot zijn dood bekleedde. Intussen was zijn liefde aan geheel andere dingen gewijd. Hij begon munten, penningen, oorkonden, autografen en boeken te verzamelen en kopieerde bovendien een zeer groot aantal historische documenten.

Zijn dochter Alida huwde in 1717 met de **26-jarige** Pieter van der Schelling, een predikant, die de liefde voor oudheidkunde met Van Alkemade deelde. Hij liet zich in 1721 te Leiden inschrijven als student in de rechten en legde in 1724 het predikantsambt neer. Vier jaar later verscheen, als eerste gezamenlijke publikatie van Van Alkemade en Van der Schelling, de *Beschrijving van de stad Briele en den landen van Voorn*.

Evenals Van der Schelling was Van Alkemade sterker in het verzamelen, dan in het verwerken van omvangrijk historisch materiaal. Uit de verschillende publikaties die als uitgaven van documenten nog wel enige waarde hebben blijkt, dat hij de vereiste nauwkeurigheid miste, die nodig is voor het afschrijven en bewerken van oude stukken.

De uitgebreide verzameling van zeldzaamheden, van zegels, boeken en handschriften ging in 1737 bij de dood van Van Alkemade over op Van der Schelling, die hem 14 jaar overleefde. De collectie werd in 1751 ten dele verkocht; het meeste echter kwam via de dochters van Van der Schelling in het bezit van J. Koning en Salomon Bosch.

Via verkopingen in 1828, 1833 en 1841 viel de verzameling van Koning uiteen. Het andere, verreweg belangrijkste gedeelte was in 1793 in handen gekomen van de familie Van Vollenhoven, en wel door het huwelijk van Johanna Bosch.

Haar man, Cornelis van Vollenhoven, was vele jaren raadslid van Rotterdam, burgemeester van die stad van 1820-1824 en vervolgens wethouder tot 1832. Als liefhebber van kunsten en wetenschappen hield hij de verzameling in stand. De erven brachten deze eerst dertien jaar na zijn dood ter veiling in het Huis met de hoofden te Amsterdam, waarna de werken uit „het vermaarde Rotterdamse kabinet” over vele openbare en particuliere bibliotheken werden verspreid.

Het handschrift betreffende het Huis Tol te Koudekerk

Van Alkemade en Van der Schelling stelden vele monografieën samen van Nederlandse kastelen, voornamelijk door het kopiëren van leenbrieven en -registers. Een daarvan, op de avondveiling van 17 januari 1848 verkocht onder nr. 54, was de **Beschrijvinge** van de Adellijke Hofstad en de geslagte van de **Heeren** van Tol, met afteekening van stamhuizen, wapenen, zegelen.⁶

Bezitter werd Mr. A. A. J. Meylink in Den Haag, die ook kocht — zoals Bode1 Nijenhuis in de katalogus noteerde — voor het RK. Seminarie te Warmond.

Het bracht f 6,— op, wat niet weinig is vergeleken met bij voorbeeld een bedrag van f 3,50 voor een oorspronkelijk handvest van Graaf Willem IV van 22-8-1338, houdende „dat alle schepen uit Oostland de Maaze inkomende, zonder ontladen naar Dordrecht moeten opvaren en aldaar ontladen”, of — om in dezelfde rubriek te blijven als het handschrift betreffende het Huis Tol — een beschrijving van de oude adellijke hofstad Endegeest, waarvoor Bode1 Nijenhuis slechts f 2,75 betaalde.⁸ Het manuscript van het Huis Tol ging niet naar de bibliotheek van het Seminarium te Warmond.⁹ Het bleef in het bezit van Meylink, zoals blijkt bij de veiling van zijn nalatenschap, bij Nijhoff in Den Haag op 14 november 1864.¹⁰

Het werd gekocht voor f 2,25 door Mr. J. W. baron d'Ablaing van Giessenburg, lid van de Hoge Raad van Adel en schrijver van verscheidene werken op het gebied van de Nederlandse adel en de heraldiek.

Na zijn overlijden kwam het handschrift voor de derde maal onder de hamer, en wel op 17 november 1892, eveneens bij Nijhoff.¹¹ Eigenaar werd, voor f 5,—, A. A. Vorsterman van Oyen, genealoog-verzamelaar, schrijver onder

meer van het bekende Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche families, en mededirecteur van het op zakelijke leest geschoeide Genealogisch en heraldisch archief te Rijswijk. Vorsterman van **Oyen** kopieerde het handschrift en bood het origineel voor f 75,— aan aan Hans **Toll** in Stockholm en tegelijkertijd aan Jozephus Levinus van **Toll** in Lausanne.¹²

Hans **Toll**, telg uit een Baltisch-Zweeds adellijk geslacht, Kamerheer van de koning van Zweden, was in die dagen juist bezig een studie te maken van Nederlandse middeleeuwse geslachten in het algemeen en van het oude Hollandse geslacht van Tol in het bijzonder. Uitvoerige publikaties in Nederlandse periodieken, zoals de Navorscher en de Wapenheraut, getuigen rond de eeuwwisseling van de speurzin en eruditie waarmee Hans **Toll** zijn afstamming uit het Hollandse middeleeuwse geslacht van Tol trachtte te bewijzen.

Hans **Toll** antwoordde per brief van 3 december 1892 aan Vorsterman van **Oyen**, het manuscript eerst te willen inzien en voegde daarbij: „je ne crois pas que j'achète le manuscript”, omdat hij — gezien de vele publikaties van Van Alkemade en Van der Schelling — niet in de grondigheid van de schrijvers kon geloven.

Zijn kans om het handschrift aan te kopen was echter reeds verkeken, want Jozephus Levinus van **Toll** had het inmiddels, bij schrijven van 28 november 1892, ongezien gekocht. Hij liet het per 3 december 1892 door een zaakwaarnemer in Nederland betalen, waarna het per aangetekende post van 16 december naar zijn adres in Lausanne, Riant **Site**, Montbenon, werd verzonden.¹³

Jozephus Levinus van **Toll**, in Arnhem geboren op 26 september 1851 als zoon van de, jaren in Indië gewoond hebbende, planter en suikerfabrikant Josephus Levinus van **Toll** en Margaretha Elisabeth Schaeffe, woonde het laatste kwart van de 19e eeuw als schilder in Lausanne.¹⁴

Hij huwde op 24 juni 1880 met **Frances Agnes Read**, geboren in Londen op 19 december 1856. Het huwelijk werd voltrokken overeenkomstig de ritus van de Kerk van Engeland, in het huis Harer Britse Majesteits minister te Bern, het burgerlijk huwelijk — op dezelfde dag — te Lausanne.¹⁵

De uit dit huwelijk geboren kinderen stierven — voor zover bekend — allen jong. Het echtpaar vestigde zich in **Bedford**, Engeland, waar de enige zoon, Josephus William **Emile**, geboren op 23 juni 1888 in Zwitserland te Villars sous Jens, op 25 november 1899 aan infectie na een blindedarmoperatie overleed.

Jozephus Levinus van **Toll**, volgens de overlijdensakte leraar aan een middelbare school in **Bedford**, stierf op 52-jarige leeftijd, ten gevolge van een hersenbloeding, op 3 april 1904.

Ondanks vele pogingen konden wij er niet in slagen het handschrift op te sporen en ons verhaal heeft wat dit betreft dus geen happy ending. Gelukkig echter berust in onze verzameling de kopie, die Vorsterman van **Oyen** in november 1892 vervaardigde, zodat we toch van de inhoud van het geschrift op de hoogte zijn (zie afb. 11 en 12).

Beschrijving en datering van het manuscript

Het handschrift betreffende het Huis Tol is nooit eerder beschreven. Schotel maakt er in zijn hiervoor genoemde boek *Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling*, geen melding van.

Dit behoeft ons niet te verwonderen wanneer wij bedenken, dat hij de verzameling van Van Vollenhoven niet kende. Hoewel Schotel, zoals hij in zijn voorwoord vermeldt, „een zo uitvoerig mogelijk Register der Handschriften van Alkemade wenschte te geven”, moet hij enkele regels lager bekennen: „Ik heb in het vierde Deel slechts weinige Handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling kunnen vermelden, wjl ik de vermaarde Verzameling van den Weled. Gestr. Heer C. van Vollenhoven, te Rotterdam, niet heb mogen inzien”.

Uit de omschrijvingen in de opeenvolgende veilingkatalogi weten we evenwel, dat het handschrift 150 bladzijden telt, in octavo-formaat, en is gebonden in perkament.

Voor we ons nu met de inhoud gaan bezighouden, willen we trachten te benaderen wanneer het is geschreven.

De katalogus van 1848 vermeldt alleen Van Alkemade als auteur. De kopie van Vorsterman van **Oyen** geeft echter ook Van der Schelling als schrijver aan.

Wat hun samenwerking betreft, deze omvat een periode van ongeveer twintig jaar. Zoals we zagen, vond het huwelijk van Van der Schelling met de dochter van Van Alkemade plaats in 1717. Hun eerste, gezamenlijke, gedrukte werk verscheen in 1728. Aangezien Van Alkemade is overleden in 1737, moet een deel van het handschrift — zo niet het geheel — dateren van voordien.

De vermelding in het handschrift van een passage uit Simon van Leeuwen's *Batavia Illustrata* wijst erop, dat het geschrift na het verschijnen van dit boek in 1685, moet zijn ontstaan.

Een tweede aanwijzing kan men putten uit een in het manuscript voorkomen- de tekening van het Huis Tol, die overeenstemt met een tekening van het huis, die we kennen uit een handschrift betreffende het Huis *Alkemade*,¹⁶ dat uit 1687 stamt.

Het handschrift van het Huis Tol laat zich op grond van de beschikbare gegevens niet nader dateren. We zouden het origineel onder ogen moeten krijgen om te beoordelen in hoeverre het van de hand van Van Alkemade is en in hoeverre van die van Van der Schelling.

De inhoud van het manuscript

Met behulp van de kopie zijn we in staat de inhoud van het handschrift te beschrijven. Het bestaat uit de volgende drie delen:

1. *Beschrijvinge* van de *Hofstede van Tol* volgens de *egte bescheiden*.

Dit gedeelte bevat een beschrijving van de geschiedenis van het Huis Tol, in hoofdzaak gebaseerd op een 17-tal uittreksels, voornamelijk uit leenbrieven betreffende het huis en daarbij behorende goederen. Deze beschrijving beslaat het tijdvak van 1272 tot 1579: dus tot kort na de eerste verkoop.¹⁷

2. *Documenten en bewijzen*

In deze afdeling zijn 13 van de in de vorige rubriek in extract vermelde stukken in extenso uitgeschreven. Van vier dezer in het latijn gestelde brieven is bovendien aan het slot de korte inhoud in vertaling weergegeven.

3. *Genealogie van de Edele Heeren van Tol*

Het derde deel wordt in beslag genomen door de in die dagen gangbare genealogie van de familie van Tol, als jongere zonen van Van Teylingen gesproten uit het Hollandse gravenhuis. De genealogie vangt aan omstreeks 994 met Arnout, 3e graaf uit het Hollandse huis en loopt tot het midden van de 17e eeuw, met als laatste vermelding „**Gijsbert** van Tol, jongeman tot Wassenaar, nog levende”.

Het handschrift bevat 9 tekeningen. Op de eerste bladzijde het wapen van Tol en twee tekeningen van het huis: het Oude Huis Tol, waarvan een natekening is gereproduceerd in het Leidse jaarboekje van 1967, blz. 191, en het Nieuwe huijs Tol, overeenstemmend met de hierboven besproken tekening in het manuscript van het Huis Alkemade. Vervolgens 4 tekeningen van lakzegels: van Dirk van Teylingen (bij het charter van 1272 en bij de brief van 1306), van Hendrik van Naaldwijk (bij een handvest van 1471) en van hertog Willem van Beieren (bij de zoenbrief van 1413 inzake de moord op Aleid van Poelgeest).

Dan is er een afbeelding van een grafzerk in de kerk van Koudekerk „in het Choor aan de Zuidzijde” van „Heer **Arent** Pietersz. van Tol, Priester, sterft int jaar **onses Heeren 1563**”. Deze tekening, ook voorkomend in een handschrift van de bekende genealoog Wouter van Gouthoeven (1577-1628) ¹⁸ wijkt op een aantal punten af van een schets op het Gemeentearchief van Utrecht, van de wapenschilder **Engelbert** van Engelen (ca. 1660-1725).¹⁹ De tekening bij Van Alkemade toont het hoofdwapen van Tol, met de wapenspreuk In te domine speravi, met er omheen de kwartier-wapens Tol, **Zwieten**, Cralingen en Oudshoorn. De laatste afbeelding in het handschrift van Van Alkemade en Van der Schelling is er een van de gevelsteen van het nieuwe huis Tol, anno 1675, met de wapens La **Torre**, **Kuylenburg**, Poelgeest en Dorp.²⁰

Hoe kwam Van Alkemade aan zijn materiaal voor dit geschrift over het Huis Tol? Kopieerde hij de oorkonden uit het toenmalige huisarchief? Uit de archieven van de grafelijkheid?

Vergelijking met de bestaande verzamelingen leert, dat de in het handschrift voorkomende oorkonden zijn afgeschreven van de zogenaamde Collectie Van Dorp. Deze collectie bevat afschriften van oorspronkelijke stukken uit het oude

huisarchief van Tol en is ontstaan, doordat Jonkheer Arend van Dorp, sekretaris van Prins Willem 1, die het Huis Tol in 1567 kocht, de archivaliën in 1588 door een notaris liet kopiëren. Van de 34 oorspronkelijke stukken bestaan er ten minste 22 ook thans nog en bij collatie blijkt, dat de afschriften in de Collectie Van Dorp met grote zorgvuldigheid zijn vervaardigd.

Van Alkemade heeft inzage in deze collectie afschriften gehad en alle in zijn handschrift voorkomende akten, met name fol. 1 tot en met fol. 27 vso, daaruit overgeschreven. Uittreksels van 23 van de 24 door Van Alkemade overgenomen stukken zijn opgenomen in het Leids jaarboekje van 1957.²¹

De waarde van het handschrift betreffende het Huis Tol

Uit het bovenstaande blijkt, dat het handschrift geen stukken bevat, die niet reeds uit andere bron bekend waren. Ook de genealogie verschaft nauwelijks enige nieuwe informatie.

De waarde van het handschrift is evenwel gelegen in de daarin voorkomende tekeningen. Van het renaissance-kasteel Tol ²² is, behalve de tekening in dit manuscript, slechts één afbeelding bekend.²³ Daar de betrouwbaarheid van deze tekening van Schoemaker niet hoog kan worden aangeslagen, zou het alleen reeds om deze reden van belang zijn te kunnen beschikken over de tekening van Van Alkemade – waar we het thans slechts moeten doen met de kopie daarvan door Vorsterman van Oyen.²⁴ Van Alkemade was 21 jaar toen het huis in 1675 afbrandde en kon het dus zeer wel uit eigen aanschouwen gekend hebben. Mogelijk echter hebben Schoemaker en Van Alkemade zich beiden van een oudere afbeelding bediend.

Een tweede reden, waarom wij ons veel moeite hebben gegeven het originele manuscript op te sporen, is gelegen in de vermelding van een tekening, waarvan wij niet weten of deze betrekking heeft op een van de afbeeldingen die ook in onze kopie voorkomt, of dat hier wordt bedoeld op een losse tekening, die zich in 1892 niet meer bij het handschrift bevond. In ons exemplaar van de **veilingkatalogus** van 1848, stelde Bode1 Nijenhuis bij de vermelding van het handschrift van het Huis Tol de volgende aantekening: „met teek. van een Kasteel van Tol dr. d. Baron van **Lokhorst** tot Vrijenhoeven, in 1820 aan **burgemr. C. van Vollenhoven**”. Wellicht is hier sprake van een tot nu toe niet teruggevonden vroeg-negentiende eeuwse tekening van het huis.

Naast de curiositeitswaarde, die het manuscript van Van Alkemade en Van der Schelling bezit, is – zoals reeds ter sprake kwam – het terugvinden van het oorspronkelijke handschrift van belang voor de datering.

Ten slotte moet bovendien worden rekening gehouden met de mogelijkheid, dat het origineel gegevens bevat, die bij het kopiëren in 1892 niet zijn overgenomen. Misschien is dit wishful thinking, maar een enkele illusie blijven wij graag koesteren.

AANTEKENINGEN

1. Kronijk van het Historisch gezelschap te Utrecht, 4e jaargang, 1848, blz. 19.
2. Catalogus van eene alleszins uitgebreide verzameling handschriften, originele perkamenten brieven en andere stukken, en eenige gedrukte werken, oudheden en zeldzaamheden; voorts onderscheidene gouden, zilveren en koperen penningen en munten; in de **XVIIe** en de eerste helft der **XVIIIe** eeuw bijeenverzameld door **Kornelis** van Alkemade en Mr. Pieter van der Schelling. Al hetwelk verkocht zal worden op Maandag den **17den** Januarij 1848 en volgende dagen, des Voormiddags ten 10 en des Avonds ten **6** ure, in Het Huis met de Hoofden, op de Keizersgracht, bij de Leliegracht.
3. P. C. Molhuysen, P. J. Blok, e.a., Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Leiden, 1911-1937.
4. Van Stockum's Antiquariaat C.V., Den Haag. Veiling 23 november 1971, no. 1273.
5. Elders vond ik als geboorteplaats Rotterdam vermeld. De hier gebruikte gegevens betreffende Van Alkemade en Van der **Schelling zijn** ontleend aan de hierboven aenoomde werken 1, 2 en 3, alsmede **aan** het boek van G. D. J. Schotel: Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling. Breda, 1833. Voorts aan de aantekeningen in handschrift van mr. T. J. Bodel **Nijenhuis** in mijn **exemplaar** van dit laatstgenoemde werk alsmede in mijn exemplaar van de Veilingkatalogus van 1848.
6. Veilingkatalogus, blz. 27, no. 54.
7. Idem, blz. 45, no. 23.
8. Idem, blz. **26**, no. 47.
9. **Kronijk** van het Historisch gezelschap te Utrecht, 5e jaargang, **1849**, blz. 457.
10. No. 356. **veilingkatalogus** van **14-11-1864**. Nijhoff. Den **Haag**, geschonken aan de Vereniging ter bevordering **van** de belangen **des** boekhandels en in **depôt** gegeven bij de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.
11. No. **766**, **veilingkatalogus** van 7-11-1892, Nijhoff, Den Haag. Zie verder noot 10.
12. Dossier Van Tol (1), Centraal bureau voor genealogie, Den Haag.
13. Als noot 12.
14. Archives Municipalité de Lausanne.
15. Burgerlijke stand, gem. Arnhem (woonplaats van de echtgenoot in 1880).
16. Het huys Tol. Pentekening in cirkel $\varnothing$ 9 cm in: Huis van Alkemade 1, fol. 95 vso., handschrift van 1687, door Cornelis van Alkemade. Leidse bibliotheek, no. 3204, Gem. archief. Leiden.
17. D. van Tol, De goederen van het Huis Tol te Koudekerk, sedert de stichting tot aan de eerste verkoop (ca. **1300-1567**). Leids jaarboekje **1957**. p. **65-99**.
18. M. S. **Wouter van Gouthoeven**, folio **GO** vso. In **partikuliere** verzameling.
19. Engelbert van Engelen, Graft en Wapen der kerken van Utrecht. 111, 120. Bibliotheek over Utrecht, no. 1841, Gem. **Arch.** Utrecht.
20. Zie Leids jaarboekje 1967, **194** en **199**, noot 37 en 44.
21. Als **16**, bijlage C, blz. **ev.**, nrs: 1, 2, 11, 12, 5, 20 (34, 48, **56**), 21 (35, 49, **57**), 22 (**36**, 50, **58**), 23 (37, 51, **59**), **67**, **68**, **69**, 80, 78, 77, 7, 8, 84, **86**, 87, 88, 89, 90. Het enige niet in het Leids jaarboekje van 1957 opgenomen stuk betreft de belening van Jan Vos, bij overlijden van Dirk Hoogstraat, met een korentiende te Koudekerk. **31-5-1413**. Archief Huis Tol, no. 3, Algemeen Rijksarchief, Den Haag.
22. D. van Tol, De gedaanteverwisselingen van het Huis Tol, Leids Jaarboekje 1967, blz. **190**.
23. Idem, blz. **196**, no. 2, en afbeelding **16** aldaar.
24. Idem, blz. **191** (afbeelding).

ILLJSTRATIES

Afb. 11. Goudleren band van de in 1892 vervaardigde kopie van de beschrijving van het huis Tol te Koudekerk door Van Alkemade en Van der Schelling.

Coll. D. van Tol, Amsterdam.

Afb. 12. Folio 1 uit deze kopie.

LIJNCLICHE

Veilingcatalogus van 1848 met aantekeningen van mr. J. T. **Bodel** Nijenhuis.

„DONDER EN BLIXEM” OP BERGENDAAL

door

J. J. Bergman

Bergendaal in **Voorhout** was in de eerste helft van de vorige eeuw de buitenplaats van Agatha Wilhelmina Twent, gehuwd met Otto Anne Graaf van Bylandt. Zij kocht het landgoed van **Matthias Temminck**,¹ die er slechts vier jaar eigenaar van was geweest nadat hij in 1801 de bezitting door koop had verworven van Henriëtte M'adeleine Eschauzier, weduwe en universeel erfgename van mr. W. **Stiphout** Dallens, die het goed op zijn beurt beërfde van zijn moeder, Elisabeth **Koesen**.

Deze Elisabeth **Koesen** nu was als laatste met het oud-adellijk landgoed beleend, want Bergendaal was een leen; in origine ontstaan uit een achterleen van Teylingen. Daarover in het tweede deel van dit artikel meer. In het eerste deel wil ik mij bepalen tot een jachtvergriep, dat op Bergendaal plaats vond en voor de hoge vierschaar van het baljuwschap Noordwijkerhout werd berecht.

De bedrijven spelen zich af in 1797. In de duinen van **Stiphout** Dallens wordt de jachtopziener Duivenvoorden door de familie Rooijakkers gemoesteed als hij hun knecht, Jacob Zwanenburg, onder verdenking van stroperij, aanhoudt. Ze zullen hem, Duivenvoorden, wel even **mores** leren, „wat donder, wat blixem”! De zaak ging aan het rollen en rolde nog in oktober van dat jaar, toen een „**practisyn**”² er zich mee ging bemoeien.

De bron voor het verhaal is een bundeltje losse papieren in een 18e **eeuws eedboek** van het baljuwschap **Noordwijkerhout**.³ Aan de hand van een daarbij liggende brief zou verklaard kunnen worden, hoe deze stukken in het **eedboek** verzeild zijn geraakt.

Die brief, gericht aan Frederik Booi, secretaris van de hoge vierschaar van het baljuwschap, die in Leiden aan het Rapenburg woonde, luidt:

4 oktober 1797

per schuit die des avonds om 10 uuren te Leide is

Amice!

Terwijl ik mij hier bij mijn zwager bevinde, worde ik geconsulteerd door Gerrit Rooijakkers en zijne huisvrouw **Marijtje** van der Salm, mij berichtende dat zij door de Hoge Vierschaere van de vier ambagten zijn gecondemneerd in eene boete van **f** 47-5 ieder, (daaronder de kosten begrepen) ter zake dat zij een geweer aan zekeren Willem Duivenvoorde zouden ontweldigd hebben, alsmede door hunnen knecht, Jacob Zwanenburg, die door genoemde Hoge **vierschae**r gecondemneerd is in een boete van **f** 45- ter zake dat hij op den grond van **Stiphout** Dallens zou gejaagd hebben. Er schijnt in die zaken een bizonderen samenloop van omstandigheden plaats te hebben, welke mogelijk wel den moeite waardig is, dat een practisyn zich daar eens mede bemoeide, gelijk ik vastelijk besloten hebben, **zoo** ik bevestigd worde in de vreemde gebeurtenissen, welke **daarmede** gepaard gegaan hebben, volgens bekomen informatie, welke ik mij een fête zal maken nader te onderzoeken.

Wees dus **zoo** goed mij in name der gecondemneerdens te doen toekomen copie dier vonnissen, **zullende** de kosten daarvan door mij aan U betaald worden, bij de eerste gelegenheid dat ik U ontmoete, het welke te langsten aanstaanden Saturdag zijn zal:

Ik insistere daarop te meer, omdat ik **ondericht** worde dat men die vonnissen aan de gecondemneerden heeft geweigerd, en verzoeken in alle **gevallen** bericht, of die aan mij ook geweigerd worden, dan niet, ten einde ook in dat geval mijne maatregelen te nemen.

Noordwijkerhout 4 oktober 1797

Ik ben met achting
(w.g. onleesbaar ⁴)

De stukken met betrekking op het vonnis zijn nu blijkbaar door de secretaris uit het dossier gelicht en waarschijnlijk aan de briefschrijver ter inzage gegeven, waarna ze niet in het dossier zijn teruggelegd, maar in het **eedboek** zijn terechtgekomen. Nergens blijkt namelijk uit, dat het kopieën zijn. De stukken — hoewel op zichzelf niet zo belangrijk — zijn voor ons interessant omdat de zaak zich op Bergendaal afspeelde.

De bundel begint met een extract uit het register der resolutiën van het Provinciaal Committé van Holland inzake de benoeming der Welgeboren Mannen van het rechtscollège van het baljuwschap, bestaande uit Noordwijkerhout, Lisse, Hillegom en **Voorhout** voor het jaar waarin deze zaak plaats had, als bewijs voor de practisijn dat de bewuste welgeboren mannen toen inderdaad rechterlijke macht bezaten.

In de notulen van 21 augustus 1797 van de vierschaar wordt voor het eerst gewag gemaakt van het vergrijp tegen de overheid door Jacob Swanenburg, Gerrit Rooijakkers en zijn vrouw **Marijtje** van der Salm.

Op die zitting verklaarde Willem Duivenvoorden, oud plm. 40 jaar, jachttopziner in de genoemde ambachten, onder ede:

„dat hij getuige op 21 Julij laasteleden des avonds **omtrend** half negen **Uuren**, zig heeft bevonden in 't duin van Bergendaal, toebehoorende aan den Heer **Stiphout** Dallens, leggende onder Voorhout, dat hij toen heeft gezien de persoon van Jacob Zwanenburg, uit het duin komende met een **Gelade** Snaphaan, dat hij getuige daar op aan den voornoemde Jacob Zwanenburg **gevraagt** heeft, waar hij heen had geweest met dat geweer, dat Jacob Zwanenburg hem daarop heeft geantwoord ik heb 't einde der rogge geweest, om te zien of daar iets zat, dat hij getuige daarop aan Jacob Swanenburg onder het oog heeft gebragt, dat hij zulks niet mogte doen, want dat ieder vrijheid hadt op zijn eigen grond, dat Jacob Zwanenburg daar op **zeide**, dat hij permissie had van Gerrit **Rooijakkers** want dat hij dat hoekje het welk is leggende voor zijn hek gehuurd hadt.

Dat de getuige daarop aan hem heeft gezegd dat hij niet uit het hoekje maar van de duin kwam, en dat hij hem daarom Gijzelde, **neemende** hij vervolgens aan de voornoemde Jacob Zwanenburg, zijn geweer af, zeggende, als gewoonlijk, ontjouw jou dag.⁵ Dat daar op de voornoemde Jacob Zwanenburg heeft geroepen aan Gerrit Rooijakkers **deszelvs** vrouw en zoon, welke daar dicht bij stonden, hij neemt mijn geweer af, en vervolgens weer: hij neemt mijn geweer af, dat is al **mooij**.

Dat daar op de vrouw van Gerrit Rooijakkers naar hem is toe komen lopen, zeggende wat donder wat **blixem**, zult gij het geweer van Gerrit afneemen, dit is 't geweer van Gerrit, **slaende** hem tot vier differente **maalen**, en rukkende hem in 't haar, een geheele bos uit zijn hoofd,

Dat Gerrit Rooijakkers en zijn zoon, mede bij hem is gekomen, en ook hun handen aan 't geweer geslagen hebben om hem 't zelve afteneemen, 't welk hij tog niet wilde overgeeven, dat intusschen de vrouw van Gerrit Rooijakkers haar hand heeft geslagen op haar zak, waar in zij zo hij getuige onderrigt is, gemeenlijk een mes draagd, en in woede uitraasende **zeide** als ik voor den donder en blixem mijn mes bij mij hadde, zou ik jou in je ziel **steeken**, dat al verder de meid van Gerrit Rooijakkers daar al mede bij gekomen zijnde, zij met hun vieren (hebbende Jacob Zwanenburg er bij gestaan dog zonder iets te doen) hebbende zij getuige met hun vieren gedwongen door overmagt zijn geweer overtegeeven,

Dat hij get: gedurende dat worstelen om 't geweer, hen wel verscheide **maalen** onder 't oog heeft gebragt of zij wel wisten wat zij **deede**, dat hij een beedigd persoon van de Vierschaar was, en dat hun geheele boel er mede na blixem zoude gaan, waar op Gerrit Rooijakkers **zeide** ik geef er niet om, laat mijn geheele Boel na de blixem gaan, 't is verdomt als jij het geweer hebben zal.

Geevende hij getuige voor meden van **weetenschap** alle 't voorszaid is, also te hebben **gehoort**, gezien, bijgewoont en ondervonden, en alle 't zelve alsnog te hebben in goede geheugenisse, zeggende tot bevestiging **vandien**: **Zoo** waarlijk helpe mij God Almagtig."

In de zitting van 30 augustus eiste de baljuw tegen Jacob Zwanenburg (die verstek had laten gaan) een boete van 50 gulden ter zake „in het duin van Bergendael onder Voorhout met een geladen snaphaan te komen jaegen als direct strijdende tegen het 2e articul van het **placaet** van het Regt van de jagt in geheel Holland”.

De **wél** verschenen Gerrit Rooijakkers en zijn vrouw werden op de volgende punten ondervraagd (het bij de antwoorden telkens herhaalde „de gedaagde in persoon zegt” is hier weggelaten):

1. Zijn gedaagdes **naem**, ouderdom, woonplaats, geboorteplaats en middel van **bestaen**?

(Antwoord) Genaamt te zijn Gerrit Rooijakkers, oud 43, 44 a 45 jaar, als wetende het zo regt niet, woonende onder Voorhout, geboore in de Meyery van Den Bosch, zijnde van zijn middel van bestaan een bouwver en een teelboer.

2. Of op Vrijdag den 21. Julii **deezes** jaers den opzichter van de jagt Willem Duivenvoorden het gelaeden geweer, waarmede Jacob Zwanenburg in 't duin van Bergendael was gaen jaegen, hem niet heeft ontnomen?

Dat Willem Duivenvoorden van Jacob Swaenenburg op zijn gedaagde in persoons werf tusschen de takken schelf en de Hooybarg het geladen geweer heeft ontnoomen.

3. Of Jacob Zwanenburg als toen niet geroepen heeft om hulp, seggende: hij neemt mijn geweer af, dat is nog al mooi?

Neen. Ik heb hem niet hooren roepen.

4. Of zijn gedaagdes huisvrouw daarop niet is komen toelopen en gezegd heeft: Wat donder, wat blixem, zult gij 't geweer van Gerrit afneemen?

Dat hij zijn vrouw heeft hooren zeggen: Wat donder, Gerrit, zal jij het geweer van je grond laten wegneemen.

5. Of zijn gedaagdes huisvrouw Willem Duivenvoorden daarop niet tot **viermaelen** toe heeft geslagen en hem een bos hair uit zijn hoofd heeft gerukt, seggende: daer, dit is 't geweer van Gerrit?

Dat zijn vrouw wel het geweer heeft aangenoomen, maer Jet gezien heeft dat zijn vrouw Willem Duivenvoorden geslagen en hem een bos hair uit zijn hoofd heeft gerukt.

6. Of zijn gedaagdes huisvrouw met behulp van hem gedaagde en zijn zoon en meid het geweer niet aen Willem Duivenvoorden heeft ontweldigd?

Dat hij wel het geweer, als zijnde zijn goed en hetwelk Willem Duivenvoorde in zijne handen had, heeft aangegreepen en vastgehouden, totdat Willem Duivenvoorden het heeft losgelaten.

7. Of hij niet moet bekennen zig, door dat **afneemen** van 't geweer met geweld tegen de Justitie feitlijk te hebben verzet?

Zig niet verzet te hebben, als hebbende het geweer maer aangevat en vastgehouden, tot hij het heeft losgelaten.

De achtste en negende vraag — of gedaagde bekende schuldig te zijn en wat

hij tot zijn verontschuldiging kon aanvoeren — vervielen, waarna Gerrit zijn verhoor met een kruisje ondertekende, samen met de secretaris van het rechtscollege Frederik Booij.

Het verhoor van **Marijtje** van der **Salm** verliep als volgt:

1. **Haer** gedaegdes naem, ouderdom, woonplaats, geboorteplaats en middel van **bestaen**?

Genaamd te zijn Marijtje van der Zalm, getrouwd met Gerrit Rooyakkers, oud te zijn 46 jaar, woonende onder Voorhout op de duinwooning van Anthony Kok, geboortig van Wassenaer.

2. Of op Vrijdag den 21 Julii **deezes** jaers den opzigter van de jagt Willem Duivenvoorden het gelaeden geweer, waarmede Jacob Zwanenburg in 't duin van Bergendael was gaen jaegen, hem niet heeft ontnomen?

Dat Willem Duivenvoorden van Jacob Swaenenburg, welke met een geladen geweer uit het duin kwam waer hare aardappelen staan, het zelve geweer op haer Erf heeft afgenoomen.

3. Of Jacob Zwanenburg **alstoen** niet geroepen heeft om hulp, zeggende: hij neemt mijn geweer af, dat's nog al mooi?

Neen, zoo veel ik ervan gehoord heb, niet.

4. Of zij gedaegde daerop niet is komen toelopen en gezegd heeft: Wat donder, wat blixem, zult gij 't geweer van Gerrit afneemen?

Ja, dat heb ik gezegd.

5. Of zij Willem Duivenvoorden daerop niet tot viermaelen toe heeft **geslaegen** en een meenigte hair uit zijn hoofd gerukt, zeggende: daer, dit is 't geweer van Gerrit?

Neen.

6. Of zij gedaegde toen Willem Duivenvoorden evenwel 't geweer niet wilde **overgeeven**, met **haer** hand op **haer zack** heeft geslaegen en gezegd: als ik voor den donder en bliksem mijn mes bij mij **hadde**, zou ik jou in je ziel **steeken**?

Neen, maar ik heb wel het geweer aangevat en zoolang vastgehouden tot mijn man daarbij is gekomen, toen heb ik het losgelaeten.

7. Of zij gedaegde toen niet met behulp van **haer** man, zoon en meid het geweer aen Willem Duivenvoorden hebben ontweldigd?

Mijn man heeft het geweer gehouden.

8. Of zij niet wist dat Willem Duivenvoorden door de Hooge **Vierschaer** was aangesteld tot opzigter van de jagt?

Daar weet ik niet af.

De vragen negen, tien en elf over verzet tegen de justitie, strafbaarheid en redenen voor verontschuldiging vervielen ook hier, waarna **Marijtje** haar **verhoor** voluit met haar naam ondertekende, eveneens samen met Frederik Booij.

Voor de volgende zitting, die van 13 september, zijn blijkbaar naar aanleiding van de zevende vraag aan **Marijtje** van der **Salm**, ook Gerrit Rooijakkers'

(stief)zoon Jan van der Zalm en de dienstbode Maartje van Steijn opgeroepen. Zij zijn echter niet verschenen, evenmin als de opnieuw opgeroepen Jacob Zwanenburg.

Veertien dagen later verscheen Zwanenburg wél. Hij bekende „schuldig te zijn aen hetgeen waarover hij bij den bailliuw is geactioneerd en denwelke tegens hem op den 30. augustus 1797 is eisch gedaan (de boete van 50 gulden), en verzocht daaromtrent moderatie.” De welgeboren mannen veroordeelden hem daarop tot een boete van 25 gulden „mitsgaders in de kosten, welke getaxeerd worden op een en twintig guldens.”

Bij deze notulen van 27 september ligt een tweede verhoor van Gerrit Rooijackers en zijn vrouw, waaruit we nog iets meer te weten komen over het verloop van de vechtpartij met de jachtopziener.

1. Of op Vrijdag den 21. Julii II. toen Willem Duivenvoorden het geweer aan Jacob Zwanenburg ontnomen heeft, voornoemde J. Zwanenburg niet heeft geroepen om hulp, zeggende: hij neemt mijn geweer af, dat is nog al mooi? (Geschrapt is de aantekening: zo de gedaagde in persoon negatief mogt antwoorden, hem alsdan met W. Duivenvoorden confronteeren?)

Neen ik heb het niet gehoord. Zegt nader: toen ik er van nabij ben bijgekomen, heeft Jacob Swanenburg aan mij gezegt daar heeft Willem Duivenvoorden mijn geweer afgenomen.

2. Zo de gedaagde in persoon mogt bekennen, hem alsdan te vraegen: of hij gedaagde in persoon niet moet bekennen de Regters met leugens te hebben opgehouden?

Vervalt.

3. Of hij gedaagde in persoon nu niet bekend met behulp van zijn vrouw, zoon en meid 't geweer aen W. Duivenvoorden te hebben ontweldigd? (Indien hij gedaagde negatief antwoord, dezelve met W. Duivenvoorden te confronteren.)

Ik heb Duivenvoorden Zn zijn hair vastgehad en ik heb mijn handen aan het geweer geslagen, toen mijn vrouw hetzelfde reeds vast bad.

4. Of Willem Duivenvoorden onder dat worstelen om het geweer niet verscheide maelen gevraagd heeft: of zij wel wisten wat zij deden, dat hij een beeedigd persoon van de Vierschaer was, en dat hun geheele boel ermede na de blixem zoude gaen?

Dat niet gehoord te hebben.

5. Of hij gedaagde in persoon daerop niet heeft geantwoord: ik geef er niet om, laat mijn geheele boel na de blixem gaen, 't is verdomd, als jij 't geweer hebben zal?

(Zo de gedaagde in persoon op art. 4 en 5 negatief mogt antwoorden, met W. Duivenvoorden te confronteeren.)

Neen.

Willem Duivenvoorden zegt de gedaagde in persoon aan, dat *hij* het gezegd heeft.

De gedaagde zegt na de *confrontatie*: dat *hij* het niet gezegd heeft.

6. Of hij gedaagde dus niet wist, dat W. Duivenvoorden door de Hooge **Vier-schaer** was aangesteld tot opzichter over de Jagt?

Dat hij wist van hooren zeggen dat Willem Duivenvoorden oppasser was over de Jagt in deze Bailluagie.

7. Of hij dus niet moet bekennen, door dat gewelddaedig ontzetten van het geweer, zig feitelijk tegen de Justirie te hebben verzet?

Ik weet niet dat ik mij daaraan schuldig heb gemaakt.

8. Waarom hij gedaagde in persoon dan bij de Burger **Stiphout** Dalens heeft om vergiffenis is gaan vragen en **getragt** heeft door tusschenspraak van den Welgeboore Man **Wundel** het met de Bailliuw aftemaken?

Dat hij wlsk gedaan heeft omdat het zijn vrouw zig zoo aantrok en er ziek van was.

De vragen over schuldigheid en mogelijke reden voor verontschuldiging zijn weer achterwege gelaten en Gerrit ondertekent ook dit verhoor met een kruisje.

Aan **Marijtje** werden deze keer de volgende vragen gesteld.

1. Of op Vrijdag den 21 Julii ll. toen Willem Duivenvoorden het geweer aen Jacob Zwanenburg ontnomen heeft, voornoemde **J.** Zwanenburg niet heeft geroepen om hulp, zeggende: hij neemt mijn geweer af, dat is nog al mooi? (Zo de gedaegde in persoon negatief antwoord, **haer** alsdan met W. Duivenvoorden te confronteeren.)

Neen ik heb niet horen roepen, maar ik heb gezien dut Willem Duivenvoorden Jacob Swaanenburg het geweer ontnomen heeft, waarop ik daar naar toe geloopt ben.

2. Of zij gedaegde in persoon onder een aantal vloeken Willem Duivenvoorden niet tot viermaelen toe heeft geslaegen en een bos hair heeft uit zijn hoofd gerukt, zeggende: daer, dit is het geweer van Gerrit?

(Zo de gedaegde met neen mogt antwoorden dezelve met W. Duivenvoorden te confronteeren.)

Onder het uitspreken van eenige vloeken het geweer, hetwelk Duivenvoorden in zijn handen had, heeft aangevat.

Willem Duivenvoorden zegt de gedaagde in persoon aan, dat het een *waarheid* is 't geen in dit articul aan haar is *voorgehouden*.

De gedaagde in persoon zegt na de *confrontatie*, dat het niet waar is.

3. Of zij gedaegde in persoon, toen Willem Duivenvoorden evenwel 't geweer niet wilde overgewen, niet **haer** hand op **haer** zak heeft geslaegen en gezegd: als ik voor den donder en bliksem mijn **mes** bij mij **hadde**, zou ik jou in je ziel steken?

(Zo de gedaegde negatief mogt antwoorden dezelve wederom met W. Duivenvoorden te confronteeren.)

Dat het niet waar is.

Willem Duivenvoorden zegt de gedaagde in persoon aan, dat zij zulks gezegd heeft.

De gedaagde in persoon zegt na de confrontatie, dat zij het niet gezegd heeft.

4. Of zij gedaagde niet met behulp van **haer** man, zoon en meid het geweer aen Willem Duivenvoorden hebben ontweldigd?

Dat zij het geweer met behulp van haar man en meid Willem Duivenvoorden ontweldigd heeft.

5. Indien de gedaagde in persoon op art. 1, 2 of 3 na de confrontatie mogt bekennen, alsdan te vragen:

Of zij gedaagde in persoon niet moet bekennen in **haer** vorig verhoor de **Reg-**ters met leugens te hebben opgehouden?

Dat niet te kunnen zeggen.

6. Of Willem Duivenvoorden onder dat worstelen om het geweer niet **ver-**scheide **maelen** gevraagd heeft of zij wel wisten wat zij **deden**, dat hij een beeedigd persoon van de Vierschaer was, **endat** hun geheele boel er mede na de blixem **zoude** gaen?

(Zo niet, **haer** met W. Duivenvoorden te confrontereen.)

Dat niet gehoord te hebben.

De gedaagde in persoon zegt, nadat zulks bij Willem Duivenvoorden haar was aangezegd: het niet te hebben gehoord.

7. Of haar gedaegdes man daarop niet heeft geantwoord: ik geef er niet om, laet mijn geheele boel **nade** blixem gaen, 't is verdomt als jij 't geweer hebben zal?

Ik heb dat niet gezegd.

De gedaagde in persoon zegt, nadat Willem Duivenvoorden haar had aangezegd dat zij het gezegd had: het niet te hebben gezegd.

8. Als zij gedaegde in persoon op art. 6 conform mogt antwoorden, alsdan te vragen: of zij gedaegde nu niet moet bekennen, geweeten te hebben dat Willem Duivenvoorden **door** de Hooge Vierschaer was aangesteld tot opzigter over de Jagt?

Vervalt.

Ook bij dit tweede verhoor van **Marijtje** zijn de vragen over haar feitelijk verzet tegen de justitie, de strafbaarheid daarvan en mogelijke redenen voor verontschuldiging niet gesteld en zij bevestigt haar antwoorden met een forse handtekening.⁶

Het slot van de hele zaak kwam op 4 oktober toen de baljuw, mr. Isaac van **Buuren**, tegen Gerrit en **Marijtje** „**ter zaeke** van feitelijke resistentie aen Willem Duivenvoorden, beeedigd oppasser van de Jagt in deete Bailluage, op Vrijdag den 21. Julii deezes jaers (1797) door den gedaagden in persoon in **judicio** (= voor het rechtscollege) erkent en directlijk strijdende tegens de goede orde en 's Lands **ordonnantien**” een correctie eiste „als deeze Hoge Vierschaer zal oor-

deelen te behooren" en dat de gedaagden ook de kosten van justitie zouden moeten betalen.

De welgeboren mannen veroordeelden daarop ieder van de gedaagden tot een boete van 15 zilveren ducats of zeven en veertig gulden vijf stuivers met de kosten van justitie in deze zaak volgens taxatie door de welgeboren mannen.

Op diezelfde dag nog zijn Gerrit en zijn vrouw en Jacob Zwanenburg naar de practisijn in Noordwijkerhout getogen om met zijn hulp te trachten tot een herziening van het vonnis te komen. Of de practisijn daarin geslaagd is, is ons onbekend gebleven, maar we danken het toch aan zijn bemoeiingen, dat we de stukken over deze zaak met betrekking tot Bergendael bij elkaar vonden.

Het oud-adellijk huis Bergendael in de Looster

Uit de bezittingen, welke het geslacht Nagel te Voorhout had, is geleidelijk aan het oud-adellijk landgoed, later Bergendael genaamd, ontstaan.

„Johannes Nagel wordt in 1198 vermeld als voormalig bezitter van de Poel bij Naaldwijk. Het geslacht was echter tijdens Floris V te Voorhout en in de buurt gegoed" zegt. mr. S. Muller Hz.. in zijn Aantekeningen op het oude register van Graaf Florens.⁷

Hun goederen waren hoofdzakelijk gelegen aan en nabij de 's-Gravendam ⁸ in de Loostercampen en tussen de Dinsdagse watering en Rijnsburg.

Het eerstgenoemde complex nu behelsde de kern en oorsprong van Bergendael. Willem Nagel komt in de lijst van Teilingse lenen (ca. 1328) voor,⁹ met op zijn naam zes morgen land, waarvan twee morgen in de Broek „achter Daniël Jams.", twee morgen geest „achter Katerienen Niesen dochter" en „twie morghen die Bousc hieten dair huys in staen', ende dit goid heltmen van den here van Teylinghe." (T.L. 26).

Het zijn de laatstgenoemde twee morgen met 't huis welke wij, in verband met de belending der grafelijke goederen en de goederen der andere Nagels ¹⁰ alsook op grond van een verlei, voorkomende in de leenregisters van de grafelijkheid, mogen beschouwen als gelegen te zijn in de Loostercampen, uit welk leen het landgoed Bergendael is voortgekomen.

De Nagels, dit land in eigendom ontvangen hebbende, bouwden hier hun adellijk huis of hofstede, dat, als gebruikelijk, na opdracht aan de grafelijkheid hen weer in leen werd gegeven. Tot in de zestiende eeuw is dan ook het geslacht Nagel-van Velsen eigenaar van het landgoed, zoals ons het register van verlei aantoont.

In 1353 ontving Willem Nagel Daniëlszoon (kleinzoon van Willem Nagel), 10 morgen land in Voorhout bij de 's-Gravendam in leen en wel als een recht leen. Volgens aantekening in het leenregister heeft Willem van deze 10 morgen zijn echtgenote verlijftocht met twee morgen, waarvan zij dus na zijn dood het vruchtgebruik zou behouden.

Deze tien morgen zijn in 1371 opnieuw verleid. De juiste inhoud van dit

Velsen daarmee beleend werd. Daar tegenover droeg Warnaert van der Does aan de graaf, keizer Karel V, op: 8 morgen weiland, te houden als een recht leen, „als ‘t huijs ende hofstede gehouden wordt”, gelegen als volgt: in ‘t **Oost mette** banwateringe (de **Mallegatssloot**, vanouds de grens tussen Voorhout en Lisse), in ‘t West s’ Gravendam aan Dammas de Smitten-Veen, in ‘t Suijden **eenen** Ysbrant Willems **soons** landt, in ‘t Noorden **Herpen Claesz.** landt en het was belast met: negen stuijvers sjaers thins **ende** een oort. Deze acht morgen weiland zijn hem: tot **eenen** onversterffelijcken erfleen **gegunt ende** gegeven bij de Conincklijke Majesteijt, achtervolgende seecker appointement van de luijden van de finantie anno **XVc** ses en sestig nae Paesschen.

Op 27 april 1568 is jonkheer Adriaen **vander** Does, baljuw van Schieland, als erfgenaam van zijn oom Wamaert met al de goederen van Bergendael **be-**leend. Hij behoorde tot de edelen, die ‘t smeekschrift ondertekenden.

Of zijn goed verbeurd verklaard werd in de tijd van beroeringen is mij niet bekend. Wel was het aan de grafelijkheid teruggekomen, want de leenregisters vermelden dat in 1581 Maerten Ruychaver, bij decreet van het Hof van Holland, werd beleend met de helft van de 8 morgen weiland, welke hij gekocht had; enige jaren later, in 1583, evenzo met de andere helft. De goederen zijn echter spoedig daarop (7 juni 1585), in leen gegeven aan mr. Jacob de Jongh, als rentmeester van jonkheer Nicolaas van Bronchorst, weeskind van jonkheer Nicolaas van Bronchorst, heer van „de Stadt” (aan ‘t Haringvliet). Eerstgenoemde Nicolaas, geboren te Noordwijk, 1579, woonde na zijn huwelijk (**Josina** van Amstel van Loenresloot, 1598) aanvankelijk in Utrecht, maar later, vermoedelijk na de dood van zijn vrouw (1602?), aan ‘t Marctvelt (Lindenplein) te Noordwijk waar hij in 1606 stierf. Het Bergendaals leen kwam toen in handen van zijn zoon, die er mee werd begiftigd op 20 februari 1608. Deze zoon (ook Nicolaas geheten) stierf reeds in 1616 op 17-jarige leeftijd te Douai, waar hij studeerde.¹²

Bergendaal vererfde toen op zijn zuster, Wilhelmina van Bronchorst, (beleving 3 oktober 1617) en na haar overlijden in 1669 op jonkheer Willem Vincent von Wittenhorst, met wie zij hertrouwde nadat Bernard van den Bongerd van Nyenrode, haar tweede man, in 1642 overleden was.

De geschiedenis herhaalt zich. De vader overlijdt, de zoon erft: Johan Willem, in 1675; de zoon overlijdt, zijn zuster erft: Maria Adriana Alexandrina Theresia von Wittenhorst, gravin van Fresin. Zij verkrijgt het goed in leen op 12 oktober 1716.

Inmiddels wordt het tijd dat we aandacht besteden aan enkele afbeeldingen van Bergendaal waarvan de hierbij gereproduceerde tekening van Andries Schoemaker in diens Afbeeldingen der Adelyke en heeren huysen mitsgaders der Voornaamste Hoofdsteden van **Zuyt** Holland ons de hofstede laat zien zoals die in 1560 bestaan zou hebben. Een reproductie naar een anonieme tekening uit de verzameling Beelaerts van Blokland, die Bergendaal vertoont in 1718, bevindt zich in de prentverzameling van het Leids Gemeentearchief (nr. 87 125).

Beide afbeeldingen kunnen met betrekking tot hun historische juistheid in twijfel worden getrokken, gezien de beschouwing in Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland.¹³ Niettemin geeft het te denken dat in de leenregisters sinds 1581 alleen nog maar wordt gerept over acht morgen weiland als leengoed en het huis niet meer ter sprake komt. Is het verwoest of verbrand door Leidenaar of Spanjaard? Het zou de totale verandering van het beeld in 150 jaar kunnen verklaren en het wat primitief aandoende prentje uit 1718 welsprekender maken als te zijn een afbeelding van de bedrijfsgebouwen voor de landerijen van Bergendaal.

In 1725 verkocht Maria von Wittenhorst, gravin van Fresin, de bezitting aan mr. Willem Hendrik Hop te Den Haag, die op 2 augustus van dat jaar in dit leen bevestigd werd. Na diens overlijden is het **verlei** van Bergendaal pro forma overgegaan op zijn dochter Henriëtta Antonetta, echtgenote van **mr.** Thimon Boeij, substituut-griffier en le secretaris van het Hof van Holland, want haar moeder, Anthonetta Bise, weduwe van **mr.** Willem Hop, verkocht in 1772 Bergendaal met alle daaraangelegen bezittingen voor 9300 gulden van 6 groten 't stuk, aan Elisabeth **Koesen**, huisvrouw van Jacques (Jacob) Willem Dallens, baljuw van Monster en de goederen van Polanen, die op 5 november 1772 bij opdracht van Henriëtta Antonetta Hop, blijkens de registers als laatste, **daarmede** werd **verleid**.¹⁴

Zij breidde het landgoed door koop uit tot een omvangrijk bezit. O.a. kocht zij in 1793 1 morgen en 300 roeden land omtrent het **Mallegat** en in 1794 2 morgen en 400 roeden **bosland** met elzen- en essenbomen aan de Leidse trekvaart in de Bergendaalse polder. Zij, of haar zoon Willem **Stiphout** Dallens, die als erfgenaam van zijn moeder in 1797 eigenaar van Bergendaal werd, bouwde op de plaats waaromtrent voorheen de adellijke hofstede stond (circa 150 m meer zuidwestelijk), een landhuis, dat tot ver in de 19e eeuw heeft bestaan.

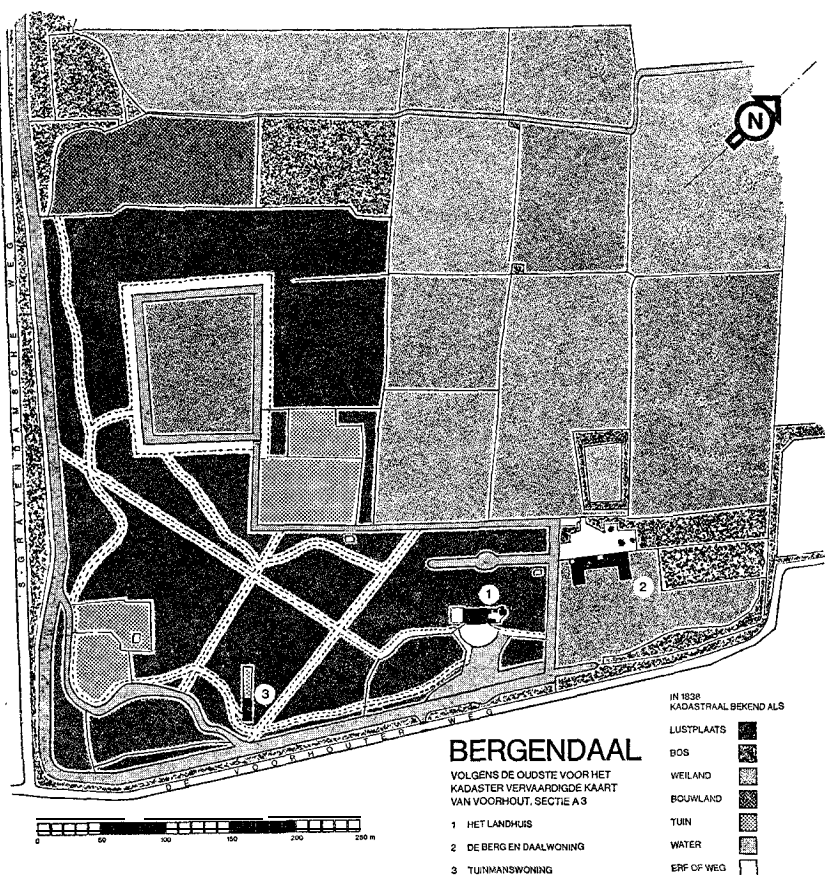
Hoe uitgebreid de possessie van Bergendaal in die tijden was, blijkt uit de verkoop-acte, welke op 15 april 1801 voor schout en schepenen van **Voorhout** is geregistreerd. In dat jaar nl. verkocht Henriëtte Madelaine Eschauzier, weduwe van mt. W. **Stiphout** Dallens en diens enige erfgename bij testament van 22 maart 1799, de gehele bezitting voor *f* 48.000 aan Matthias Temminck. De acte vermeldt een herenhuis, tuinmanswoning, tuin, boomgaarden, plantage, moestuin, stallingen, koetshuis en een kapitale boerderij bestaande uit een huis met een stal voor 40 koeien, paarden- en wagenstalling, drie schuren, twee hooibergen, een karmolen, boomgaard en plantage, benevens 56 morgen 202 roeden boomgaard, wei-, hooi-, teel- en **bosland**, alles bij, naast en achter elkander gelegen ten westen van het Keukenduin; daarnaast nog vele andere kapitale landerijen, boerderijen en woningen, w.o. de hofstede Bergamo en bossen en weiden in het Keukenduin; in totaal 18 partijen.

Matthias Temminck is slechts korte tijd eigenaar van Bergendaal geweest. Reeds in 1805 verkocht hij de gehele bezitting, welke tussentijds met nog

enige woningen en landerijen was vermeerderd, voor f 43.000 aan Agatha Wilhelmina Twent, huisvrouw van Otto Anne Graaf van Bijlandt.

Dit echtpaar heeft van Bergendaal een waar paradijs gemaakt. Zij woonden er met uitzondering van de felle wintermaanden het gehele jaar door. Dit blijkt o.a. wel uit het feit dat de graaf in het beleid van de gemeenten Sassenheim en Voorhout een vooraanstaande rol speelde. Zo was hij van 1810 tot 1817 maire van de beide dorpen, die in die tijd één gemeente vormden en vanaf 1817 tot op hoge leeftijd is hij onafgebroken lid van de gemeenteraad van Voorhout geweest.

Bij Bergendaal en ook bij Teilingen dat in 1808 werd aangekocht door de gravin van Bijlandt ¹⁶ heeft de graaf uitgestrekte beplantingen en parken laten

aanleggen, die deze plaatsen tot een aangenaam verblijf maakten. Zo besloegen de lustplaatsen van Bergendaal (plm. 15 ha) verscheidene percelen in de hoek 's-Gravendamscheweg-Loosterweg, welke met singels en lanen waren doorsneden en op verschillende plaatsen waren rustprieëlen, omgeven en versierd met beelden en waterpartijen, ingericht. De illustratie van Lutgers gunt ons een kijkje op het landhuis vanaf de Loosterweg.

Onder het personeel waren ook buitenlanders in dienst. Samuel **Billig**, geboortig van Leipzig, jager op Bergendaal, overlijdt er op **60-jarige** leeftijd in november 1818. De aangifte geschiedt door Joh. Fred. Siegmann, Jac. van Duijn en G. Hartveld.

De graaf van **Bijlandt** was een groot liefhebber en kenner van paarden. Geruime tijd lang werden jaarlijks op zijn landgoed enige rashengsten uit de Koninklijke Stoeterijen van Borculo ontvangen, die daar voor de merriën van de boeren, die van dichtbij en ver uit de omtrek naar Bergendaal kwamen, ter dekking **stonden**.¹⁸

De boerderij van Bergendaal werd in 1833 nieuw gebouwd, nadat het jaar tevoren, in september, een groot deel door brand was vernield.¹⁹

Na het overlijden van de gravin (in februari 1838 op **70-jarige** leeftijd) trok graaf Otto Anne zich, zelf ook oud en ziekelijk, uit het openbare leven in **Voorhout** terug. Hij vertoefde nog wel des zomers op zijn buitenplaats die hij in vruchtgebruik bezat, maar woonde voor het overige deel van het jaar in Den Haag. Hij bleek in die latere jaren van zijn leven een merkwaardige figuur in Voorhout. Stond bekend als zeer gierig en ging zo sjofel gekleed, dat hij eens, bij het sprokkelen op eigen grond, door een nieuw aangestelde veldwachter van **Voorhout** voor landloperij bekeurd **werd**.²⁰ Mede door zo'n voorval bleek het beter voor hem dat hij onder toezicht verkeerde en zo sleet hij de laatste jaren van zijn leven op huize Boschdal in Princenhage, waar hij de buurman was van zijn broer Willem Frederik, die op huize **Mastland** woonde.²¹ Daar stierf hij ook, de 20e februari 1857, **90** jaar oud. Voor Bergendaal was daarmee tevens het einde nabij.

De buitenplaats en ook 'Peilingen werden de 30e september 1857 te 's-Gravenhage geveild en 7 en 8 oktober daaropvolgend in het openbaar verkocht door notaris Joh. Willem van den Bergh, omschreven als volgt: Het aanzienlijk en uitgestrekt landgoed Berg en Daal met heerenhuizing, stallingen, koetshuis, boschwachters- en knechtswoningen en verder getimmeren, bosschen, **boomkwekerijen**, de bouwmanswoning, genaamd: De Berg en Daalwoning, met onderscheidene percelen extra beste en weltoegemaakte wei- of hooilanden, en uitmuntend teelland; voorts de ruïne van het slot Teylingen, met daarom loopende gracht, onderscheidene huizen, waaronder het huis genaamd **Klein-Teylingen**, arbeiderswoningen en erve, verschillende wei- of hooilanden, extra beste bouwlanden, waaronder eenige zeer geschikt voor de bollenteelt, uitgestrekte bosschen, **zoowel** met zware opgaande **boomen**, als met welig hakhout bezet, de Teylingerlaan, met de daarop staande tol en **tolmanswoning**,²² **afzan-**

derij, duingronden, alles met wildrijke **jagt**,²³ vischrijke vijvers en water, alsmede een los- en aanlegplaats in het dorp Sassenheim, nabij de brug, alles staande en gelegen in de onmiddellijke nabijheid van den Hollandschen **IJzeren** Spoorweg, Station Pieter Gijzenbrug, in de gemeenten **Voorhout** en Sassenheim.

De percelen met bouwval van Teilingen werden gekocht door jhr. mr. D. G. van Teylingen van Kamerik en jhr. H. F. van Teylingen van Hilvarenbeek.

Alleen de ruïne rest nog.

Van Bergendaal bleef niets meer over.

De woorden „**uitmuntend** teelland” en „**zeer** geschikt voor de bollenteelt” in bovenstaande omschrijving hebben het pleit gewonnen en werden door begerige ogen, die zochten naar areaal-uitbreiding, voor een waarheid als een koe aangezien. Het betekende de ondergang van het landgoed.

Haar geschiedenis, schuchter aangevangen, zoals we in dit artikel zagen, na de dood van de eerste Vrouwe van Teilingen, Catharina van Durbuy, eindigde **roemloos** na de dood van de laatste Vrouwe van Teilingen, Agatha Wilhelmina gravin van Bijlandt.

AANTEKENINGEN

1. Oud-bewindvoerder van de O.I.-Compagnie en oud-vroedschap van Amsterdam, wonende te Leiden.

2. Zoveel als een procureur, beoefenaar van rechtspraktijken.

3. Het bevat de eedformules van de Welgeboore Mannen, secretaris, steedhouder, **bailiws** bode, cipier, dienaars der justitie, **ijck-meester**, kooijman van een vogelkooije, **slagter** en **tonder** van runder-beesten in besmette stallen of weiiden. **chirurgiïns** en broodbakkers. Daarnaast verscheidene inschrijvingen van chirurgiïns'en **bakkers** die de eed hebben afgelegd, waarbij de broodmerken van de bakkers staan afgestempeld. Achter in het boek **zijn nog** enkele ~~gedrukte~~ keuren ingenaaid.

4.' **Ik heb geen vermoeden** wie de ondertekenaar mag zijn. Waar de briefsteller in de aanvang van zijn schrijven meedeelt dat hij zich bij zijn zwager in Noordwijkerhout bevindt, kan men denken aan een van de meesters in de rechten, die te Noordwijkerhout gevestigd waren of daar hun buiten hadden en die in familiërelatie met de man **zo** kunnen staan.

5. Een oom van schrijver van dit artikel, oud-jachtopziener, toevallig ook Willem **Duivenvoorden** geheten, doch niet direkt aanwijsbaar nazaat van de Willem Duivenvoorden in 1797, deelde desgevraagd mee, dat het gezegde „**Ontjouw** jou dag” gebruikelijk was bij een aanhouding, als men te kennen wilde geven dat de persoon in kwestie gedaagd kon worden.

6. Kwam de handtekening van Gerrit Rooijackers er nogal magertjes af, die van **Marijtje** van der Zalm ligt er niet om: met forse letters geschreven bedraagt deze een breedte van 15 cm.

7. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht, dl. **XXII**, blz. **90**.

8. De oude benaming van de 's-Gravendamscheweg. Zij is waarschijnlijk al tot stand gekomen tijdens het burggraafschap van **Dirc** van Teylingen en diende tot bekwame verbinding van de grafelijke domeinen die onder het ressort van Teilingen behoorden, van waar uit ook het onderhoud geregeld werd en de lasten verdeeld werden over de omliggende ambachten, die tevens hand- en spandiensten verplicht waren.

Ook Leeuwenhorst moest, als belanghebbende, bijdragen in het onderhoud, zoals nog blijkt uit een brief van 1594, waarin de houtvester meedeelt dat „des Graavendam” met wagens niet te gebruiken is en gerepareerd moet worden door Noordwijk, Noordwijkerhout, Voorhout en Lisse (m.s. C. van Alkemade over Leeuwenhorst).

De dam, in de Teilingse lijst (zie volgende noot) gespeld als sgrauendam en bij verscheidene belendingen van goederen in deze lijst ook Nortikerdamme en Noirtikerdam genaamd, liep recht voor de burcht Teilingen kustwaarts en strekte zich uit dwars door de **veenlens** tussen de binnenduinen van Noordwijk-Noordwijkerhout (Noordwijkerhoutse geest) en het binnenduingebied van Voorhout (Voorhouter geest). Aan de zoom van de zandgronden ontstonden de eerste agrarische bedrijven („hoven”) van waaruit het **veen**-gebied ontgonnen werd. Offem en Ter Lee westelijk van dit veen, Bergendaal ten oosten ervan, vormden wel de oudste en voornaamste ontginningscentra. Beide duinzomen hadden hun afwateringen, in het ambacht van Voorhout oorspronkelijk Molensloet, later Maandagse en nog weer later Dinsdagse watering geheten. In het ambacht van Noordwijkerhout in een vroeger stadium de Leewetering, later Maandagse watering genaamd. Het grillig beloop van deze wateringen, naar het wil voorkomen aangepast aan natuurlijke omstandigheden ter plaatse, verradt hun vroege ontstaan. De „**veenwatering**” (ook met de naam Swedt aangeduid; in 1657 verbreed tot trekvaart), tamelijk rechtlijnig, schijnt vermoedelijk eerst in de 14e eeuw te zijn gegraven. Zij doorsneed het veen overlangs in het midden, waar het drasland was, dat in de Teilingse lijst beoosten de sGravendam als sGraven land genoemd wordt, waaraan onmiddellijk grenzen de 7 morgen „broeclands” van Dieric Naghel van Voirhoute (T.L. nr. 15).

Zal het gebied, i.c. des graven land, bewesten de sGravendam al vroeg verveend zijn (Offem en het klooster Ter Lee), ook wat betreft het gebied ten oosten van de dam, in 1328 nog sGravendam, zijn de kaarten blijkbaar al spoedig geschud, als we lezen dat Jan van der Boechorst, die in 1385 zijn Boekhorstenburg opdraagt aan hertog Albrecht van Beieren (A.R.A.; Perk. Reg. der Charterk. v. Holl. Lib. 1111. Aelbrecht, fol. 228 vo.) en dit goed in leen terug ontvangt met nog „vier morgen veens van onsen veen” om turf uit te delven „tot des huus oerbaar vornoemt”, niet dichter bij terecht kan, dan „daer se hem onse Houtvester (van Teilingen) die nu ter tyt is, hem bewyst tusken der Delfte, ende Hilleghimmerbroec an die Oestside van onsen veen”. Even voorbij Halfweg-Lisse dus. Zover moet de veenwatering dan al gevorderd zijn, wilde Jan v. d. Boechorst beschikken over gereed vervoer naar zijn burg en gebruik maken van de „oerlof, ende macht uut dien vier morgen veens turf te doen graven tot des huus behoef vorsz. ende tot sinen, sonder vervoernisse (bederf, vernieling) syns goets, ende lien vorsz. also dicke, ende also veel, alse hem goedincken sal, of sinen leen volgher na hem.”

Bij opdracht van Ghysbreght v. d. Boechorst zijn deze vier morgen in 1553 aan het geslacht Van der Laen gekomen.

9. Reg. E. L. 1 Northollant fol. 79 399, A.R.A. Den Haag: Lijst van Teilingse lenen (Hierna ook afgekort: T.L.) na de dood van de Vrouwe van Voirne ende van Theylingen. De weduwe van heer Albrecht van Voorne, Catharina van Durbuy, gestorven in 1328, was met Teilingen verleid, nadat in 1283 de burcht door ontstentenis van wettig mannelijk oor van de leenman Dirc van Teylingen, aan de grafelijkheid was vervallen. Deze schenking heeft omstreeks 1290 plaats gehad en in 1293 (woensdag na de feestdag van Sint Maarten in de zomer) belooft Catharina aan haar neef, graaf Floris, het van hem verkregen goed terug te geven als zij weer een man nemen zal.

10. T.L. nr. 15: Dieric Naghel van Voirhoute; T.L. nr. 21: Dieric Naghel van Rensburgh. Ook T.L. nr. 16 geeft aanwijzingen omtrent de belendingen der Nagels.

11. Grootvader; hiermede wordt bedoeld Willem Nagel van plm. 1328.

12. De genealogische gegevens betreffende het geslacht Van Bronchorst zijn ontleend aan W. J. J. C. Bijleveld: De laatste der Hollandsche Van Bronchorst's en zijne erven. Febr. 1949.

13. E. Pelinck: De Rijnlandse kastelen en buitenhuizen na de Middeleeuwen en hoe ze werden uitgebeeld, t.a.p., blz. 61, over Schoemaker. Ook de tekening van 1718, die in

de beredeneerde lijst van het aangehaalde werk i.c. Bergendaal is vermeld, wordt discutabel geacht.

14. Tot hier zijn de eigenaars gegeven, zoals zij voorkomen in de registers der Leenkamer (A.R.A. Den Haag. Capito Noord Holland, Fol. 35). De volgende eigenaars zijn opgespoord in de transportregisters van de rechterlijke archieven van Voorhout, eveneens A.R.A., Den Haag.

15. O. A. graaf van Bijlandt, geboren 31-12-1766 in Den Haag, heer van Mariënwaard (Beesd), huwde met A. W. Twent te Wassenaar, 1 mei 1791, (Meded. W. J. J. C. Bijleveld, 1948).

16. Ook Teilingen werd in 1801, geveild voor afbraak in het Herenlogement van de Burcht te Leiden, gekocht door Matthias Temminck, de koper van Bergendaal in datzelfde jaar. Koopsom f 6150.-. Houtvestershuis en andere gebouwen werden inderdaad gesloopt, de ronde burcht bleef bestaan. Of Temminck bij de verkoop van Bergendaal ook Teilingen heeft aangeboden aan de gravin van Bijlandt is onbekend. Mogelijk tegelijkertijd of anders toch kort daarna, heeft hij het van de hand gedaan. In elk geval is Jacobus Bronckhuijze, wonende op Rijnenburg te Voorschoten, in 1808 eigenaar van: de vanouds gerenommeerde plaats Teijlingen, met alleén, lanen (eiken-, beuken-, iepen- en lindebomen, mitsgaders hakbossen), vijvers en wegen (Achterweg en Teilingerlaan) en verkoopt hij de gehele bezitting, groot 18 morgen en 570 roeden, voor f 25.025,- aan vrouwe Agatha Wilhelmina Twent, waarvan de koopacte op 1 maart 1808 te Voorhout werd geregistreerd.

17. Registers overlijden B.S. Voorhout.

18. In 1830 gaf dit nog complicaties toen men deze zaak, die via de gemeente administratief geregeld werd, niet kon afwerken, omdat de burgemeester-secretaris G. Soetbrood Piccardt als bankroetier voortvluchtig was en zijn boedel, uit hoofde van zijn faillissement, verzegeld, zodat de bescheiden niet bereikbaar waren. (Missive-boeken gem. Voorhout 1817-1831.)

19. Missive-boeken van de gemeente Voorhout, 1831-1838.

20. Mededeling van W. J. J. C. Bijleveld, die het verhaal hoorde van Cas van Konijnenburg (geb. 27. VII 1852, † 16 Dec. 1946) „die zeer betrouwbaar was.” „Ik was iederen Zondagmiddag bij hem. Ook Tjan de Groot in Oegstgeest. in 1945 overleden en iets jonger: die in zijne jeugd vele jaren in Voorhout werkte, bevestigde dat vreemde relaas van mijn ouden vriend Cas,” schrijft Bijleveld. (dec. 1947).

21. Mededeling W. J. J. C. Bijleveld (1947).

22. In 1870 is de laan met tol eigendom van Baron van Hiemstra.

23. Volgens de Gemeenteraadsverslagen Voorhout 1853-1904 bevatten de duinen van Voorhout in 1856 veel hazen, weinig fazanten of ander wild.

ILLUSTRATIES

Afb. 13. Bergendaal anno 1560. Tekening uit ms. Andries Schoemaker. Afbeeldingen der Adellijke Heerenhuysen etc., meest getekend door Corn. Pronk (Kon. Bibl., ms. 78 c. 53).

Afbeelding hiervan in Gem. Arch. Leiden, prentverz.nr. 87124.

Afb. 14. Bergendaal aan de noord-oost-zijde 3 oct. 1718. Tekening in de verzameling Beelaerts van Blokland.

Afbeelding ervan in Gem. Arch. Leiden, prentverz.nr. 87125.

Afb. 15. Bergendaal anno 1846. Steendruk van P. J. Lutgers in Gezigten in de omstreken van 's-Gravenhage en Leyden.

Ex. in Gem. Arch. Leiden, prentverz.nr. 87126.

LI INCLICHE'S

A. Kaart van Voorhout, noordelijk deel. Tekening door C. G. J. Jansen naar Johannes Douw, 1697.

Gem. **Arch.** Leiden, prentverz. nr. 86600.

B. Bergendaal. Tekening J. J. **Bergman** naar de oudste voor het kadaster vervaardigde kaart van Voorhout, sectie A 3 (1838).

MORSVEEN, MOSVEEN OF MIDDELBURG TE LISSE

in aansluiting op Middelburg" in het Leids Jaarboekje 1971,
blz. 143 tot 172

door

A. M. Hulkenberg

Op 17 september 1585 verkocht Maarten Ruychaver, poorter van Haarlem, een woning met ongeveer 30 morgen land, ruim 25 ha, in de „Hooge Moschveenen” te Lisse.¹ Ruychaver had de landerijen in 1579, 1580, 1582 en 1584 gekocht en een boerderij erop gebouwd. Dit was het begin van een lange historie, die doorloopt tot in het heden. Nog altijd staat in de bocht van de Loosterweg-Noord, niet ver van het „Keukenhof”-terrein, de oude boerderij Middelburg, die naar de huidige pachter meestal „de boerderij van Van Graven” wordt genoemd. Vroeger heette hij Mosveen of Mors(ch)veen en de polder waarin hij was gelegen werd de „Hooge Morschveenen” of „Hooge Mos(ch)veenen” genoemd. Pas na het verdwijnen van de „Buitenplaats Middelburg” (Leids Jaarb. 1971) is deze naam voor goed op de boerderij overgegaan.

Mosveen of Morsveen?

Zou het nu oorspronkelijk Mosveen of Morsveen zijn geweest? Beide woorden komen naast elkaar voor. Het woord „morsch”, laag gelegen land, is o.a. bekend te Leiden: Morschpoort en Morschweg. Ook daar kende men een „Hooge” en een „Lage” Morsch. Daarnaast is er een bijvoeglijk naamwoord mors: slap, niet stevig, rottig. Ook dit zou in aanmerking kunnen komen. „Mosveen” is al evenzeer mogelijk. „Mos” betekende oorspronkelijk moeras. Later werd het als plantebenaming gebruikt. Men spreekt van veenmos (Sphagnum). Het ligt voor de hand, dat men het veen dat uit resten van dit mos is opgebouwd, „Mosveen” kan noemen. Nu groeit daar ter plaatse wel geen veenmos meer, maar dat kan vóór de inpoldering en bemaling heel anders zijn geweest. Om de zaak nog wat te compliceren komt ook „mors” voor in de betekenis van „mos”. Zo schrijft Le Francq van Berkhey in zijn Natuurlijke Historie, deel 11 blz. 624: „Men kan.. de specie welke uit de verrotting van dit mors ontstaan morsveen noemen.”² Mosveen of Morsveen, we weten het niet. Misschien is het oorspronkelijk vrijwel hetzelfde geweest.

De boerderij ziet er met zijn rood-met-gele luiken thans heel fleurig uit, maar zo is het niet altijd geweest. Ruychaver had het geheel gekocht uit drie „desolate boedelen”. Ze waren gedesoleerd geraakt ten tijde van het beleg van Haarlem en Leiden of kort daarna, omstreeks 1575, een tijd die wel de meest trieste genoemd moet worden uit de hele geschiedenis van het dorp Lisse.

Troebelen

Sinds 11 december 1572 werd Haarlem door de Spanjaarden belegerd. Intussen hield de Prins van Oranje zijn hoofdkwartier op Teilingen. Beide partijen kampten met chronisch geldgebrek. De wanordelijke huurtroepen stroopten brandschattend het land af. Alle dorpskerken behalve die van Voorhout en Noordwijk brandden uit en boerenhofsteden gingen in vlammen op. Een verschrikkelijke tijd. Geen bescherming, geen vergoeding, zelfs geen medeleven. Men juichte om her ontzet van Leiden; de ellende der plattelandsbevolking telde men niet. In de gaarderboeken van Rijnland leest men nog in het begin der vorige eeuw steeds van percelen waarop een hofstede heeft gestaan, die bij de „laatstleden troebelen” is „gedestruerd”. En met die laatstleden troebelen worden dan nog steeds de jaren 1572 tot 75 bedoeld. De bekende Leidse stadssecretaris Jan van Hout voert een zekere Bouwe ten tonele, die nog vele jaren later met afschuw aan deze tijd terugdenkt.³

„Mer kijk, als ik begin te denken om mijn voorleden dagen,
Zo borst mijn hart van druk. Aldereerst, doen Haarlem was beleid,
Zat ik op een schone woning te Lis. Daar zag ik al mijn beesten ofjagen
Van de papouwen (door de Spanjaarden), daarna mijn woning verbranden.

0 droevigheid:

Griet, mijn dochter, worde verkracht; Claas, mijn zoon,
vermoord; mer 't meeste lijd Geschiedde aan mijn wijf, dat ik zag.”

Men vraagt zich met ontzetting af, wat er nog erger zal kunnen zijn dan verkrachten en vermoorden. Maar hieromtrent laat Bouwe ons kieselijk in het ongewisse.

„Die schelmen vol schande Pijnigden mij nog om mijn geld.

Ik mocht 't niet, ik heb 't er gezeid.

Zij namen 't altemalen weg en bonnen mij wel stijf met bande
Aan een paardestaart, mer met groot geluk ontkwam ik haar handen
En raak ik t' Sassem in 't leger . . .”

Bouwe werd „paynier”, pionier, waarschijnlijk schansgraver bij Teilingen. Haast even ellendig als Bouwe moeten zich de hieronder te noemen personen hebben gevoeld, die door oorlogsomstandigheden zodanig in de schulden raakten, dat zij hun bedrijf ellendig moesten opgeven.

De desolate boedel van Willem Jorys

De eerste boedel is die van Willem Jorys, waaruit Ruychaver vijf morgen land opkoopt.⁴ Alles staat beschreven in „t decreet van den Hove van Holland, groot twaalf bladen, met enen roden, wassen zegel uithangende bezegeld, met 't zegel

van de Justitie", 1 juni 1579. De vijf morgen zijn gelegen tussen **Veenenburg**, dat bezit was van de Haarlemse burgemeester Nicolaas van der **Laen**,⁵ het land van Lysbeth **Jacobsdr.** van Nyenrode (van Hillegom) en de „wildernissen”. Willem **Jorysz** blijkt het perceel in 1563 en 64 te hebben gekocht. In 1577 wordt een deel er van beschreven als „een hoeksken land en erfjen waar weleer een huysken op gestaan heeft, leggende in den ban van Hillegom”. Dit laatste hoeft ons niet te bevreemden. De grenslijn tussen Lisse en Hillegom is lange tijd onzeker geweest.⁶ Het behoort thans onder Lisse, terwijl vroeger bepaalde belastingen zoals het „hoorngeld” aan Hillegom werden betaald.

Nu blijkt dat er een rente van 30 Carolusguldens 's jaars op dit land stond en deze was sinds 1572 niet betaald. Daardoor was een zekere Cornelia Maertens, weduwe en boedelhoudster van Pieter Jacobs, zeer gedupeerd. Kennelijk heeft Cornelia de schuldvordering overgedaan aan „Jouffrouwe **Bartha** van **Almonde**, vrouwe douairière van Offem” te Noordwijk, de weduwe van Jacob Pynssen **Wzn**,⁷ die nu „als actie en tranport hebbende” als impetrante optreedt.

Reeds op 25 december (sic) was een voorlopige uitspraak gedaan, maar daarna waren de partijen nogmaals opgeroepen. Het vonnis werd ten slotte uitgesproken op 6 maart 1577. Op 15 februari verschijnt dan deurwaarder Ysbrant Starck „ten marktdag te Leiden op 't raadhuis na klokkeslag”. En dan begint hij plichtig met de volgende woorden: „Gesommeerd alle degenen.. .” De volgende dag, op zondag 16 februari, heeft in de kerk van Lisse „na het zingen der psalm en voor de predicatie” een zelfde oproep plaats. Copieën er van waren te verkrijgen op het stadhuis te Leiden en op de woning van de schout van Lisse. Intussen is het land op 3 maart „gearresteerd” en door schout en schepenen gesteld „in handen van de Koninklijke Majesteit”.⁴ (Het is nog geen 1581, koning **Philips** 11 vertegenwoordigt als graaf van Holland officieel nog steeds het hoogste gezag).

Ten slotte vond de publieke verkoop plaats „in 't huis van Jan Gerrits van Kessel”, de herberg De Zwaan in het Maredorp, de huidige Haarlemmerstraat. In de deur van de herberg klonk het met luider stem: Sta bij koopluiden, sta bij koopluiden, hoort de voorwaarden” en „met open deuren en vensters en brandende kaarsen”, zoals bij een gerechtelijke verkoop gebruikelijk, werd de gehele boedel verkocht. Bij het uitgaan der kaarsen was de hoogste bieder „**Frans Fransz coster** te Haarlem” voor 75 Carolusgulden. Nu vindt er nog lang een verder bieden plaats, totdat eindelijk Maarten Ruychaver te Haarlem⁸ voor 331 gulden eigenaar wordt.⁴ Van Willem **Jorysz** zelf verneemt men niets meer.

De desolate boedel van Ruige Neel

Er is een tweede failliete boedel, die beschreven staat in een eigendomsbrief, groot acht bladen, „met enen groenen uithangenden, wassen zegele bevestigd”.⁹ Het betreft 18½ morgen land, gekomen uit de boedel van Cornelis Jan **Florysz**, die waarschijnlijk van wege zijn uiterlijke verschijning de bijnaam droeg van „**Ruygeneel**”, Ruige **Neel**. Hij was getrouwd met Claesje Pauwelsdr.¹⁰ en woon-

de aan de Heereweg in 't dorp van Lisse. Ook bezat hij land in de Lisserbroek aan de Quadeweg, de huidige Broekweg.¹¹ In 1579 wordt gesproken van de „verlaten en onbeheerde boedel van Cornelisz Jan Florysz, bijgenaamd Ruyseneeltje in de Mosveen”.¹⁰ Waarschijnlijk ligt de huidige boerderij Middelburg op de percelen van Ruige Neel. Deze behoorden namelijk in 1544 aan een zekere **Cornelis Jansz** en waren toen **tesamen** ongeveer 19 morgen **groot**.¹² In juli 1584 blijkt Cornelis Jan Florysz gestorven.

Kennelijk had Ruige Neel het in 1568 al niet best. Op een groot perkament wordt zeer uitvoerig omschreven, hoe hij een **losrente** van 12 Carolusgulden per jaar verkocht heeft aan „Juffrouwe Geertruyt Pyck (Pieck), weduwe van wijlen joncker Nyclaes van Mathenes”, wonende op de „huize en hofstede van Lisse”, op **Dever**.¹³ „Ende om voorts wel te verzekeren deze jaarlijkse erfelijke **losrente** met dat hoofdgeld van dien”, heeft Ruige Neel „verzekerd ende gehypothekeerd, ende verbindt tot enen vrijen yptheke (hypothek) een woninge met alle zijne toebehoren, groot omtrent acht morgen, gelegen aan de Heereweg”. Ten slotte stelt zich Adriaan Cornelisz (Corsteman) te Lisse als borg met „een morgen lands, leggende in de Westgeest”, het latere Wassergeest. Ruige Neel heeft zijn schulden niet kunnen voldoen. Ze zijn later door Ruychaver afbetaald.

De desolate boedel van Cornelis Ysbrants Rootgen

Dan is er nog „een decreetbrief met enen roden wassen zegele bezegeld bij Foy van Brouhoven, baljuw en dijkgrave van Rijnland, rakende zekere diverse partijen **lands**”.¹ Daar horen ook bij 4 morgen, 2 morgen, 1½ morgen en 2 morgen, dus te samen 9½ morgen, „gekomen uit den boedel van Cornelis Ysbrants **Rootgen**” van 13 juli 1584. De ligging dezer percelen wordt niet nader omschreven, maar wel blijken ze later met de andere één geheel te vormen. Wat een boerenellende in dit hoekje van Lisse!

Het land van Jan Gerrits Hits

Ten slotte behoort tot het latere Mosveen of Middelburg „zekere 1 % hont lants ofte daaromtrent”, een klein stukje dus, „bij der hoop, zonder mate en met de voet gestoten”, dat eigendom was van de duinmeier Jan Gerrits **Hits**.¹⁴ Het grenst aan het bezit van Ruychaver en aan het Nijenrode's duin, het tegenwoordige terrein der bloemententoonstelling of de duinen juist ten noorden daarvan. Bovendien lag het naast de desolate boedel van Cornelis Ysbrant **Rootgen**. Op 29 mei 1582 kocht Maerten Ruychaver het lapje grond voor „een somma van 35 guldenen, d'een helft gereed (contant) ende d'anderhelft over een jaar na datum”.¹⁵

Maerten Ruychaver en Arend van Duivenvoorde, 1585

Maerten Ruychaver, handelaar in buskruit en een vermogend man, verscheidene malen burgemeester van Haarlem en vanwege die stad ook hoogheemraad van Rijnland, bovendien stichter van de hofstede Mos- of Morsveen, was **gebo-**

ren in 1546 of 47. Hij was een zoon van Willem Jacobsz Ruychaver, brouwer en schepen van Haarlem en Guerte Pouwelsdochter van **Outschoten**.¹⁶ Op 28 oktober 1570 was hij te Hillegom getrouwd met Alijt van der **Laen**, dochter van **Nicolaes** van der **Laen**, de bekende burgemeester van Haarlem en eigenaar van de hofstede Veenenburg, niet ver van **Morsveen** verwijderd.⁵ Op 25 december 1626 is Ruychaver op zijn buitenverblijf, de hofstede Oostende bij Hillegom, overleden.

Op de 17de september 1585 verscheen voor Jan Reyersz, schout, en voor **Cornelis** Pietersz Bourszen en Mees **Meesz** van Hoochcamer, schepenen van Lisse, „de eerzame Maerten Ruychaver, (al) thans woonachtig op den huize van **Bergendal**” in Voorhout. Hij verkocht aan zijn zwager, **Arnoult** ofwel Aert van **Duivenvoorde**, kapitein, „een woninge met omtrent dertig morgen lands, leggende in de Hoogemoschveenen van Lisse”.¹ De herkomst dezer landerijen is ons thans reeds bekend. Ruychaver verklaarde „**volkomenlijken** vermoegd, voldaan **ende** wel **betaald**” te zijn, „den eersten penning met den lesten”, maar het bedrag zelf is niet genoemd. „**Alles ter goeder trouwen en zonder bedrog**”.

Nu zou men menen, dat alles toch zo in orde was, maar dat is niet zo. Achteraf, pas in 1601, had Maarten Ruychaver gehoord, dat een deel van de „woning met omtrent dertig morgen lands, leggende in de Hoogemoschveenen te Lisse”, die hij aan zijn zwager had verkocht, „**onder de banne van Hillegom**” behoorde. Dit was een deel van het land van Willem Jorysz, dat in het dubieuze grensgebied van Lisse en Hillegom gelegen was. Het wordt genoemd „een geer of streek lands in 't voorkroftje genomd de Looster”. De verdiensten verbonden aan het schrijven van een acte mochten de schout van Hillegom, Nicolaas van **Treslong** Pietersz, natuurlijk niet ontgaan. Hij beriep zich op een placaat van „**Hooglof-felijker** memorie van Keizer **Caroli** Quintii als grave van Holland” d.d. 10 mei 1529, volgens hetwelk „**alle landen ende goederen opgedragen moet voor den rechter van der plaatse alwaar die gelegen zijn**”.¹⁷ Om nu „**ter goeder trouwe** te willen wandelen en den voornoemden Van Duivenvoorde, zijn zwager, niet te prejudiceren noch verkorten, maar dezelve in zijne voorszeide kope **volkomenlijken** vermogens het voorszeide **plakaat** te bevestigen en te bewaren”, werd de acte nu nog eens herhaald, alsof het nog steeds 1585 ware. Nu pas was alles werkelijk in orde.

De nieuwe eigenaar van Morsveen, jhr. **Arent** van Duivenvoorde, was een natuurlijke zoon van jhr. Adriaen van Duivenvoorde, deken van **Dordrecht**.¹⁸ Eerst was hij gouverneur van Zutphen, later, na de inname van **Geertruidenberg** in 1593, vice-gouverneur of commandant van deze stad. Ten slotte luitenant-kolonel van de jeugdige prins Frederik Hendrik. Hij was gehuwd met **Geertruyd** Ruychaver, de zuster van Maerten. Van dit echtpaar zijn een zoon en twee dochters bekend: Gijsbert, „kapitein van een vendel voetknechten”, Elisabeth, gestorven 20 oktober 1655, en ten slotte Geertruy of Griet, in 1589 te **Enkhuyzen** gedoopt en in 1618 getrouwd met jhr. Jacobus van Thienen. Dit echtpaar zal later **Morsveen** in bezit krijgen.

Boer *Langeveld*

Natuurlijk woonde noch Ruychaver, noch Duivenvoorde zelf op de boerderij. Die was verpacht aan Hendrik Langeveld, zoon van Adriaan Hendriksz **Langeveld** en Haesje Claasdr. Zijn grootvader was Hendrik **Jeroensz Langeveld**, getrouwd met **Marietje Mattheusz van Sanen**.¹⁰ In de gaarderboeken van Rijnland wordt in 1544 Jeroen **Klaasz** tot Langeveld genoemd, waarschijnlijk de vader van Hendrik Jeroensz. Uit dat „tot (te) Langeveld” kan blijken dat de familie werkelijk uit ‘t Langeveld, een paar km ten westen van Lisse, afkomstig was. Het pachtland bestond nu uit de volgende delen: ¹⁹

1. de boerderij met naaste omgeving 3 m 69 r.
Dit perceel behoorde in 1544 aan Cornelisz **Jansz** en was waarschijnlijk later eigendom van Ruige Neel.
2. **A n d e r h a l f h o n t t e n z u i d e n h i e r v a n** 150 r.
Dit lag aan de Loosterweg ofwel Lijtweg. In 1544 behoorde het aan Pieter Janst. Het was later de groentetuin.
3. Een groot stuk achter de boerderij **1 4 m 5 7 7 r .**
In 1544 was eigenaar Cornelis **Jansz**.
4. Een aanliggend stuk 2 m 200 r.
In 1544 was eigenaar Vranck Diriksz (van den **Burgh**),²⁰ pachter was Cornelis **Jansz**.
5. Nog een aangrenzend stuk 4 m 200 r.
In 1544 behoorde het aan Adriaan Gerritsen ter Leede; pachter was toen Floris Adriaensz. Volgens een notitie van 1812 werd dit de Steenvoordenveen genoemd.
6. Tenslotte een stuk van 3 m 550 r.
Dit lag aan de „**veenwatering**”, de latere Leidse Vaart, bij de brug in de **Delfweg** (bij het huidige station Lisse). Het behoorde in 1544 aan Theeus Jacobsz. Vooral dit stuk zal een rol gaan spelen bij de moeilijkheden in 1658 en ‘59.

Met wat wegen en bermen zijn de „**omtrent** dertig morgen” dan wel vol.

Hendrik Langeveld was getrouwd met Aagje Dirksdr. Het echtpaar had vijf kinderen: Adriaan, Lenaert, Jan, Cornelis en Aagje.¹⁰ Na de dood van haar man treedt de weduwe als „**bruikster**”, d.i. pachteres, op (1612). In 1624 is de **pachter** haar schoonzoon Adriaan Adriaanst den Boer uit Noordwijk, met wie dochter Aagje op 11 augustus 1619 te Lisse in het huwelijk was getreden. In 1628 wordt Lenaert Hendriksz als pachter genoemd. De familie Langeveld is lang pachter van Morsveen gebleven.

Jhr. *Jacob van Thienen*

In 1624 en ‘28, toen Adriaan Adriaansz den Boer en Lenaert Hendricksz **Langeveld** bruiker waren van **Mosveen**, was jhr. Arend van Duivenvoorde reeds lang overleden. Hij stierf op 4 juni 1602 aan de pest, die hij had opgelopen

tijdens het beleg van Ostende. De ene zijn dood is de ander zijn brood. Ostende is voor zijn zwager Maerten Ruychaver, handelaar in buskruit, reden geweest de hofstede Ostende te Hillegom aan te leggen! ⁸

Als eigenaar van Mo(r)sveen wordt thans genoemd Jonker Jacob van **Thi-**nen, als getrouwd zijnde met jonkvr. Elysabeth (sic) van Duivenvoorde **Aer-**noldsdr, bij successie en kavelinge jegens haar medeconsorten als erfgenamen van wijlen jhr. Arnoult van Duivenvoorde, in leven kolonel, etc.” ²¹ Jonker van Thienen was echter niet getrouwd met jonkvr. Elisabeth, doch met haar zuster, Geertruid of Griet.

Het geslacht Van Thienen stamt uit Brabant.²² De vader van Jacob, jhr. Andries van Thienen, Meesterknaap van Holland en West-Friesland, was geboren te Ooltgensplaat. Op 27 september 1629 trouwde hij als weduwnaar van Elisabeth of Isabella **Rataller** in de Langevelder kapel bij Noordwijk met Clara **Car-**pentiers. Jhr. Andries heeft ook een rol gespeeld bij de eerste gedeeltelijke afgraving van het Keukenduin van Teylingen.²³ De familie was hier dus niet onbekend.

Jacob van Thienen, sinds 1618 gehuwd met Geertruid van Duivenvoorde, was evenals zijn vader Meesterknaap van Holland en West-Friesland en tevens schout van Grootebroek. Als zodanig heeft hij nog een plechtige steenlegging verricht bij de bouw van het weeshuis te Enkhuizen.²⁴ Uit zijn huwelijk zijn twee kinderen geboren. Isabella huwde met Nanning van Veen en Arend met Ermgarda van Lynden. In deze jaren verneemt men niet veel van de boerderij. De families Langeveld en Den Boer waren nog steeds de pachters van Mo(r)sveen of **Mid-**delburg.

De verkoop aan Gerrit Jacobs Hulft in 1633

Op 7 februari 1633 heeft Jacob van Thienen, „als man en voogd van jkvr. Geertruyt van Duivenvoorde” **Mosveen** „na voorgaande opveilinge in 't openbaar verkocht” aan de (katholieke) Gerrit Jacobsz Hulft, geboren te Amsterdam, woonachtig te Haarlem. Sindsdien is **Mosveen** 150 jaren in katholieke handen gebleven-

Het is met de naam Hulft eigenaardig gesteld. Gerrit was een zoon van Jacob Cornelisz Nobel, raad, schepen en burgemeester van Amsterdam († 1573), en van Margaretha Gerritsdr Hulft.²⁵ Deze was op haar beurt een dochter van Gerrit Ildsen, koopman te Amsterdam († 1559) en Tiet **Jansdr** Hulft. De naam „**Hulft**” was dus belangrijk genoeg om twee maal in vrouwelijke lijn over te erven. Later wordt het „**Van der Hulft**” en dat klinkt natuurlijk nog veel beter! !

De boerderij wordt in 1633 omschreven als volgt: „**Zekere** woninge, (zo)als huis, (hooi)bargen, schuren, potinge **ende** beplantingen, met zijnen heintuinen **ende** boomgaarden, gelegen in den **Ambachte** van Lisse in de Overduin, in de „**Hoochmosse veenen**”, **tesamen** groot omtrent 29 morgen toegemaakt land, behalve vier margin of daar omtrent, niet toegemaakt zijnde”. Al het land is „bij den anderen gelegen” en in pacht bij Leendert Hendricxz van Langeveld. **Koop-**

prijs f 10.500, te betalen in drie termijnen, telkens op de eerste mei. Keurig op tijd is alles afbetaald en Van Thienen laat niet na hiervoor speciaal te bedanken.

Het „willig decreet van den Hove van Holland”, 1633

Toch zijn er moeilijkheden geweest, zoals blijkt uit een zeer groot en uitvoerig perkament, dat zich in het archief Van Lynden/Keukenhof bevindt.²⁶ Als thans huis en landerijen dertig jaren lang in het ongestoorde bezit van de eigenaar zijn geweest, komen alle eventuele aanspraken of pretenties van anderen te vervallen, maar deze bepaling bestond toen ter tijd nog niet. Kennelijk waren er allerlei niet nader genoemde personen, waarschijnlijk erfgenamen van de eigenaars der desolate boedels, die meenden nog rechten te kunnen doen gelden. Daarom – zo luidt de bepaling – zal men dezulken „tot drie malen toe bij **Zon**-daagse **ende** marktdaagse geboden, zo in den dorpe van Lisse als binnen der stede van Haarlem, **ende** zulks bij openbare **edictie** ter behoorliker plaatse dagvaarden”. Komen ze niet opdagen, dan zal hun „een eeuwig zwijgen **ende** **silentium**” worden opgelegd. Inderdaad verscheen er niemand. Dus werd op de „**zon**-daagse en marktdaagse geboden, mitsgaders andere solemniteiten” afgekondigd, dat „de koper, zijn erven **ende** nakomelingen” het gekochte zouden mogen behouden **ende** bezitten als zijn vrij en eigen goed. „**Imponerende** hier op **deselve** impr. defaillanten **ende** allen anderen een eeuwig zwijgen **ende** **silentium**. Gedaan in Den Haghe bij Meester Andries de With, Reynier van Persijn, Johan Loenius, Johan **Dedel** **ende** Hugo **Blocq**, Raetsluyden van Hollandt”, 22 december 1633.

De Breede Boekamp en een loosterkamp

Gerrit Jacobsz Hulft breidde zijn gebied in Lisse voortdurend uit. Op 10 april 1634 verschijnen voor de schout van Lisse, Adriaan van Gorcum, „**jonkvr.** Elisabeth van Duivenvoorde, wonende in 's-Gravenhage, geassisteerd met jonker Gysbert van Duivenvoorde, haar broeder, kapitein van een vendel voetknechten”. Zij verkopen aan Jan Hendriks (Langeveld) ten profijte van Gerrit **Jacobsz** Hulft, wonende te Haarlem, een stuk **lands** in de Lisserbroek, genaamd de **Bree**-de **Boekamp**.²⁷ Tot 1724 is de Breede **Boekamp** met de boerderij verbonden gebleven.

Een jaar later, 23 maart 1635, verkoopt Adriaen Adriaensz den Boer te Noordwijk, een zwager van Jan en Lenart Hendriksz Langeveld, aan Gerrit Hulft een „**zekere** loosterkamp in de polder van de Hooge Mosveenen”, ruim 2 morgen groot, grenzend aan het land van de koper.²⁸ Den Boer zal het land tien jaar lang huren voor f 60 per jaar, „**en** de huur aan niemand anders als aan Lenart **Hendriks** (zijn zwager) vermogen over te doen”.

Frans Barendsz Cousebant

Intussen was Gerrit Jacobsz Hulft gestorven. Uit zijn huwelijk met **Haze** van Foreest ²⁹ was een dochter geboren, Adriana, die op 5 september 1623 in het

huwelijk was getreden met de zeer welgestelde, katholieke, Haarlemse brouwer Frans Barentsz Cousebant, weduwnaar van Wijve van **Rijck Cornelisdr.**³⁰ Hij was een zoon van **Barent Wiggertsz** Cousebant en Magdalena Adriaansdr Kies van Wissen, die beiden in oktober 1603 aan de pest waren gestorven. Het echtpaar woonde „In het springende Peerd” op de Koudehorn. Frans Barentsz gold als een der grootste grondbezitters van de stad.³¹ De brouwerij „In het Rad van Avonturen” had hij waarschijnlijk geërfd van zijn grootvader, **Wigger Claesz.** Hij bezat ook nog een huis aan de Grote Houtstraat en kocht in 1627 nog een huis tegenover het marktveld, tegenwoordig het fraaie gebouw Grote Markt 21, eigendom der N.V. Nationale Bank. Het beroep van brouwer was in Haarlem bijzonder belangrijk

Uit de huwelijken van Cousebant zijn zestien kinderen geboren, waarvan enkele toetraden tot de geestelijke stand. Vooral door Josephus Cousebant, pastoor te Haarlem, heeft het geslacht bekendheid verworven.³²

Door het huwelijk is **Mosveen, Morsveen** of Middelburg in handen gekomen van de familie Cousebant. In 1659 verkoopt Frans Barentsz een stukje grond aan de weduwe Van **Bosveld-Larop** die op het buitentje Middelburg woont,³³ en al eerder in 1657 werd er grond verkocht aan de stad Haarlem voor de aanleg van de Trekvaart. Voor 345 roeden krijgt Cousebant 207 gulden en 6 stuivers, maar hij „behoudt geen pretentie in de nieuwe trekvaart”.³⁴ Met het graven dezer vaart is voor Cousebant echter een periode van veel narigheid en ergernis aangebroken.

Van Sijpesteyn contra Veenenburg

Cornelis van Sijpesteyn (1596-1665), eigenaar van het Hof te Hillegom en burgemeester van Haarlem, moet een wel zeer ongemakkelijk mens zijn geweest. Hem behoorden de „Duinen van Sijpesteyn” toe, die zich uitstrekten tot aan de huidige Stationsweg te Lisse, inclusief het tegenwoordige tentoonstellingsterrein „Keukenhof”.³⁵ Sijpesteyn was begonnen met het afgraven der woestegronden. Meestal bracht men het afkomende zand over het Haarlemmer Meer naar Amsterdam. Waarschijnlijk had de Haarlemse Sijpesteyn ook nog andere bestemmingen op het oog, want hij zoekt duidelijk een doorvaart naar het westen. De Trekvaart of Leidse Vaart was nog wel niet gegraven, maar er was wel een smalle Veenwatering. Tussen de duinen van Sijpesteyn en de Veenwatering bevonden zich echter de landerijen van Mo(r)sveen en van Veenenburg. (Het huis Veenenburg stond juist nog in Lisse, tussen de huidige Frederikslaan en de Arnoudsloot. De „Laan van Veenenburg” liep van daar met een bocht naar de Heereweg, niet ver van de huidige „Nachttegaal”).

In het vroege voorjaar van 1645 ging Sijpesteyn ertoe over, door „opdelven en opgraven aan de voorst. weg.. . het gebruik daarvan te beletten”.³⁶ De heer Hans van Loon, de eigenaar van Veenenburg, woonde waarschijnlijk nog op zijn huis te Amsterdam, maar Huybrecht Hendricksz en **Leendert Bruynen**, „beide dienaars van Hans van Loon”, hebben er heel wat mee te stellen gehad. Sijpe-

steyn, die niet alleen was, is met het personeel van Van Loon „handelsgemeen geworden” en hij heeft hen daarop „voortgedreven en tot binnen de poorte van de voorsz. Hofstede (Veenenburg) nagelopen”. Een prettige Pasen hebben de genoemde dienaars niet gehad, want „op Paasdag daaraan volgende den gehelen voormiddag” was Sijpesteyn „met een geladen roer ende een piek omtrent de voorsz. hofstede” aanwezig geweest, „zulks dat niemand er dorste uit komen”. Redenen waarom zij met recht „zwarigheden” vreesden.

In het Gemeentearchief te Hillegom bevindt zich een groot met rode inkt bedrukt stuk, dat begint met de woorden: „Frederick Henrick, bij der gratie Gods... „, Salut!” Cornelis van Sijpesteyn wordt „op de verbeurte van lijf ende goed” bevolen aan de supplianten niets te misdoen, welk stuk „bij mijnen Heeren den Gouverneur, den President ende Raden over Hollandt, Zeelandt ende Vriesland” op 5 april 1646 door mr. Andries van Streijen wordt ondertekend. De doorbraak naar het westen via Veenenburg is mislukt. Sijpesteyn zal het nu elders moeten proberen.

De Haarlemmer *Trekvaart of Leidse Vaart*

In 1657 worden volop gronden aangekocht voor de aanleg van de Trekvaart. Veel moeilijkheden gaf dit niet, want de prijs was goed. De stukken bij Morsveen, Middelburg en Veenenburg, (ten noorden van Halfweg!) kwamen voor rekening van de stad Haarlem. En nu blijken zeer vele percelen ineens het eigendom te zijn van Mr. Cornelis Fannius, pensionaris van Den Briel, een schoonzoon van Cornelis van Sijpesteyn, gehuwd met diens dochter Catharina.³⁷ In hoeverre dit alleen maar een toeval is, zal een nader onderzoek dienen uit te wijzen. Al gauw heeft Fannius deze stukjes grond aan zijn zwager Cornelis Ascanius van Sijpesteyn (roepnaam Ascanius, 1638-1673) verkocht,³⁸ en nu lijkt de doorbraak naar het westen toch wel aanstaande. Van zelf ging dit echter niet, want tussen de strook langs de Trekvaart en de „Duinen van Sijpesteyn” lag het bezit van Cousebant, namelijk Mosveen. Daarom heeft de twintigjarige (Cornelis) Ascanius van Sijpesteyn, die nu de actie van zijn vader blijkt te hebben overgenomen, met Frans Barentsz Cousebant een overeenkomst gesloten van de volgende inhoud.³⁸

Accoord betreffende de doorvaart, 1658

„Ik ondergeschrevene bekenne bij dezen met de Heer Frans Barents Cousebant geaccordeerd te zijn, om met een zandschuit door zijn bos te varen, mits conditie dat ik ondergeschrevene de sloot moet maken met een draaiboom over de sloot, daar een paard over mag (kan), voor den tijd van zes jaren. En als die jaren om zijn die sloot wederom te dempen zo hoog als het geweest is, de zijden met palen en planken beschoeien voor het uitwervelen, en of (indien) er hoeken afgesteken waren om het zwaaien (van de schuiten), die ook wederom op te maken ende mede te beschoeien, de bomen wederom op ordere te planten daar ze uit zijn, alles tot mijne kosten. De draaiboom gedurende de zes jaren

wel te onderhouden **ende** ook voor gelijke tijd van jaren de scheidsloot tussen 't **voorsz.** elstakkertje en mijn land op de vaart gelegen, op te maken **ende** met de schuit vermogen te gebruiken. Actum den 1 oktober 1658 **ende** hebben elk een dubbeld behouden.

Corn. Ascanius van Sijpesteyn"

Dit accoord is aanleiding geworden tot een geweldig conflict. Cousebant **be-**merkte namelijk, dat Fannius enige stukjes land aan de Trekvaart, te samen ongeveer 300 roeden **groot**, aan zijn zwager Sijpesteyn had verkocht, waarop deze echter – aldus Cousebant – geen enkel recht had. Volgens hem was hij zelf de eigenaar en niemand anders. Door dit al werd het contract betreffende de doorvaart door Cousebant „als gehouden voor geroyeerd”. Intussen had Sijpesteyn het „**elstakkertje**” van Cousebant laten „**doorschieten**” en waren de zandgravers in de winter van 1658/59 met hun werk begonnen. Anderzijds was Cousebant begonnen met het „**doen** ploegen, zaaien **ende** eggen” van de 300 roeden langs de Trekvaart, „**zo** het schijnt om daar mede te doen als met zijn **eigen**”.³⁸ Het conflict brak uit in al zijn hevigheid.

Slaande ruzie met Van Sijpesteyn

Op 9 april 1659 hebben „de twee zonen” van Frans Barendse Cousebant „zeer moedwilliglijk een paal laten inheien in de sloot” en daardoor het zandvaren onmogelijk gemaakt. In het rekest wordt gesproken van „de twee zonen”, maar Cousebant had uit zijn beide huwelijken zestien kinderen, het aantal zoons was legio. Uit het eerste huwelijk was dit Barend. Uit het tweede met Adriana van der **Hulft** o.a. Fredericus en Nicolaas, Josephus, Gerardus en **Bernardus**. Welke zoons hier bedoeld zijn wordt niet vermeld. Naar aanleiding van bovengemelde „**notoire** moedwil” was eerst een „**different**” en naderhand zelfs een proces ontstaan voor het Hof van Holland. Hierbij werd allereerst bepaald, dat Sijpesteyn „**zoude** laten ongemolesteerd zekere paal in 't **voorsz.** gat”. Verder moesten beide partijen verschijnen voor mr. Pieter **Ockers**, raadsheer in het Hof, die zou trachten beide partijen te „**verdragen**”. Dit blijkt tot enig resultaat te hebben geleid. Kennelijk heeft Cousebant de rechten van Fannius op de betwiste percelen moeten erkennen, want op 8 juli 1659 koopt hij van Fannius de „**stukken lands**”, waarbij Cornelis Ascanius van Sijpesteyn als procurator optreedt. De moeilijkheden zijn echter niet van de baan, wanneer later blijkt, dat de grootte der perceltjes onjuist is opgegeven. Het contract was trouwens ook officieel reeds komen te vervallen toen op de comparitie secretaris Van Strijen het had „**doorge-**slagen”. De palen (het zijn er nu meer dan één) blijven staan; de doorvaart blijft gesloten

Op 26 oktober 1659, des avonds, had Sijpesteyn de palen laten verwijderen. De zoons van Cousebant hebben toen het gat geheel met aarde doen „**stoppen**”. Sijpesteyn had echter enige personen „**geaposteerd**” (op post gezet), die het weer onmiddellijk begonnen open te baggeren en het met geweld open hielden. **Ze** dreigden zelfs een van de zoons van Cousebant „**te** doorstoten”. Daarop had va-

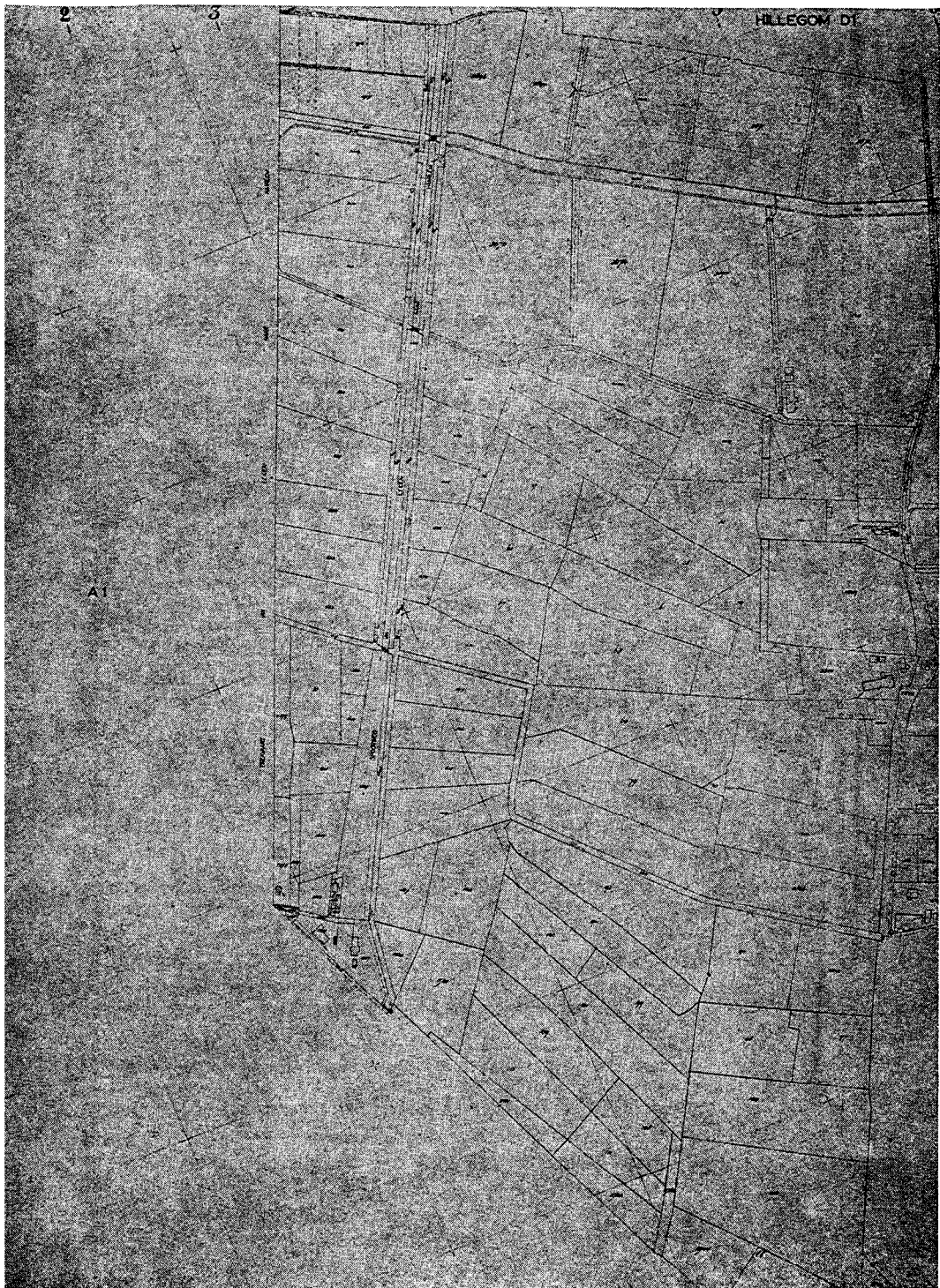
der Cousebant het gat weer doen vullen „met grote steengruis en anderszins”, en wel zodanig, dat men over de dam heen kon lopen. Frans **Barends** Cousebant blijkt een verstandig man te zijn. Hij heeft namelijk de schout van Lisse, Adriaan van **Gorcum**, gewaarschuwd en hij heeft de herstelwerkzaamheden „speciaal ten overstaan en in presentie van de schout **ende** gerechte van Lisse” laten verrichten.

Sla dood, sla dood!

Sijpesteyn weet van geen toegeven. Hij heeft stilletjes de dam weer laten „op-
halen en de materialen doen vervoeren, dat die niet te vinden zijn.” De schuiten voeren „met alle geweld” tussen Cousebant’s landerijen door. Op een van de schuiten stond Sijpesteyn zelf „met een blote degen of sabel in de hand, de knechts en de arbeiders (al)dus animerende”. De zoons van Cousebant trachtten de doorvaart te verhinderen door planken en palen voor de gemaakte opening te leggen, maar Sijpesteyn gaf geen kamp en had een van de knechts „jammerlijk met den degen geslagen” en hem „in het water gestoten”. Dat trof nu wel zeer ongelukkig, want Cousebant had de „schout **ende** gerechte” van Lisse weer op de hoogte gesteld, zodat die van dit alles getuige waren. Thans schijnt de jeugdige Sijpesteyn zijn zelfbeheersing geheel te hebben verloren; hij begint nu ook de schout hevig uit te schelden, en dat is natuurlijk wel hoogst onverstandig. Hij werd tegen hem „zeer injurieuze” (beledigend) en probeerde ook hem in het water te gooien. Daarna had hij zich weer gewend tot de zoon van Cousebant, hem een „houw” gegeven op diens hoed en een pistool op diens borst gezet. Plotseling verscheen nu ook de oude Cornelis van Sijpesteyn, „desselfs vader”, ten tonele. Hij had een „schop ofte spade” in de hand. Hij ging voor Cousebant jr. staan en riep tegen zijn zoon Ascanius: „Sla dood, sla dood!” Wat een situatie!

De Cousebants schijnen nu terrein te verliezen. Van de schout verneemt men in het geheel niets meer. Sijpesteyn sr. heeft ter plaatse „laten brengen een wagen met pistolen en houwens”. Hij heeft die in de herberg op Halfweg aan de Trekvaart staande, op de tafel gelegd. Hij heeft vervolgens een der zoons van Cousebant door middel van „verscheidene gewapende personen” aldaar gevangen gehouden, „alles om met geweld zijn dessejn (doel) uit te werken”. Dat alles is toch een „notoir geweld, in een land van justitie ongehoord!” Er zouden doden kunnen vallen! Frans **Barendsz** Cousebant verzoekt het Hof van Holland dringend aan Sijpesteyn de doorvaart te verbieden of zijn „palen, dammen, sloten, bossen en akkertjes te incommoderen of enige feitelijke aan te doen, mede directelijk of indirectelijk”.

Cornelis Ascanius van Sijpesteyn beweert van zijn kant, dat „de dam uit de sloot gehaald te hebben, onwaarschijnlijk is”. Alleen als hij de sloot open vond heeft hij hem gebruikt. Wie hem open gemaakt heeft, weet hij niet. En wat het gebruiken van geweld betreft; het tegendeel is waar. Cousebant heeft ten opzichte van hem „kracht en geweld” gebruikt, door iemand „tegen wil en dank”

in zijn schuit te sturen Toen Sijpesteijn dit wilde beletten heeft de ander hem „**van** achteren met een kogel weken te doorschieten”.

Op 29 oktober 1659 krijgen beide partijen een aanschrijving, „**op** vrijdag toekomende, de klokke vijf uren” opnieuw voor mr. Pieter **Ocker** te verschijnen, „**die** henlieden horen **ende** verenigen **zal als** het **doenlijk** is”. Zo **lang** moet **alles** blijven „**in** zodanigen **state** als het jegenwoordig is, ronder enige deurvaart te plegen ofte zand over des suppliants **lands** te **brenge**”.³⁸

Naar een resolutie zoekt men in de archieven van het Hof van Holland te **vergeefs**.³⁹ Uit niets blijkt echter, dat Sijpesteijn zijn zin heeft gekregen; ook de tweede doorbraak naar het westen is op niets uitgelopen.

Opnieuw plannen tot doorvaart

Tegenover de hofstede van Cousebant, aan de andere zijde van de **Loosterweg**, waren de „**wildernissen**” van ‘Zandvliet. Het huis Zandvliet **lag** niet ver van de Heereweg, maar de schatrijke eigenaars, Jeronimus Coymans (1598-1658) en diens schoonzoon Constantin Sohier de Vermandois (1624-1674) ⁴⁰ breidden hun gebied snel uit, zodat ten **slotte** ook de „**Duinen** van Sijpesteijn” en een groot aantal percelen in de polder der „**Hooge** Mosveenen” of „De Grootte **Looster**” hun toebehoorden.⁴¹ In deze jaren zijn ook zij tot **afzanding** overgegaan, met name het stuk ter **plaarse** van het huidige tentoonstellingsterrein **Keukenhof**.⁴² Evenals Sijpesteijn wilden zij het zand afvoeren via de Haarlemmer Trekvaart ofwel Leidse Vaart. De doorvaart door de scheidsloot tussen de percelen van Zandvliet en Cousebant in de Hooge Mosveenen gaf geen moeilijkheid. Dat „**behoefde** niet geaccordeerd”.⁴³ Evenwijdig aan de Trekvaart lag echter het „**Laantje** van d’Heer Kousebant”, dat diens landerijen met de **Delfweg** (Stationsweg) en Halfweg verbond. Dit is thans op de kadasterkaart nog aanwezig, nummer 1887. De doorvaart zou dus worden gemaakt tussen de huidige nummers 1887 en 1608. Bovendien wilde Sohier gaarne overpad over het laantje hebben naar de **Delfweg**. Ook wilde hij het bewuste laantje „**voor** een redelijke prijs” gaarne kopen. Daar stond dan tegenover dat Cousebant doorvaart zou genieten tussen de percelen van Zandvliet. Bovendien zou hij uit de wildernissen van Zandvliet zo veel zand mogen halen **als** hij voor het „**toemaken**” van zijn (soms zeer laaggelegen) landerijen nodig had.

Ook deze doorvaart is niet doorgegaan, in ieder geval niet in deze vorm. De verbinding met de Trekvaart kwam noordelijker; de **Zandsloot** vertoont een bocht en loopt geheel tussen de landerijen van Cousebant, tussen de percelen 16 en 17 op de kaart **blz.** 151, de huidige kadastrumnummers 85 en 622. Ook het bewuste laantje is aan Cousebant gebleven.

„Schiftinge, scheidinge en delinge” in 1690

Op 20 november 1689 is Adriana (van der) **Hulft** overleden. Reeds op 30 juni 1676 had zij „**ziek** te **bedde** liggende” haar testament gemaakt.** Haar echtgenoot, Frans Barendse Cousebant, was gestorven in juni 1667, maar **Morsveen**

behoorde haar zelf toe. Haar man had indertijd alleen enig geld in ontvangst genomen, doordat bij het graven van de Trekvaart enige stukken grond „van mijn lustplaats aan de Leidse trekvaart” waren gekomen.⁴⁵ Als executeur-testamentair had zij aanvankelijk haar zoon Josephus benoemd, maar dit blijkt „een abuis”. „Het is mijn wil dat het zal zijn Gerardus Cousebant”.⁴⁴ Behalve veel **waarde-**stukken bevinden zich in de nalatenschap zeer veel onroerende goederen, o.a. in Haarlem, Spaarnwoude, het land van Bronsgeest en in de Wijkermeer, te Lisse, aan de Slaper en in de Uitgeester Broek. Van deze vaste goederen worden bij de „schiftinge, scheidinge en delinge” vijf loten gemaakt, voor ieder der zoons één. Lot B is de „Woning tot Lisse en ‘n obligatie”, samen *f* 12000.⁴⁶ „De woning te Lisse” wordt nauwkeurig omschreven als: „Een woninge met de landen daarbij gebruikt, alsmede het **Heerschaps Huijs ende boomgaard** gelegen tot Lisse”. De boerderij was voor *f* 400 per jaar verhuurd aan de weduwe van Jan Clase (van den Helder?). (In 1664 werd een zekere Jan Huygh als bruiker genoemd)! Het woord „**Heerschapshuis**” wijst erop, dat het thans meer was dan een boerderij alleen. Waarschijnlijk is tegen de voorzijde van de oude boerderij een „nieuw gebouw” gezet, zoals dit ook om dezelfde tijd bij het nabije Zandvliet het geval was. ‘s Zomers betrokken de heerschappen dan het huis aan de voorzijde, terwijl daarachter de boer zijn huis en bedrijf had.

Lot nummer B, waartoe dit alles behoorde, werd getrokken door Josephus Cousebant, priester.

Josephus Cousebant

De nieuwe eigenaar van **Morsveen** of Middelburg is in juni 1633 te Haarlem geboren.⁴⁸ In 1645 ging hij met zijn broer Gerard naar Frankrijk, waar hij werd opgenomen in het instituut der Bérulliaanse Oratorianen, genaamd **L'Académie Royale** de Juilly, een dorp in het bisdom Meaux. Ook zijn oudere broers hadden hun academische vorming in Frankrijk ontvangen. Van 1651 tot 1652 studeerde Jozef Cousebant wijsbegeerte en theologie aan de universiteit te Parijs. Nadat hij „in wetenschappelijk opzicht zijn strijdperk met vele lauweren bekroond had doorgeworsteld” promoveerde hij en ontving hij tevens de priesterwijding. Lodewijk XIV benoemde hem op 19 juni 1662 tot zijn „conseiller et **aulmosier**”. Een glansrijke carrière leek voor de jongeman weggelegd, maar de bescheiden **Cousebant** wees deze van de hand en vertrok op 21 juli 1662 weer naar Haarlem, naar de „**Hollandse Zending**”. Daarbij gaf hij onbewust een voorbeeld aan verscheidene jonge mensen uit de ontwikkelingslanden, die na hun vorming in het „**rijke westen**” soms veel moeite hebben om naar het land van herkomst terug te keren. De Haarlemse begijnen, die verstrooid woonden rond de verlaten Begijnhofkerk, kozen hem op 27 september 1662 tot hun herder. Hij gold als een zeer ijverig geestelijke. Hoezeer hij oog had voor de noden van zijn tijd, blijkt uit het feit dat hij – juist in de jaren dat vele Hollandse kooplieden zich zonder blikken of blozen door de slavenhandel verrijkten – in 1667 de „**Broederschap** ter verlossing der slaven” oprichtte. In 1669 stichtte hij aan het Goudsmidspleintje een nieuwe

schuilkerk, die werd toegewijd aan zijn patroon, St. Jozef.⁴⁹ Het oude gebouwtje dient thans tot smederij. De huidige St. Jozefkerk aan de Jansstraat is van deze kerk de opvolger.

Ook in de Hollandse Zending steeg de ster van Cousebant aldaar. In 1662 mocht hij een plaats innemen tussen de „Wijldluftige Heren Kanunniken” van het zogenaamd Haarlemse Kapittel. In 1664 werd hij door paus Alexander VII verheven tot apostolisch notarius en twee jaar later steeg hij op tot **protonotarius**. Op 8 oktober 1671 werd hij pastoor te Haarlem, aartspriester en later zelfs voorgedragen als Apostolisch Vicaris, de hoogste post in de Hollandse Zending. De Propaganda te Rome passeerde hem echter, hetgeen de overigens zeer bescheiden Cousebant toch wel zal hebben bezeerd. Men bracht tegen hem in, dat hij al niet zo jong meer was. Bovendien werd hij soms gekweld door graveel (nierstenen) en jicht. Ook verdacht men hem – volkomen ten onrechte – van een „**ongezonde leer**”, en dit was nog het ergste.⁴⁸ In zijn plaats benoemde men in 1688 Petrus Codde, met wiens al of niet vermeende „**ongezonde leer**” juist de Propaganda te Rome heel wat te stellen zou krijgen.. .

Het is deze Pastoor en aartspriester Josephus Cousebant, die van 1690 tot aan zijn dood op 12 april 1695 eigenaar van **Morsveen** te Lisse is geweest. Van zijn verblijf op zijn Lissese buitenhuis zijn geen herinneringen of archiefstukken bewaard gebleven. Toch zal hij Lisse vaak hebben bezocht, want er woonde in het pastoorshuis bij het Mallegat, aan de andere zijde van het dorp, een stads- en standgenoot, die tevens zijn geestverwant was. Het was pastoor Joannes van de Werve, die door Cousebant zelf een „**vir candidus**, een schitterende man, bemind bij God en bij de mensen” genoemd werd.⁵⁰ 13 juni 1697 is pastoor Van de Werve overleden. Aartspriester Cousebant was hem reeds ruim twee jaar eerder in de dood voorgegaan.

Boer Naardenburg

Op de boerderij woonde in deze jaren als pachter Jan Jacobse Naardenburg, geboren te Sassenheim.

Het geslacht „**Pronck** van Naerdenburch” komt in de eerste helft der 17de eeuw reeds volop in Sassenheim voor.¹⁰ Op een kaart van 1635 leest men naast elkaar Pieter Janssoon van Naerdenburgh en Jan Janssoon Pronck van **Aerden-borch**.⁵¹ De naam heeft te maken met Aardenburg bij Heemskerk, en in de Lissese archieven compareert de naam Aardenburg nog een enkele maal.⁵² Meestal heetten ze hier echter Naardenburg, maar bij de boerderij op iándvliet, in 1742 bewoond door Jacob **Jansz** van Naardenburg, staat op de kaarten van landmeter Maurits Walraven: Jaap Pronk”!⁵³ Pronk, Pronck van Naardenburg, Naardenburg of Aardenburg, het blijkt allemaal dezelfde familie te zijn.

Op 3 mei 1636 had Pieter **Jansz** Pronck van Naerdenburg van Jacob **Jansz** Wassenaar de boerderij **Wiltrijk** gekocht, gelegen ver ten zuiden van het dorp Sassenheim.⁵⁴ In deze oude boerderij, die nog bestaat, was de Roomse schuilkerk ondergebracht en ze huisvestte de pastoor van **Lisse/Sassenheim/Warmond** en

Voorhout, Engelbertus Roxelius alias Pompernikkel. Hier vond in 1642 het onwelkome bezoek plaats van raadordinaris Sebastiaan Francken, hetgeen in de Criminele papieren van het Hof van Holland uitvoerig wordt vermeld.⁵⁴ Misschien heeft de van ouds nauwe en aangename relatie met de geestelijkheid ertoe bijgedragen dat op de boerderij van Aartspriester Cousebant een **Naardenburg** pachter geworden is.

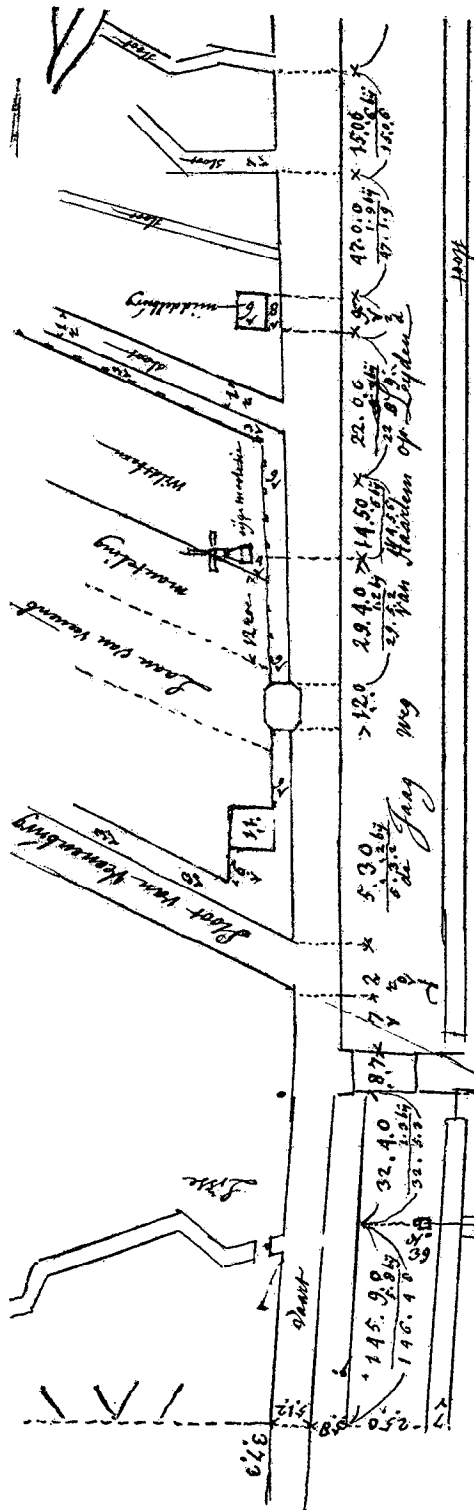
Jan Jacobse Naardenburg was in deze jaren bruiker van een hofstede met 29 morgen in de polder van de Hoge Mosveenen. Bovendien pachtte hij van Cousebant een **looster** (een strook grond tussen de binnenduinen en het **polderland**), alsmede „in de Oostpolder een Meerkamp”, namelijk de Brede **Boekamp**, gelegen bij het Haarlemmer Meer.⁵⁵ Jan Jacobse was in eerste huwelijk getrouwd met Willemetje Jorisdr van der **Cluft**, eveneens lid van een uitgesproken „roomsgezinde” familie. Na haar dood hertrouwde hij in 1718 met Barbara **Pieters Moeije(n)kind**, jongedochter uit Esselijkerwoude (Jacobsroude) en woonachtig te Sassenheim.⁵⁶ En dit huwelijk was nog niet het laatste. Op 3 november 1727 begeven zich naar de boerderij van Jan Jacobse Naardenburg Jacob van Dorp, de schout van Lisse, vergezeld van de schepenen Adriaan Janse Fortuyn en Evert Heremiasz Rouwens. Ze vinden daar boer Naardenburg „ziek te bedde liggende, niettemin zijn verstand, redenen en memorie wel hebbende en gebruikende zo ons klaarlijk bleek” en verbinden hem daar in de echt met „**Aljd** Dirks van Leeuwen, jongedochter van de Oude Wetering onder Alkemade, **wonende te Warmond, bruid**”. Het is opmerkelijk dat noch de bruidegom, noch de diverse bruiden, noch ook de kinderen konden lezen en schrijven. Met een merk werden de stukken ondertekend. Nog negen jaren is Jan Jacobse Naardenburg boer in de Hoge Mosveenen gebleven. In november 1736 is hij overleden.

Nogmaals Sijpesteyn

De relaties tussen de families Cousebant en Sijpesteyn waren nu juist niet van de aangenaamste aard geweest. Maar de tijd doet veel vergeten en op 20 december 1695 zijn de executeurs testamentair van de heer Joseph Cousebant, te weten Jodocus en Frederik Cousebant te Haarlem, met hun stadsgenoot Andreas van Sijpesteyn, zoon en medeërfgenaar van Cornelis Ascanius, een accoord **aangegaan**.⁵⁷

Door het graven van de Trekvaart was in 1657 een deel van het bezit van Cousebant afgesneden en lag nu aan de westzijde van de Vaart. Anderzijds had Sijpesteyn nog enig bezit aan de oostzijde, gescheiden van zijn eigendom in de Zilker Polder. Nu vindt een ruiling plaats met gesloten beurzen. Sijpesteyn krijgt „2 morgen en 3 roeden land, overduin, in de Hoge Mosveenen in de Nieuwe Silliker polder, gekomen van Jacob van Tienen ofwel diens huisvrouw”. Het lag tussen de Trekweg en de scheidsloot tussen Noordwijkerhout en Lisse en grensde aan de landerijen van Veenenburg en Sijpesteyn. Daarenboven krijgen de erven Cousebant een aantal percelen in de Hoge Mosveenen, aan de oostzijde van de Trekvaart. Deze percelen waren 8 juli 1659 tijdens de strijd om de **door-**

Bladt N°3

Somme

32.50	51.00
2.00	14.50
2.00	22.00
2.00	42.10
2.00	15.00
2.00	171.00

Sintwylkerhof
Hillegom
Bladt N°3

vaart door Cornelis Ascanius van Sijpesteijn van diens zwager, Cornelis Fannius, vrijheer van **Oud-Haarlem**, etc., gekocht.⁵⁸ Nu, na 35 jaar, komen ze in het bezit van de toenmalige tegenpartij. De strijdbijl blijkt begraven; de vrede bezegeld. De bossen en weiden van **Morsveen** strekken zich nu uit van de **Veenweg** (Loosterweg) tot aan de Leidse Vaart. Dat is tot op heden zo gebleven.

De Loosterweg

Aartspriester Josephus Cousebant is in zijn Lissese bezit opgevolgd door zijn jongere broer Jodocus. Deze was in 1676 gehuwd met (Maria) Adriana Crucius, die in 1682 echter reeds was overleden.

Op 20 april 1701 zijn de heren P. Dierquens, eigenaar van Veenenburg, Hendrik van Hoven, de eigenaar van Keukenhof en Jodocus Cousebant met nog enige anderen een eigenaardige overeenkomst aangegaan.⁵⁹ **Ze** verplichten zich de buurweg recht te trekken, te egaliseren en op fraaie wijze te beplanten.

„Wij ondergeschreven, eigenaars van de landerijen gelegen tussen het **Keukenhof** **ende** de Heer **Kousebant**, zijn onderling verdragen, dat de buurweg aldaar beneffens de sloten van de **voorsz.** landen lopende, bij haar ieder voor zijn land tot ieders kosten doorgaans beplant zal worden met opgaande bomen **ende** wil-
ligepoten daartussen op de beste **ende** sierlijkste manier, **ende** dat ieder die de bomen zal belant hebben op zijnen kosten, wederom daar jegens zal hebben en behouden den eigendom van de bomen bij hem geplant; doch dat niemand van de **voorsz.** eigenaars, de **voorsz.** bomen ofte platagien en zal vermogen te hakken, snoeien, **nochte** opsnoeien, dan **allenig** des vereist werdende, met gemeen consent en toestemminge ook van de eigenaars van 't Keukenhof **ende** **Veenenburg**, ofte andere van het meer gedeelte van alle deselven. **Ende** hebben tot verbetering van de **voorsz.** weg, de eigenaars van 't Keukenhof **ende** Veenenburg aangenomen te bekostigen voor de eerste wijze het planeren **ende** effen maken van de **voorsz.** weg. **Ende** hebben wij ondergeschrevenen alle 'tgunt **voorszegd** is ieder in de zijnen **respectvelijk**, aangenomen exactelijk na te komen **ende** te achtervolgen, onder verband van onze **respective** personen en goederen **ende** **subjectie** van den Hove van Holland”.

Het stuk is ondertekend door Hendrik van Hoven, eigenaar van Keukenhof, Pieter Dierquens, eigenaar van Veenenburg, J. Cousebant, eigenaar van **Morsveen**, A. C. **Sohier** de Vermandois, eigenaresse van Zandvliet, dat zich aan beide zijden van deze weg uitstreckte, P. van der Goes, de bewoonster van de Hofstede Middelburg (Leids Jaarboekje 1970 blz. 149/50), Jan Jacobse Naardenburg, pachter van **Mo(r)sveen**, Dirk **Claase Schrama**, die waarschijnlijk het huis bewoonde dat stond op de plaats van de ingang van het huidige noordwestelijke parkeerterrein van Keukenhof⁶⁰ en nog diens schoonzoon Louweris Pieterse Fits. Tot op de dag van vandaag is de Loosterweg tussen het **tentoonstellings-**terrein Keukenhof en het parkeerterrein bijzonder fraai gebleven.

Adrianus Franciscus Cousebant

De enige zoon uit het huwelijk van Jodocus Cousebant en Maria Crucius was jhr. Adriaan Franciscus, alias Adriaen François, geboren te Haarlem op 20 januari 1682. Het waren zeer welgestelde personen, de Haarlemse Cousebants en ze bewogen zich in de kring der meest vooraanstaande katholieke geslachten. Ook bezetten zij enige „stoelen” in het Heilig Kerstgilde.

Als **25-jarige** jongeman huwde Adriaan in 1707 te 's-Gravenhage met Maria Catharina Emonds, dochter van mr. Pieter Emonds, advocaat bij het Hof van Holland, en Adriana Dimphna van **Beeck**. Op de indrukwekkende inventaris van goederen van de bruidegom, opgesteld door diens vader Jodocus, staat ook „**een** hofstede en boerewoninge daar annex met zijn landereijen, nu ter tijd gebruikt bij Jan Jacobse Naardenburg voor 500 gulden vrij **geld**”.⁶² De pacht blijkt jaarlijks in te gaan op de Haarlemse „**Lucas markt**”, 18 oktober, sinds de Middeleeuwen een vaste datum voor termijnbetalingen. En dan volgt nog: „**Het** heerschapshuis, bij mij zelve gebruikt, en de houw van 't bos en andere bomen hebbe (ik) altijd aan mijn zelve gehouden, dit Pro memorie”. Het blijft waarschijnlijk, dat evenals bij Zandvliet, dit heerschapshuis het voorste gedeelte van **Morsveen** is geweest.

Op 29 november 1719, „**des** savonds de klok omtrent zeven uren” heeft jhr. Adriaen François zijn testament gemaakt voor notaris Jan Barneveldt te **Beverwijk**.⁶³ (Het kwam vaker voor, dat welgestelden buiten hun woonplaats een notaris kozen). Hij verklaarde tot dit besluit te zijn gekomen „**uit** de broosheid **dezes** levens”. Hij was echter geenszins ziek, maar stond op het punt een reis te maken naar Frankrijk. Evenals zo vele katholieke patricische geslachten onderhield ook hij regelmatig contacten met Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden. Hij reist alleen met zijn valet en benoemt zijn vrouw tot eventuele voogdes over hun minderjarige zoon Franciscus Bernardus. Later voegt hij aan dit testament nog eigenhandig toe: „Mijn plaats op Schillque wil ik niet verkocht hebben want moet blijven tot uw en mijn zoons playsir”. Met Schillque wordt De **Zilk** bedoeld, waar de Cousebants ook landerijen bezaten en waar hun hofstede **Breeland** stond. Op de kadastrale kaarten van 1837 is deze hofstede Breeland nog aanwezig, sectie A, n. 463 en 464. Tegen het einde van de 18de eeuw was het huis, n. 109, eigendom van Juffrouw Maria Kouseband.⁶⁴ Het lag bij het hofje De Groene Tuin en het Armenhuis van Sint Jacob te Haarlem aan de **Zilkerbinnenweg** in De Kleine **Zilk**. Het bezit was toen 20 morgen en 634 roeden, waarvan 2 morgen en 300 roeden belastingvrij.

Bleef dan Breeland in de familie, in 1722 werd **Mo(r)sveen** aan de Leidse heren Tjarck verkocht. Met deze verkoop verdween de naam Cousebant weer uit de Lissese registers. Toch bleven ze de omgeving trouw. De genoemde zoon François Bernhard Cousebant (1709-1759) trouwde met Maria Chr. Genoveva van Alkemade, vrouwe van Grijsoord en Klinckerland op Overflakkee en erfdochter van het huis Oud-Alkemade, op de grens van Sassenheim en **Warmond**.⁶⁵ De bruidegom verkreeg van zijn moeder de heerlijkheid Groot-Waspik,

met Elfhoeven etc., die zij in 1732 had verkregen van jhr. Frans Adriaen van **Bönninghausen** en diens echtgenote Maria Charlotte van Raveschoot. Zo verbleef het geslacht Cousebant sindsdien regelmatig in Warmond. Later vestigde men zich in de Zuidelijke Nederlanden. Pas in deze eeuw is het geslacht aldaar met jkvr. Pauline Cousebant d'**Alkemade** uitgestorven. In Lisse leeft de naam nog voort in de „**Bossen van Kousebant**” ofwel de „**Kousebandbossen**” (kadastrumnummers 85, 1610 en 1611), ten zuiden van de Bossen van Middelburg aan de Leidse Vaart, en tevens in het befaamde Laantje van Kousebant, kadastrumnummer 1887, op de plaats waar juist dezer dagen, augustus 1971, bij de verbreding van de brug over de Vaart, een stukje weg geasfalteerd is.

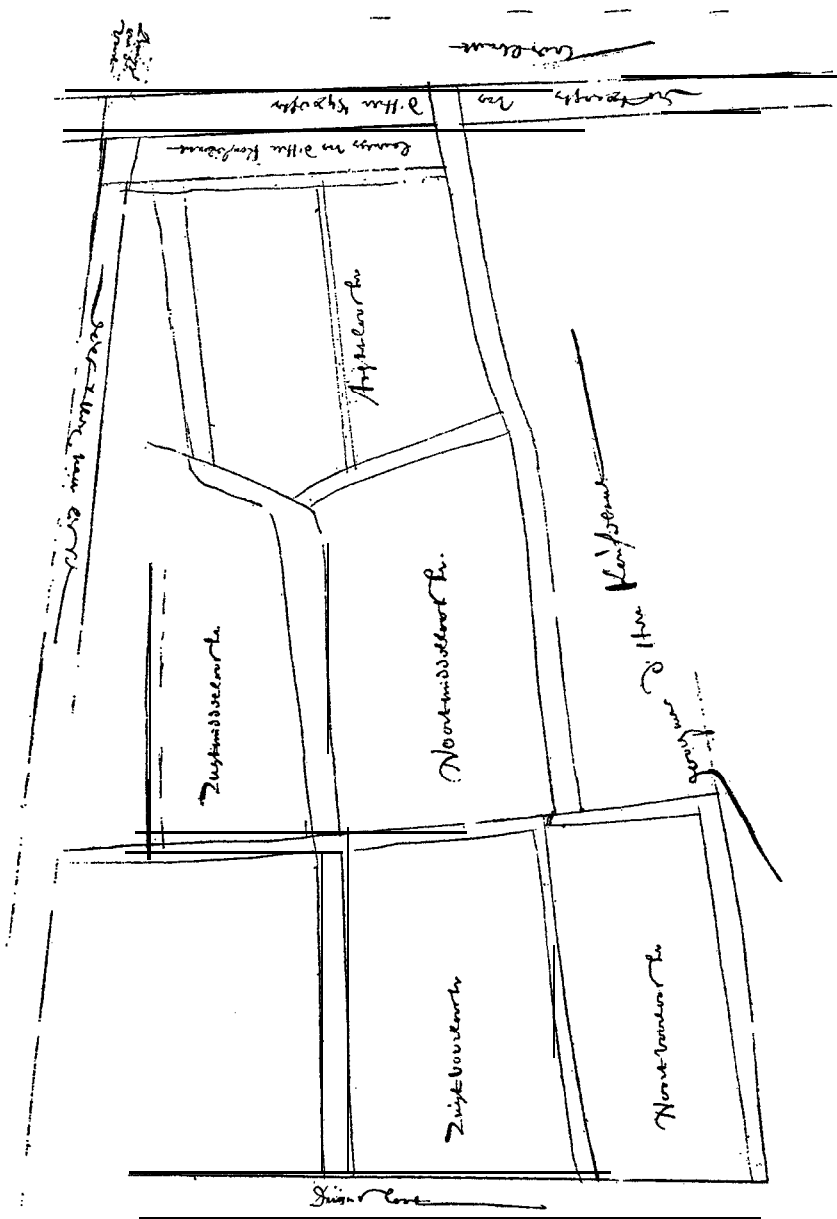
1722, Middelburg en Mo(r)sveen verenigd

Op 9 juni 1722 verscheen voor de schout en schepenen van Lisse „den Heer Adriaan Francoijs Kouseband” en verklaarde aan de heren Nicolaas en Pieter **Tiark** te Leiden verkocht te hebben „een woninge met omtrent 32 morgen 10 roeden land te Lisse”, waarbij inbegrepen „een groter en een kleiner bos”. (Zie kaart Leids Jaarboekje 1971 blz. 158). Daarbij hoorde ook nog een huis met een lapje grond aan de Leidse Vaart (thans Stationsweg 180), een **loosterkamp** en „**De Breede Boekamp**” in de Lissbroek, door Gerrit Jacobsz **Hulft** aangekocht in 1634.⁶⁶ Alles te samen voor 8000 gulden „in gereden gelde”. Voor de Breede **Boekamp** hadden de heren Tiarck geen interesse. Ze verkochten op 12 september 1724 dit perceel (ruim 2 morgen) voor 300 gulden aan Willem Adriaen van der Stel, de eigenaar van de nabijgelegen hofstede Meer en **Duyn**.⁶⁷

Pachter van **Morsveen** was thans Jacob Janse Naardenburg, die zijn bejaarde vader in dezen was opgevolgd. Op 18 mei 1717 was Jacob Janse „wettelijk getrouwd in 't Rechthuis te Lisse” (De Witte Zwaan) met Weyntje Maartens van der Meer uit **Voorhout**.⁶⁸ De volgende dag wordt in de schuurkerk aan het **Mallegat** „in facie ecclesiae” het huwelijk kerkelijk gesloten. Jacob Janse is echter niet zeer oud geworden. Dan is Weyntje Maartens zelf de „bouwwrouw”. Later hertrouwt ze — maar dan niet in gemeenschap van goederen — met de welgestelde Warbout Jurriaense Vreeburg, van wie men overal in Lisse percelen aantreft, ook in de Hoge Mosvenen.

In deze jaren schijnt „het Heerschaphuis” weer geheel in de boerderij te zijn opgegaan. De Tjarks hadden de bijgelegen buitenplaats Middelburg (Leids Jaarb. 1971). In het „**Quohier van de Verpondingen**” staat deze buitenplaats genoteerd voor 8 gulden en 7 stuivers, terwijl het kleine boerenhuis dat van ouds tot de buitenplaats hoorde, 1 gulden en 17 stuivers bijdraagt.⁷⁰ „**De** boerenplaats van de Heren Nicolaas en Pieter t **Jark**” (Mo(r)sveen) brengt twee gulden op.

Op deze boereplaats is op 9 maart 1728 veel vee verkocht, met name „koebeesten”, die van 26 tot 34 gulden opbrengen.⁷¹ Ook wordt regelmatig hout verkocht; eiken, iepen, essen en beukenbomen uit de bossen in de **Hooge Mosveenen** en in 't bos van **Halfwegen**.⁷² De penningen moeten worden voldaan aan de tuinman van Middelburg, Hendrik Witterman.

De Errit-looster

Misschien weten we waarvoor Jacob Janse Naardenburg het geld van de verkoop der koebeesten heeft gebruikt. Enige maanden later, 17 september 1728, koopt hij namelijk „de **Errit-looster**”, ten zuiden van zijn boerderij gelegen. Aanvankelijk was het perceel slechts 1660 roeden groot, 2 morgen en 660 roeden, maar later wordt het verenigd met een naastliggend perceel en is dan omstreeks 3 morgen.⁷³ Het woord „**Errit**” is als voor- of achternaam ter plaatse geheel onbekend, zodat wij misschien mogen aannemen, dat er ooit erwten op dit perceel hebben gestaan.

De hofstede Morsveen, de boerderij met naaste omgeving, was groot 3 (vierkante) morgen en 69 roe. Stappen we nu vandaar over de Loosterweg zuidwaarts, dan komen wij eerst **langs** een perceel van 6 m en 428 r. Dit hoorde van ouds tot Morsveen. Een deel ervan was erfpacht van jhr. Johan van Matenesse, heer van **Dever** en Lisse en diens erfgenamen en in pacht bij **Claes Jansz Hits** en later bij **Dirk Engelsz Larum**, alias van Steyn.⁷³ Ten zuiden van dit perceel nu ligt de Erritlooster. Ook dit was tot in de 18de eeuw erfpachtgoed. De pachtheren waren de Heren van Benthuisen, welke heerlijkheid in de 15de eeuw door de Heren van Heemstede verkocht werd aan het toen ter tijd sterk opkomende geslacht Croessinck. De Croessincks hadden hoge functies aan het grafelijk hof. Jonker **Cornelis Croessinck**, heer van Benthuisen en ambachtsheer van Zoetermeer, was in 1486 tot ridder geslagen door Maximiliaan van Oostenrijk. Van 1477 tot zijn dood in 1520 was hij houtvester van de grafelijkheid. Het geslacht stierf echter uit in 1594 met jkvr. **Sandrina Croessing**, gehuwd met **Gerrit van Wijngaerden**, president van het Hof van **Holland** († 1598).

In 1612 wordt haar zoon, jhr. Jacob van Wijngaerden, als pachtheer van de **Errit-looster** genoemd. Erfpachter is dan **Claes Cornelisz Corsteman**,⁷⁴ lid van een belangrijke, katholieke familie, die het weer onderverhuurt aan de duinmeier, **Claes Jansz Hits**. Na de dood van **Claes Corn. Corsteman** in 1616 komt de Erritlooster in het bezit van twee zijner dochters. De oudste, **Alijd**, was in tweede huwelijk verbonden met **Cornelis Aerntsz Verschuur** te Rijsburg. **Geertuid** of **Geertge** is gehuwd met **Crijn Hendriksz van Swanenburg**, die ook **Quirijn Hendriks van der Mosch** genoemd wordt. Pachter van het perceel is weer **Dirk Engelsz Larum** (van Steyn), duinmeier.⁷⁵ In 1646 verkopen de (vele) erfgenamen van het echtpaar Van Swanenburg-Corsteman de Erritlooster aan **Jan Fransz Verham** te Lisse.⁷⁶ Pachtheer was toen **Theophilus van Cats**. Ten slotte wordt de Erritlooster te samen met een aangrenzend perceel in 1728 aangekocht door **Jacob Janse Naardenburg**, de pachter van **Morsveen**.⁷⁷ Op 19 maart 1751 verkoopt zijn weduwe, **Wijntje van der Meer**, dit bezit weer voor j 325 aan de **Heer Quirin D'abenis**, kapitein ter zee, en diens echtgenote **Vrouwe Maria van Streijen**, de eigenaars van de buitenplaats **Dubbelhoven**. Veertien jaar later verkopen zij het voor j 225 aan **Pieter Cornelisz Heemskerk**, de pachthoer bij **Keukenhof**. Diens zoon, **Cornelis Heemskerk Pietersz** te **Vogelenzang**, heeft het ten slotte in 1797 aan de toenmalige eigenaar van **Middelburg (Morsveen)**

en Zandvliet verkocht.⁸⁰ Zo zijn alle percelen in de polder van de Hoge Mo(r)s-venen of in de polder van de Grote Looster, zoals hij later genoemd werd, geleidelijk aan bij de hofstede Zandvliet getrokken.

Dit laatste is ook gebeurd met de naastliggende, maar reeds lang verdwenen boerderij, die eigendom was van de kerk van Lisse, (Zie kaartje Leids Jaarb. 1971 blz. 148). Erfpachter was enige generaties lang de familie Schenaart.⁸¹ Reeds omstreeks 1665 worden deze gronden opgekocht door de schatrijke eigenaars van Zandvliet, die ten slotte in de polder der Hoge Morsveenen grote bezittingen hadden. Uiteindelijk zijn al deze percelen omstreeks 1800, toen Zandvliet uiteenviel, met Morsveen/Middelburg aan Keukenhof gekomen.⁸² Ieder perceel weide- of bosland heeft zijn eigen historie, waarvan vele perkamenten charters, vaak met nog de rode zegels met de halve leeuw van Dever en Lisse, in het archief Van Lynden/Keukenhof bewaard gebleven zijn. Als men thans dit rustige boerenland aanschouwt, rijzen voor het geestesoog generaties van pachters op, die hier hebben gewerkt en gesjouwd, of van eigenaren, wier namen in de oude papieren en perkamenten telkens weer compareren.

1754, een verkoop die niet doorging

Op 4 oktober 1745 is mr. Pieter Tjark te Leiden overleden. Onder zijn nalatenschap, gedateerd 20 april 1750, lezen we ook onder punt 5 van de inventaris: Hofstede Middelburg met woning en 73 morgen & 20% roe lands.⁸³ Mr. Nicolaas Tjark, met wie hij het bezit aanvankelijk had gedeeld, is nog in leven, maar wordt niet meer als medeëigenaar genoemd.⁸⁴ Mr. Pieter had twee dochters. De oudste, Petmnella Geertruida, kwam in 1749 op de buitenplaats Middelburg te overlijden. Zo bleef nog over de jongste, Maria Jacoba Johanna, die op de genoemde 20ste april 1750 huwde met Jean Baptiste François George graaf van Oultremont de Warfusée (Leids Jaarb. blz. 157), en het is nu wel duidelijk, voor wie de inventaris was gemaakt.⁸⁵ De opbrengsten der Lissese goederen worden niet vermeld. Wel een lijst van „ongelden”.⁸⁶ Aan belastinggelden, morgengeld en verpondingen, wordt jaarlijks respectievelijk 78 gulden, 3 stuivers, 4 penningen en 233 gulden 6 stuivers 2 penningen betaald. Voor bijbehorende percelen in Hillegom en Vennip nog eens 86 gulden 13 stuivers en 6 penningen. Alles bij elkaar bijna 400 gulden.

Omdat het jonge paar zich toch niet in deze omgeving vestigt trachten ze zich van hun Lissese bezit te ontdoen. In de „s Graevenhaegse Woensdagse Courant van den 14den November A° 1753” wordt Morsveen aangeprezen als „een voorname Huysmans-woninge, voorzien met (sic) een zeer bekwame woonhuizinge, schuur, bargaen, stallinge voor diverse beesten, en voorts alle ‘t gene tot een wel geconditioneerde huismans-woninge behoort, met de zeer goede, degelijke en wel toegemaakte partijen wei- en hooilanden daar achter ende ter zijde aan, groot circa 47 margen, daar onder vier margen houtakkers. Mitsgaders nog diverse partijen weiland en houtgewas, te samen groot circa acht margen, mede geleden onder Lisse en Hillegom.” ⁸⁷

Deze verkoop is niet doorgegaan. De boerderij bleef nog jaren in het bezit van her echtpaar **Oultremont-Tjark**. Dit verbleef regelmatig in het **Luiker** land, waar Graaf Jean niet slechts de broer, maar ook de eerste minister was van Charles Nicolas comte d'Oultremont, prins-bisschop van Luik.

Boer Van der Zwet

Al wordt de boerderij dan niet verkocht, toch wordt er „boelhuis” gehouden. Op 17 april 1754 worden er voor schout en schepenen van Lisse „koebeesten en verder jong vee, paarden, schapen en varkens alsmede bouwgereedschap en verdere goederen” publiek verkocht.⁸⁸ Alles blijkt eigendom te zijn van de **eigenaar/verhuurder**. De Naardenburgs woonden er niet meer, zij zijn vertrokken naar Nieuw-Zandvliet, thans Stationsweg 162.⁸⁹ Misschien vandaar.. . Er worden 52 koeien en vaarzen verkocht, 4 paarden, kalveren, varkens en schapen. Verder een kar, een **chaise** (sjees), zes wagens, een gierbak, een snijbak (om wrongel te snijden voor de kaasbereiding), een sloothak, planken, schragen, zoutbakken (om de kazen te zouten), etc. etc. Alles brengt tezamen op 3197 gulden en 15 stuivers. De verkoop is geschied „op de bouwwooninge genaamd Morschveen aan de **Loosterkant**” te Lisse, 17 april 1754.

Later blijkt Wouter van der Swet of van der **Zwet** hier pachter te zijn. Misschien heeft de boerderij korte tijd leeg gestaan, maar het is ook zeer goed mogelijk, dat Van der **Zwet** zich reeds in 1754 als jonge boer hier gevestigd heeft. Het volgend jaar, op 23 november 1755 trouwde te Hillegom Wouter Pietersz van der **Zwet**, jongeman van Noordwijkerhout, met Aagje, dochter van Joost van Diest, geboren en wonende te Hillegom.⁹⁰ Hij was een zoon van Pieter Cornelis van der **Zwet** te Sassenheim en Cornelia Wouters van der **Vlugt**, dochter van Maria **Jansdr.** Naardenburg (!).⁹¹ Wouter van der **Zwet** is tot aan zijn dood in november 1806 pachter op **Morsveen/Middelburg** gebleven.

De verkoop van 1781

Op 27 april 1781 verschenen voor Jacobus van Lutsenburg, schout te Lisse, en voor de schepenen Jeremias Rouwens en Jan Hirs de navolgende personen: **Willem** Pietersz van Egmond en Xaverius Gerardus Joseph van der Hout. Zij hebben procuratie van „**Mejuffrouw** Maria van der Kruijs, weduwe van wijlen Anthonij van der Hout, als generale gemachtigde met machte van substitutie van de **HoogEdele** Vrouwe **Mevrouwe** Mariea **Jacoba** Johanna **T'Jark**, **gemalinne** en geadsisteerd met de **HoogEdele** Heer Jean Baptiste François George grave van Oultremont de Wégimant etc. etc.”.⁹² U begrijpt het al; de boerderij wordt verkocht. Ze wordt omschreven als „**een** huismanswoninge, van ouds en nog genaamd Middelburg ofwel Morschveen, overduin, in de **Hooge** Morschvenen aan den Achterweg.. ., met **deszelfs** hechte, sterke, weldoortimmerde bouwhuizinge, koelkelders, **stallinge** voor ca. 50 koebeesten, **karnhuis** en -molen, schuur, **varkenshok**, hooibergen, wagenschuur, dorsvloer en verder getimmerte, boomgaard, bepotingen en beplantingen, met de daarbij aanhorige percelen, **zo(wel)** wei- als hooilanden, idem houtbossen”. Landmeter Cornelis Velsen heeft er op 14 fe-

bruari 1727 een kaart van gemaakt en daarop blijkt het geheel groot te zijn 35 morgen en 519 roeden. Dit alles is – zo verklaren de heren Van Egmond en Van der Hout –, „in ‘t Heeren Logement aan den Burg binnen Leiden” op 20 januari 1781 verkocht aan de heer Egbert Bosch te Amsterdam, „in gereden en contanten gelde, alles zonder bedrog”.

De Heer Egbert Bosch

Volgens een notitie in het geboorteboek der doopsgezinde kerk Het Lam te Amsterdam is Egbert geboren als zoon van **Arent Bosch** en **Aletta Thesingh** op 25 juni 1721. Zijn ouders waren in 1718 getrouwd en twintig jaar later, na het overlijden van zijn eerste echtgenote, hertrouwde de weduwnaar met **Cornelia Veer**.⁹³ Egbert zelf is altijd ongehuwd gebleven. Wel was hij als doopsgezinde van de lucratieve bestuursbanen uitgesloten, maar hij had het toch tot een aanzienlijke staat van welzijn gebracht. In Lisse bezat hij de hofstede Voorburg aan de westzijde van de Trekvaart, niet ver van de brug bij Halfweg, waar hij 's zomers gaarne vertoefde.⁹⁴ Hij was dus bijna zestig jaar oud, toen hij de boerderij **Morsveen** aankocht. Op 2 mei 1788 is de heer Bosch in zijn huis aan de Keizersgracht bij de Runstraat overleden.

De kaart van 1781

Er is iets gebeurd met de kaart van **Comelis Velsen** van 1727; hij blijkt namelijk zoek te zijn. Hoe vervelend dat is zal later nog blijken, maar Egbert Bosch heeft **Adriaan Snoek**, „landmeter bij de Ed. Hoven van Holland geadmitteerd”, in september 1781 een nieuwe kaart laten maken (afb. 16). Het betreft dus weer de „boerenhofstede met zijn annexe landerijen en bossen, van ouds en nog genaamd Middelburg of Morsveen.” Het geheel bestaat uit „28 differente stukken” en is gezamenlijk groot 33 morgen, 470 roeden en 67 voet. Het blijkt dus ruim twee morgen kleiner te zijn dan verwacht was. Met letters zijn de diverse bouwsels aangegeven. A, boerenwoning, koe- en paardestal en **karnhuis**. B, grote schuur en wagenhuis. C, twee vijfroeden hooibargen. D, kleine schuur. E, schuithuis. F, poort van de boerenwoning.

Onder aan de kaart vindt men nog met **portlood** genoteerd, dat aldaar, aan de zuidzijde van de boerderij, in 1796 nog drie morgen zijn bijgekocht van **Cornelis Pietersz Heemskerk**, voor f 1100.95 Deze **Cornelis** was een zoon van **Pieter Cornelisse Heemskerk**, de pachter van de thans nog bestaande boerderij bij **Keukenhof** (zie blz. 161). Dit perceel, dat tegenwoordig „t Hoge Stuk” wordt genoemd, kadastrummer 2839, was vroeger de moestuin geweest van de buitenplaats Middelburg (Leids Jaarb. 1791 blz. 154, kaartjes blz. 156 en 165 en afb. 17.). **Pieter Cornelisz Heemskerk** had deze drie morgen, „zijnde boomgaard, moestuin en teelland”, in 1757 op de veiling van Middelburg (Leids Jaarb. 1791 blz. 162) gekocht en er weiland van gemaakt. Met „het gewezen laantje” (kadastrummer 51) had hij er 810 guldens voor betaald. Met een kruisje had hij daarop moeizaam de **koopacte** ondertekend.⁹⁶

Pieter C. Heemskerk heeft in de Hoge Morsveenen nog meer percelen wei-

land gekocht, zoals ook de reeds genoemde Erritlooster (blz. 161). Zijn zoon Cornelis was boer in Vogelenzang, waar thans de naam Heemskerk nog lang niet is uitgestorven! De landerijen die hij geërfd heeft, verkoopt hij stuk voor stuk aan de heer Matthijs Ooster, de eigenaar van Zandvliet, die reeds veel grond in de Morsveenen bezat. Zo werd de boerderij ten slotte bijna geheel door de landerijen van Zandvliet ingesloten. De noord-west- en de westgrens werden respectievelijk bepaald door Veenenburg en de Leidse Trekvaart.

Morsveen met Zandvliet verenigd, 1784

De Heer Bosch is niet lang in het bezit van Morsveen/Middelburg geweest. Op 11 december 1783 verscheen voor schout en schepenen te Lisse „Monsieur Ysbrand van Watering, Meester Metselaar **alhier**”.⁹⁷ Ik geloof niet, dat de naam van Van Wateringen ooit elders in de officiële acten zo fraai voorkomt. Als Jast en procuratie hebbende van den **WelEd.geb. heer Egbert Bosch**” heeft hij de boerderij voor 6000 gulden verkocht aan „den **WelEdele Gestrenge heer Mattijs Ooster**”, eveneens te Amsterdam.

Matthijs Ooster, Heer van Meygisfelden in Holstein, was op 28 oktober 1747 te Amsterdam geboren als zoon van Matthijs Ooster en Maria Cornelia **Quenelon**.⁹⁸ Ook deze Matthijs was niet de eerste van die naam. Stamvader was **Matthijs Ooster**, die zich in 1610 als iakendrapenier vestigde in de goede stad Leiden. Zijn kleinzoons, Matthijs en Wouter, trokken naar Amsterdam en daar is de familie tot grote welstand gekomen. „**Onze**” Matthijs Ooster was een voor-naam koopman en assuradeur op de **Heerengracht**, commissaris, schepen in 1777 en als oud-schepen door de erfstadhouder Willem V op 27 november 1787 **g**eremoveerd. Verder was hij regent van het Leprozenhuis, directeur van de **L**evantse Handel en sinds 1781 eigenaar van de buitenplaats Santvliet of **Zandvliet** te Lisse, waarvan de landerijen zich uitstrekten van de Heereweg tot aan de Leidse Vaart.⁹⁹ Ooster was in 1772 in eerste huwelijk verbonden met Clara Hillegonda Hooft (1749-1800). Hun drie kinderen, waaronder opnieuw een Matthijs, zijn niet oud geworden. Ooster huwde nog twee maal en is als een krasse oude baas – zoals een portret hem vertoont – in 1842 te Utrecht overleden.

Door de aankoop van Middelburg is het terrein van Zandvliet nog meer uitgebreid en afgerond. Het grootste deel van de polder der Hooge Morsveenen ofwel De Groote Looster is nu in handen van de Heer Ooster. Alleen een aantal percelen bij de Delfweg (Stationsweg) zoals b.v. de Schippers- en de Kloperslanden nog niet. Hierop liet de eigenaar van Keukenhof het oog **vallen**.¹⁰⁰ „t Smalle Veentje” aan de Delfweg was reeds sinds 20 maart 1726 met **Keukenhof verbonden**.¹⁰¹ Te zijner tijd zouden bij het uiteenspatten van Zandvliet alle percelen samenkomen en één groot geheel vormen.

De inhoud van de verkoopacte van 1783 is vrijwel gelijk aan die van 1781. Alleen wordt er nog gesproken over een verbod tot beplanting en over „t **huisstuk**”. Vooral dat laatste blijkt een heet hangijzer te zijn.

Het „uitzicht” van Voorburg

De Heer Egbert Bosch heeft Middelburg nu wel weer verkocht, maar hij is eigenaar gebleven van zijn hofstede Voorburg, aan de andere zijde der Leidse Vaart.⁹⁴ Vanuit zijn tuinhuis aldaar genoot hij een vrij uitzicht over de weilanden tot aan de Lissese binnenduinen. Daarom maakte hij de bepaling, dat gedurende 25 jaren, „1808 ingesloten”, het weiland, „tusschen het Koussebandsboschje, onder dit verkochte begrepen, en ‘t nieuwe land van den heer verkoper, opwaarts lopende van over ‘t tuinhuis van de heer verkoper tot aan ‘t duin”, niet beplant zou mogen worden.⁹⁷ Dit is thans ongeveer kadastrummer 1608 en 614. Men heeft zich aan dit accoord gehouden. Zo zeer zelfs, dat toen Matthijs Ooster in aprii 1796 ter plaatse toch hout wilde poten, hij 60 gulden moest betalen aan de eigenaar van de gronden van Voorburg, Geerlof de Waal, herbergier op Halfweg, „hoezeer noch buitenplaats, noch tuinhuis meer in wezen is”!¹⁰² De herbergier wist het wel! Sindsdien is dit perceel bepoot en maakt het met de voormalige Achterlooster die er tegen grenst aan de zuidzijde, deel uit van de Waterbossen. Nummer 613 wordt ook wel het Berkenbos genoemd.

‘t Huisjestuk

Een moeilijker probleem was „‘t Huisjestuk”. Zoals gezegd was de kaart van Cornelis Velsen uit 1727 verloren geraakt (blz. 164). Dit had al dadelijk tot moeilijkheden geleid. Men wist kennelijk niet, dat Maurits Walraven van een deel dezer kaart in 1739 een copie had gemaakt, die thans in het Gemeente-archief te Hillegom bewaard wordt (Leids Jaarb. 1971 blz. 158). De belendingen waren door de boer (Van der Zwet?) opgegeven en er was ook een lijstje van de diverse percelen, waarop tevens de grootte stond vermeld.¹⁰³ Daarop stonden genoemd „het stuk achter de boomgaard” (649 r), „de kroft aan duin” (766 r), en het „snepstukkie” achter de grote boerenboomgaard. Dan is er het „Veentiebos” (632 r), „het stuk tussen het veentie” (1056 r) en weer „het stuk achter het voorgaande”, etc. etc. Nu zijn het vooral de percelen langs de Leidse Vaart, die onze aandacht vragen. Dit zijn dan van noord naar zuid: „het huisje stuk (1663 r), daar naast langs de vaart (1205 r), daar naast langs de vaart (1145 r), daar naast langs de vaart (962 r), Cousebant huisjestuk (737 r)” en tenslotte weer „daarnaast langs de vaart (962 r)”. Het zijn dus allemaal percelen langs de vaart met daarbij twee maal een „huisjestuk”. Op de kaart van 1727 (Leids Jaarb. 1971 blz. 158) resp. de letters D, C, B, A en het eerste perceel met de vermelding „de Heer Kousebant”. Thans respectievelijk de kadastrumnummers 631, 630, 627, 626 en 623. Het is nu wel duidelijk, dat met die huisjes de toen reeds verdwenen theekoepels of speelhuizen zijn bedoeld die eerder bij het water stonden en van waaruit men een aangenaam gezicht had op vele zeiljachtjes en de passerende trekschuiten (Leids Jaarb. 1971 blz. 152).¹⁰⁴ Het Cousebant-huisjestuk is het huidige kadastrummer 623. Hier had de „koepel” van de familie Cousebant gestaan. Sinds de heerschappen niet meer regelmatig op Morsveen vertoefden en dit weer gewoon boerderij geworden was, was in 1784 de

theekoepel al lang verdwenen. De moeilijkheden ontstaan echter door het andere huisjestuk, het stuk waar de koepel van de buitenplaats Middelburg had gestaan, kadastrummer 631, maar ook deze blijkt men zich niet meer te kunnen herinneren.

Nu werd het huisjestuk (1663 roeden) wel onder de in 1781 verkochte percelen genoemd, maar het bewuste „stukkje weiland” was „niet te vinden”.¹⁰³ Deze ruim twee morgen had men ook al bij de meting van Snoek in 1781 gemist (blz. 164). Egbert Bosch en de weduwe Van der Hout-Van der Kruijs, de „rentmeesteresse” van het echtpaar D'Oultremont-Tjarck hadden het hierover niet eens kunnen worden. Ook niet, nadat de zoon van de rentmeesteresse de heer Egbert Bosch in de zomer van 1782 had bezocht. Er is toen over dit „stukkje” een uitvoerige correspondentie gevoerd. Mr. C. P. Hoynck van Papendrecht te 's-Gravenhage en Josué L'Ange, notaris te Leiden worden erbij betrokken. Ten slotte wordt schout-en-secretaris van Lisse, Jacob van Lutsenburg, verzocht een en ander na te zien en copie te leveren, hetgeen hij dan ook uitvoerig doet. Deze man verdient er dus ook wat aan, en daarna heeft hij „de goedheid gehad Me-juffrouw de Wed. Van der Hout of iemand van harentwegen daarover te onderhouden”. Meer dan enig ander acht men namelijk de schout in staat „enige verdere elucidatie te kunnen geven”.¹⁰³ Men vraagt zich thans intussen wel af, waar al deze omslag voor nodig was. Want op blad 77 en 78 van het boek dat de schout zelf onder zijn berusting had, leest men zeer duidelijk, dat het bewuste perceel, nummer D, op 25 oktober 1757 voor 315 gulden was verkocht aan Willem Jan graaf van Hogendorp, schepen der stad Haarlem en eigenaar van Veenenburg (Leids Jaarb. 1971 blz. 163). Daar staat zelfs nog vermeld: „Met een huisje staande aan de wal op het voorsz. verkochte aan de Trekvaart”.¹⁰⁵ Het is het huidige kadastrummer 631.

Egbert Bosch had het erbij laten zitten, maar cedeert wel duidelijk zijn rechten op het onvindbare stukje aan Matthijs Ooster. Deze blijkt een strijdbaarder natuur te bezitten. De weduwe Van der Hout is nog niet geheel overtuigd, maar wenst ten slotte het different „in het vriendelijke af te doen”, en „in der minne te schikken”. Op 30 april 1784 ontvangt Ooster 321 gulden.¹⁰³ Met deze transactie verdwijnt het „huisjestuk” eindelijk weer in de nevelen der historie.

Het einde van Zandvliet, 1797

Op 14 mei 1797 heeft „de burger Matthijs Ooster” te Lisse, de „bouwmanswoning genaamd Middelburg” verkocht aan de burger Lucas JMzn Boon, koopman te Rotterdam. Een week eerder was Zandvliet, inclusief Middelburg zoals het nu steeds genoemd wordt, reeds in veiling gebracht. Middelburg was „getrokken” door Lambertus Bicker voor f 18.300, maar er werden „geen verhogingen gepresenteerd” en het werd ook niet afgeslagen. Thans kocht Boon „Middelburg met zijne paarde- en beestestallen, schuur en barg, bossen, wei-, hooi-, en teellanden”, circa 62 morgen voor f 8000 en een cusingbrief (schuldbrief) van f 5000.¹⁰⁶ Waarschijnlijk heeft Boon Zandvliet willen slopen en de lande-

rijen willen verkavelen, want er staat uitdrukkelijk vermeld, dat hij hiermede niet mag beginnen, voordat de gehele koopsom betaald is.

Lucas Boon Jan Michelstoon is geboren te Delft. Eerst was hij getrouwd met Anna M. P. den Boer, die in 1788 in het kraambed overleed.¹⁰⁷ Op 23 maart 1794 huwde hij voor de tweede maal en wel met Theodora Elisabeth **Boon**.¹⁰⁸ Hij had twee kinderen en woonde aan de **Houtlaan** te Rotterdam. De familie was Luthers. Verscheidene malen kocht Boon — al of niet insolvente — boedels op, die hij later weer doorverkocht; hij blijkt dus inderdaad „koopman” te zijn.

Ook van zijn **Lissese** goederen heeft Lucas Boon zich spoedig weer ontdaan. Hij heeft daartoe zijn zwager, Jan Bartholomeus Snellen, gemachtigd en in april 1800 vindt „in de Herberg de **Swaan**, zijnde ‘t Rechthuis van Lisse”, de openbare verkoop plaats.¹⁰⁹ De boerderij in kwestie, „deel 2” bij de verkoop, wordt hier gequalificeerd als: een hechte, sterke en weldoortimmerde **bouwmanswoning**, genaamd Middelburg, met zijne depententiën, benevens de nombre van omtrent 62 morgen bos-, wei-, hooi- en teellanden. Ze is verpacht aan Wouter van der **Zwet** voor f 619 per jaar, de boerderij tot Kertsmiss 1800 en het huis tot 1 mei 1801. De jacht en visserij zijn voor f 171 verpacht aan de erfgenamen van mr. Van Sijpesteijn, waarbij is beschreven, dat de jacht zich ook uitstrekt over de andere percelen van Zandvliet. Ten slotte is er een „gegarandeerd vrije doorvaart” door de Zandsloot, een recht waarover te voren tientallen jaren gestreden was.¹¹⁰

Er wordt f 75 „trekgeld” opgestoken voor den hoogsten inzetter”. Dit is de heer J. P. Pompe van Meerdervoort ¹¹¹ te Leiden voor f 9000. Ten slotte wordt het op 22 april voor f 10.000 gemijnd door de Heer S. P. Joosten te Amsterdam, „voor hem of zijn meester”.

Nadat beide delen van het voormalige Zandvliet afzonderlijk zijn gemijnd, worden ze door notaris Martinus Heykoop nog eens te samen „opgehangen” en nu blijkt Joosten er toch weer naast te zitten. Het geheel wordt namelijk gemijnd door Arnoldus de Groot te Dordrecht, die al spoedig verklaart, dat hij het mede gekocht heeft voor zijn broer Levinus de Groot en **Joan Michel Schmidt** in Compagnie. Deze kopers waren slopers en handelaren; nu kopen ze Zandvliet, in 1801 Leeuwenhorst te Noordwijkerhout ¹¹² en in 1805 Velsershooft bij **Santpoort**.¹¹³ Middelburg wordt echter niet gesloopt; nog dezelfde dag, 22 april 1800, verkoopt De Groot het weer door aan.. . Simon Petrus Joosten voor f 10.200.¹⁰⁹ De Groot heeft er dus f 200 aan overgehouden.

Nu is Middelburg, zoals de boerderij thans haast altijd wordt genoemd, los van Zandvliet, waarmede het sinds 1784 verbonden was, en het nadert nu **Keukenhof**. Joosten was namelijk gehuwd met Sara van Hoboken, een dochter uit het eerste huwelijk van de weduwe Eyssing-Schelles, de eigenaresse van **Keukenhof**.¹¹⁴ Vandaar die aankoop, Middelburg komt Keukenhof nader.

Boer Leenslag

In november 1806 is boer Wouter van der **Zwet** overleden.¹¹⁵ Zijn zoon Si-

*Van
Hardenius.*

B O E R E B O E L H U I S , O N D E R L I S S E .

Aan de Loosterkant op de Wooninge genaamt MIDDELBURG,

Op Donderdag den 9, April 1807.

Van eene aanzienlijke Party

L E V E N D E H A V E , B O U W G E R E E D S C H A P P E N , E N M E U B I L A I R E G O E D E R E N .

Men is van meeninge ten overstaan van: *Verhant. en. Schiedman. • 18. 1807*

mon was pachter van het „bouwhuisje” aan de Delfweg (Stationsweg) „t Lammetje Groen”, dat ook door Joosten was aangekocht.¹¹⁶ Simon van der Zwet was gehuwd met Cornelia van Wouw en in 1785 werd daar weer een Wouter geboren.¹¹⁵ Pieter Woutersz van der Zwet, gehuwd met Antje Corn. van Noort, werd timmerman.¹¹⁷ Ook daar kwam een Wouter, in 1795.¹¹⁵ Op Middelburg was echter geen opvolger. Op 9 april 1807 werd „op de woninge genaamt Middelburg” boerenboelhuis gehouden.¹¹⁸ Helaas ontbreekt deze jaargang in het rechterlijk archief van Lisse. Als pachter vestigde zich nu op Middelburg Jacob Leenslag.¹¹⁹

1808, Middelburg met Keukenhof verenigd

Op 2 juli 1808 is in haar huis aan de Keizersgracht te Amsterdam de eigenaresse van Keukenhof overleden, Anna Scheltes, weduwe van Frans Gerard

Eyssing, eerder weduwe van Abraham van Hoboken.¹²⁰ Van haar beide dochters was de oudste nog in leven, maar het was bepaald, dat de jongste, Sara van Hoboken, Keukenhof zou erven. Op 28 oktober 1796 was Sara getrouwd met Simon Petrus **Joosten**, zoon van Jan Hendrik **Joosten**. Sara stierf in 1807 en ofschoon zij niet in gemeenschap van goederen waren getrouwd, was **Joosten** toch testamentair haar universele erfgenaam. Op 2 juli 1808 zijn dus Middelburg en Keukenhof verenigd.

Nauwelijks is echter **Joosten** in zijn rechten getreden, of hij biedt Keukenhof en al zijn verdere eigendommen te Lisse weer te koop aan. Het aanplakbiljet vermeldt: „**Ten** zesde: Ene capitale en weldoortimmerde huismanswoning, gelegen aan de Loosterweg, genaamd Middelburg, voorzien van ene **stallinge** voor 30 stuks hoornvee en 3 paarden met **deszelfs** dorsvloer, ruime **schuringe**, zomerhuis, wagenhuis, karmolen, capitale kelder en varkenshokken, twee vijfroeden hooibergen, ruime werf met opgaande bomen; min en boomgaard mitsgaders met een strook bos halverwege de Loosterweg van de woning halversloot tot aan de **scheidinge** van het bos aan de **brugge**, met en beneffens de daar bij **gehorende** nombre van 30 morgen 150 roeden allerbest wei-, hooi- en boslanden, als één partij groot 25 morgen en 450 roeden, gelegen bij, aan en **omme** de **woninge**.”¹²¹ Daarbij kwamen dan nog de vele percelen die vroeger tot Zandvliet hadden behoord en de percelen, die door Keukenhof sedert 1884 zelf waren aangekocht. Bijna de gehele polder der Hooge Morsvenen, thans meestal genoemd de Grootte **Looster**, was opgenomen in het landgoed Keukenhof.

In deze jaren, de Franse Tijd, werden zeer veel landerijen verkaveld, huizen gesloopt, bossen gehakt en tuinen vernietigd. Het ergste viel nu te vrezen. Zou dit het einde zijn? Maar neen, op „den 2e van Weijnmaend 1809” werd **Keukenhof** met alles wat ertoe behoorde, dus ook Middelburg, aangekocht door de schatrijke mr. Johan Steengracht van Oostcapelle (1782-1846), een Haagse patriciër van Zeeuwse herkomst.¹²² In zijn handen en in die van zijn nazaten is Keukenhof behouden gebleven. Van 1846 tot 1899 was dit jkvr. Cecilia Maria **Steengracht**, gehuwd met Carel Anne baron van Pallandt. Daarna haar dochter Cornelia Johanna **baro** les van Pallandt, gehuwd met Jan **Carel** Elias graaf van Lynden. Na haar dood in 1923 volgde haar zoon Jan Maurits Dideric graaf van Lynden, gehuwd met Aurelia Elisabeth gravin van Limburg-Stirum. Na het overlijden van zijn vader op 25 november 1930 kwam Keukenhof met Middelburg in het bezit van de zoon Jan **Carel** Elias van Lynden, de huidige eigenaar.

De Kloppersbossen

Reeds dadelijk is mr. Steengracht ertoe overgegaan zijn gebied uit te breiden en af te ronden. Het is de Franse Tijd, een moeilijke tijd, maar geld schijnt bij hem bij de aankopen geen rol te spelen. Geheel ingesloten door zijn bezit lag in de Grote **Looster** nog „een Partij wei- of hooiland”, genaamd de Klopperslanden (kadasternummers 93, 94, 99, 100 en 101). Men bereikte deze landen over het Klopperslaantje, kadasternummer 2703 (blz. 151). Dit laantje was met de **Klop-**

persbossen langs de Delfweg reeds in 1783 voor *f* 250 door Keukenhof aangekocht.¹²⁴ Deze bossen (kad.nrs. 2707, 111, 110 en 109), in de vorige eeuw soms ook De Ezel genoemd,¹²⁵ waren eigendom van „de Hooggeboren Vrouwe Anna Bout van Lieshout, douairière Willem Jan grave van Hogendorp te 's-Gravenhage”, de eigenaresse van Veenenburg. Op 13 januari 1783 had de eigenaar van Keukenhof, Frans Gerard Eyssing, 2 morgen gekocht voor *f* 250.¹²⁶ Hierbij was inbegrepen de Klopperslaan, waarover vrij overpad moest worden verleend. De aangrenzende „ongeveer twee morgen bosland” met nog wat weiland waren aangekocht door Arij van der Zaal, timmermansbaas binnen het Vierkant te Lisse.¹²⁷ Ook deze werden door Eyssing overgenomen en wel op 3 juli. De koop prijs was *f* 230. Daar kwam wegens „onkosten aan 't hout” 50 gulden en 4 stuiver bij. Daar weer „af voor 't gras aan Van Klaveren verkocht 16 gulden”, zodat er 264 gulden en 4 stuivers te betalen was. Maar dan voegt de heer Eyssing er eigenhandig aan toe: „doch welk op *f* 265 gerekend is, nemende aan dit w lang stil te houden, tot dat voorn. Heer Eyssing mij zal opgeven den opdracht te doen en 't welk dan ten eersten ogenblikkelijk in 't werk zal stellen en de vereiste papieren overgeven, tegen uitkering dezer quitantie”.¹²⁸ Dit laatste is pas gebeurd op 17 november. Waarom deze koop zo lang geheim moest blijven is een raadsel

De bepaling van overpad over de Klopperslaan is nu wel grappig: „De Heer Koper zal ten eeuwigen dage” recht van overpad hebben over zijn eigen laan naar zijn eigen land! Bij dat overpad wordt gesproken van „wagens, paarden, hout, hooi of te voet”, maar ook van „vlas”. Het „rauwwlas” dat in augustus vanuit Flakkee en Zeeland in de Gracht werd aangevoerd, werd in de sloten en beken „geroot”. Daarna werd het op „kapellen” op het land gezet. Dat stonk nogal en was tamelijk onfris, maar overal trof men zulke „kapelleweiden” aan.¹²⁹ Ook de Klopperslanden blijken als zodanig te hebben dienst gedaan.

„De Akkertjes” langs de Delfweg behoorden van ouds tot het daar tegenover gelegen dammetje Groen”. Die werden met het „bouwhuisje” op 15 april 1800 door de Heer Simon Petrus Joosten aangekocht (blz. 169).¹³⁰ Ook deze Akkertjes werden in de vorige eeuw in jachtbosjes veranderd. In de Kloppersbossen is jarenlang een eendenkooi gevestigd geweest.

De Klopperslanden en de Leidse schippers

De Klopperslanden, 5 morgen en 526 roeden (kad.nrs. 93, 94, 99, 100 en 101) waren in de 18de eeuw eigendom van de roomse kerkmeester Jan Kragt.¹³¹ Na diens dood werden ze op 13 december 1782 voor *f* 1200 verkocht aan Cornelis van der Klugt.¹³² De dochter van „Cors”, Trijntje, huwde met Pieter Dammasz van Rijn, die in 1795 voor *f* 1500 de landen van zijn schoonvader overnam.¹³² Op 23 maart 1818 is de weduwe Van Rijn-van der Klugt te Noordwijkerhout overleden. Haar erven verkochten de Klopjeslanden aan Caspar Hendrik Wolff, de chirurgijn, wiens naam men in allerlei stukken telkens weer ontmoet. Koopprijs 2000 gulden. Wolff verkoopt ze op 15 januari 1820 weer aan jhr. mr. J.

Steengracht, de eigenaar van Keukenhof, voor **f** 2450, plus de bijkomende kosten, en ook dat loopt op.¹³³

De Klopverslanden, sinds Wolff meestal de Klopverslanden genoemd, waren regelmatig verhuurd aan de „schipperij van Haarlem op Leiden”, de z.g. Leidse schippers, die de trekschuiten bedienden van het nabijgelegen Halfweg. Het blijkt niet of ze ook koeien hielden, maar paarden in ieder geval! Er is een pachtcontract bewaard gebleven van 1810 met de schippers L. de Kruijff en C. Beukers, en ook een van 1819, ondertekend door C. H. Wolff, C. Beukers en A. Haverman. De pachters moeten de weilanden „toemaken en bestrooien zoals een goede en prijsbare bruiker behoort te doen”. Ze zullen „behoorlijk moeten sloten (sloten schoonhouden), molshopen slechten, niet spitten of ploegen, niet twee maal per jaar hooien”, etc. De eerste twee jaren is de huur **f** 130, de volgende tien jaren moet het **f** 140 zijn.¹³²

In 1839 reed de eerste spoorlijn in ons land en in 1842 worden de benodigde percelen voor de aanleg van een spoor tussen Haarlem en Leiden door de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij aangekocht.¹³⁴ Met de schipperij was het gedaan en op 11 maart 1843 kocht jhr. Steengracht het „huis der Leidse schippers” aan de Leidse Vaart, thans Stationsweg 180, met een lapje grond van 87 roeden en 12 ellen.¹³⁵ Het zijn de huidige kad.nrs. 2878, 2879 en 1887. Het veelbesproken Laantje van Cousebant was ook aan de schippers gekomen. Mede namens Cornelis Rietbergen en Jan Parmentier zetten Pieter van der Velden en Johannes Rietbergen hun handtekening. De „Leidse schipperij” hoorde definitief tot het verleden. Jhr. Steengracht, die in 1837 ook voor **f** 200 „de zogenaamde Delfweg” (Stationsweg) had gekocht uit het bezit der domeinen te 's-Gravenhage, was eigenaar van geheel de zuidelijke Grote Looster geworden.¹³⁶

Boer Van der Vlucht

De boerderij werd in deze jaren bewoond door Maarten van der Vlucht, bouwman, en zijn echtgenote Cornelia ofwel Keetje Veldhoven, bouwvrouw, in 1777 te Stompwijk geboren als dochter van Arend (van) Veldhoven en Marijtte Pietersdr Kouwenhoven.¹³⁷ Maarten zelf (1770-1830) was geboortig uit Voorschoten, zoon van Pieter van der Vlucht en Petronella Moulin ofwel Molyn. Omdat de naam Van der Vlucht in de 18de eeuw ook in Lisse reeds compareert, is het heel wel mogelijk, dat de familie oorspronkelijk uit Lisse kwam. Ook de naam Maarten kwam reeds eerder voor. Op 3 mei 1812 stierf te Lisse Maarten van der Vlucht, asman, ongehuwd. De kinderen van het echtpaar dat op Middelburg woonde, Pieter, Arend, ook Arie genoemd, Leendert, Petronella en Maria, zijn allen geboren te Noordwijkerhout, zodat de familie zich van daar op Middelburg moet hebben gevestigd.

Op de meeste percelen van de Grote Looster weidde nu het vee van boer Van der Vlucht, maar niet overal. Op 16 april 1842 schrijft P. Donker, tuinman en vertrouwensman der familie Steengracht, dat Van der Vlucht het weiland „afkomstig van de schippers” (de Klopverslanden) niet wilde hebben en de uitge-

rooide bossen tussen de spoorweg en de Leidse Vaart al evenmin. Dat moest notaris Crameris dan maar publiek verhuren.¹⁸⁸ Achteraf zijn vrijwel alle percelen aan de Leidse Vaart weer ingebost.

Maarten van der Vlucht zelf was reeds op 3 april 1830 overleden. Na de dood Hij was toen 25 jaar oud en trouwde op 1 mei 1836 met de twee jaar oudere van zijn vrouw op 18 oktober 1835 werd zoon Arend pachter van Middelburg. **Jannetje** van Graven, een dochter van Ceel van Graven en Clara van Bourgonje, de pachters van Nieuw Zandvliet, thans Stationsweg 162. In het pachtcontract van de „boerenhofstede genaamd Middelburg, bestaande in (sic) een woonhuis, stalling voor vee, schuur en hooibergen, alsmede den tuin bij deze woning gelegen”, worden de percelen „in de Hooge **Mosveen**” alleen maar globaal aangeduid, want Van der Vlucht verklaart ze „volmaakt te kennen”.¹⁸⁹

Het pachtcontract bevat een groot aantal voorwaarden, o.a. om de gemelde landerijen niet meer dan voor de helft te hooien en nooit hetzelfde land twee jaar na elkaar. Er mag geen hooi worden verkocht. Ook mogen er geen „vreemde paarden” en niet meer dan 25 melkkoeien worden geweid. Alle mest moet de pachter „op de woning laten”. Bovendien moet hij jaarlijks „zes bokken (schuitten) goede, oude paardemest” kopen en die over het land strooien. Eén bok kost f 30, maar al wordt ook deze mest duurder, hij zal zich toch aan deze bepaling moeten houden. Verder zal hij de kwitanties van de gekochte mest moeten vertonen. Als we bedenken, dat men op Keukenhof veel paarden had en hieromtrent ook veel contacten onderhield met Engelse stallen, dan kan men misschien vermoeden, waar een deel der mest vandaan kwam. Ook is vastgelegd, dat de pachter de somma van 30 cent zal moeten betalen aan de „bediende” van **Keukenhof**, telkens wanneer deze een koe uit de bossen moet drijven. De pacht is f 950 per jaar, later f 952.

Dit contract is telkens weer vernieuwd, aanvankelijk met Arie van der Vlucht, maar later met diens zoon **Marcelis** of Selis. Uit het huwelijk van Arend van der Vlucht en **Jannetje** van Graven waren drie kinderen geboren. De oudste was Arie, geboren 16 april 1838. Hij betreft later een boerderij aan de Heereweg bij de Tol. Dan volgt de genoemde Seel. Ten slotte nog Clara, geboren in 1848. Dan woonde er nog een nichtje in huis, Petronella van der Vlucht, geboren 4 mei 1853.

Selis van der Vlucht, geboren 9 oktober 1843, trouwde in 1877 met Hendrika van Rijn, geboren te Voorhout op 23 januari 1852. Uit dit huwelijk zijn op Middelburg een groot aantal kinderen geboren: Johanna Maria (1878), **Damianus** Augustinus (1879), Arnoldus (1880), Elisabeth (1881), Cornelia (1882), **Martinus** (1884), Sophia Johanna (1885), **Marcelis** (1886), Leonardus Cajetanus (1888) ; (waar haalt zo'n boer zulke mooie namen vandaan? Daar zal de „heiligenkalender” wel aan te pas zijn gekomen! Of was er een pater of broeder in de familie, die de namen **Damianus** of Cajetanus droeg?), Wilhelmus (1889) en Clara (1891). Dit was nog niet de laatste, maar toen woonde het gezin niet meer op Middelburg.

Verbouwing van Middelburg

Men zegt, dat de boerderij omstreeks het midden der vorige eeuw eens geheel of gedeeltelijk zou zijn uitgebrand. Het kan misschien waar zijn, al zijn er in het geheel geen papieren hieromtrent bewaard gebleven. In ieder geval heeft er wel toen ter tijd een aanzienlijke verbouwing plaats gehad. De plattegrond van het voorhuis is dezelfde gebleven en ook de „grote schuur” of „wagenschuur” (afb. 22) is zoals van ouds. De dwarsbouwsels aan het achterhuis blijken echter verdwenen. Daar vinden wij nu die romantische ruitvormige venster-raampjes, die men ook op Wassergeest aantreft (afb. 22). Deze buitenplaats was in 1852 door de familie Steengracht aangekocht. Ze werd verhuurd aan **Carel A. A. baron van Pallandt** (van Keukenhof), die het huis deed slopen en op de fundamenten een boerderij bouwde, ook al met trapgevels en **ruitvensters**.¹⁴⁰ Ook het huis Keukenhof werd in een romantisch kasteel **gemetamorfiseerd**.¹⁴¹

De voorzijde van Middelburg kreeg een trapgevel met aan weerszijden symmetrische raampartijen. Daardoor moesten de vensters van de opkamer boven de kelder vergroot. Dat gaat bezwaarlijk, als ook het achterliggend huis niet geheel verbouwd wordt. Het zijn aldus schijnvensters geworden met fraaie **sierhuizen**. Wie zou menen dat de bewoners van Middelburg erg lang slapen of een afkeer hebben van frisse lucht, vergist zich; de vensteropeningen bevinden zich aan de andere zijde.

Zo blijkt de „boerderij uit de tijd van **Jacoba van Beieren**” in zijn huidige vorm nauwelijks 120 jaar oud te zijn. Dat neemt niet weg, dat het een **aller-aardigst** huis is. De onbekende architect blijkt een goede smaak te hebben gehad. Vooral is ook belangrijk, dat men gebruik heeft gemaakt van oude **handvormstenen**, die aan het gebouw een zeer archaïserend en landelijk voorkomen geven.

Omsteeks 1880 heeft de „**wandelende** dominee” **J. Craandijk** op een mooie voorjaarsdag Lisse **bezocht**.¹⁴² Hij stapt nu van de Stationsweg over de binnenweg (Loosterweg) naar de boerderij Middelburg en beschrijft zijn indrukken als volgt: „**Eiken** en populieren vormen er een laan, die later in den zomer haar koele schaduw zal geven. Ter rechterzijde loopt een lange, rechte voort, die wij reeds uit de overplaats van Keukenhof (het tegenwoordige **tentoonstellingsterrein**) zich hadden zien uitstrekken onder het jonge frisse groen van het dichte hakhout. Weiden en bollenland, van verre door donkere bossen en blinkende duinen begrensd, beginnen zich meer te vertonen en in de grote vlakte golfte de pluim van witten damp boven den voorbij snellenden spoortrein. De **zandstreek** hebben wij nog niet verlaten, al werden reeds hier en daar de hoogten **geeffend**, om voor weide en teelgrond plaats te maken. Zandige heuvels, met denennen begroeid, wilde struiken langs hellingen en in valleien, witte berken, hoge sparren, wier toppen boven ruige duinglooiingen uitsteken, geven nog altijd aan het landschap een woest en indrukwekkend karakter. Een zanderij bewijst, dat het werk der ontginning nog altijd wordt voortgezet. Huizen zijn er schaars.

Een grote boerderij, met gotische ramen en trapgevel, die er ondanks zijn middeleeuwse bouwstijl nog tamelijk nieuw uitziet, ligt aan onze linkerhand. Er staan fraaie iepen bij, wier forse takken zich over een helder water welfen, en niet ver van daar vinden wij een bospleintje met wild uitgewaaierde bomen". Het heldere water, waarvan Craandijk hier spreekt, is verdwenen. Ook is een stukje van het boeren erf afgenomen toen men de bocht in de weg iets heeft afgeflauwd en is het kleine houten watermolentje achter de boerderij helaas gesloopt, maar verder is de situatie tot op heden nog onveranderd gebleven.

Boer Van Graven

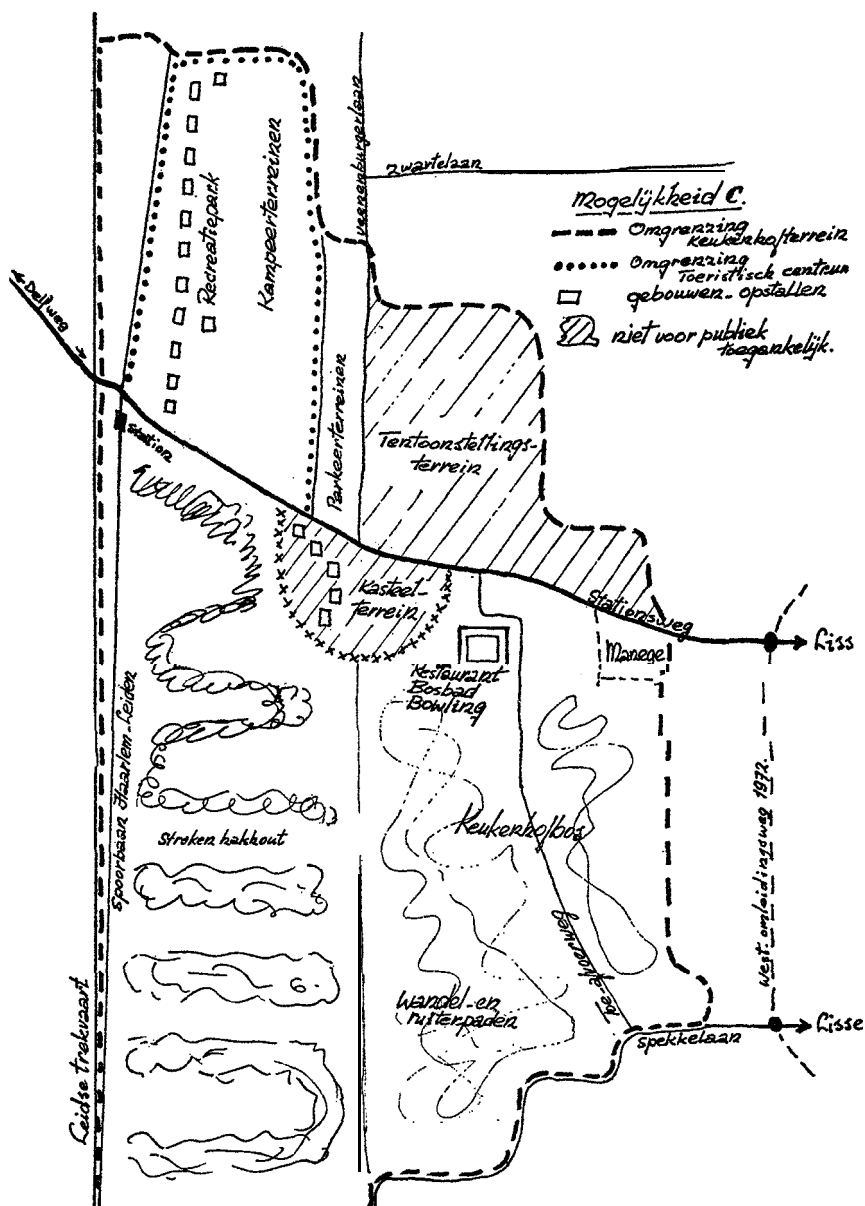
In 1892 is de familie Van der Vlucht van Middelburg weggetrokken. Selis had de boerderij Laag-Teylingen onder **Voorhout** gekocht, thans Frank van **Borselen** laan 2, maar hij kon haar nog niet dadelijk betrekken. Anderzijds zocht men een pachtboerderij voor de familie Van Graven, die op Oud-Zandvliet woonde, waarvan de weiden door de gebroeders Driehuizen werden gescheurd tot **bloembollenland**. Een oplossing werd gevonden, doordat Van der Vlucht voorlopig de boerderij van Keukenhof betrok en daarna, in 1894, naar Laag-Teylingen verhuisde, waar het nageslacht nog steeds woont. De oude **Aris** of Arend van der Vlucht **sr.** heeft dit alles niet meer beleefd; hij is in 1894 te Lisse gestorven. Zijn vrouw, **Jannetje** van Graven, was hem reeds op 12 februari 1882 in de dood voorgegaan.

In zekere zin bleef Middelburg toch in de familie toen Jaap van Graven, gehuwd met Helena van Ruiten, er zich vestigde. Jaap was een achterkleinzoon van Arie van Graven, de trouwe pachtboer op Oud-Zandvliet, dat naar een der eigenaars, Marinus Temminck, later ook wel „**Marinus**” werd genoemd.¹⁴³ Hij werd als pachter opgevolgd door zijn zoon Cornelis Jacobus, „**Kees**” (1884-1950). Na diens overlijden zette zijn weduwe, Maria Smit, het bedrijf tezamen met haar jeugdige zoon **Herman(us)** voort, totdat deze **Herman**, gehuwd met Maria **Schrama**, zich niet zonder trots zelf boer op Middelburg mocht noemen.

Toeristisch project Lisse

Het echtpaar Van Graven zou niets liever zien, dan dat hun zoontje Kees later de familietraditie zou voortzetten. Nu is het thans meer dan ooit moeilijk in de toekomst te kijken. Men kan zich afvragen of een boerenbedrijf, vooral een geleidelijk aan meer geïsoleerd liggend bedrijf, nog wel rendabel is. Vooral ook, of het nog wel past in de sociale structuur van de toekomstige gemeenschap. Maar er is nog meer.. .

In september 1968 verscheen onverwacht de omvangrijke eindexamenscriptie van mejuffrouw Simone J. Hooij, studente aan het Nederlands Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme. Een prachtige, goed uitgewerkte en uitstekend gedocumenteerde studie.¹⁴⁴ Ieder instituut zou zich **met** een studente die iets dergelijks presenteert waarlijk gelukkig prijzen! Het werd allemaal nog aardiger, toen Simone een zeer aantrekkelijke jonge vrouw bleek te zijn, die in staat bleek

op heldere en charmante wijze haar „Toeristisch project” desgevraagd toe te lichten. Op verschillende wijzen bleek Keukenhof voor het moderne toerisme bruikbaar. Bij Mogelijkheid C was in de polder van de Grote **Looster** een uitgestrekt recreatiepark geprojecteerd, door onvriendelijke mensen ook wel pretpark genoemd, alsmede kampeer- en parkeerterreinen. Het was allemaal werkelijk bijzonder aardig, maar toen bleek, dat een enkele volijverige middenstander al zat uit te denken, waar hij wel het beste zijn verkoopstandje zou kunnen neerzetten, werd het voor de eigenaar en de pachter van de gronden, die een en ander goeddeels uit de krant moesten vernemen, toch wel wat onaangenaam. Zo behoeft de uitstekende scriptie ten slotte toch nog één verbetering. In de zinsnede waarin vermeld stond dat Graaf van Lynden „zeer welwillend tegenover het hele plan” stond, moest over het woordje „zeer” een papiertje met de letters „m.i.” worden geplakt, waardoor het gehele project m.i. zeer aan waarachtigheid had gewonnen.

Waar leidt dit alles nu heen? Zou dat „groene hart”, die „groene long” van Holland, met zijn uitlopers tot aan de kust, nu toch worden aangetast? Zou dit **verrustigende** uitzicht over het boereland met wat **houtbosjes**¹⁴⁵ en zijn weilanden met koeien nu toch verloren moeten gaan? Wie wil dat eigenlijk? De eigenaar niet en de pachter ook niet en de mens die dit **arkadisch** landschap met welgevallen aanschouwt al evenmin.. . Fatalisme blijft bij landschapsplanning vaak een zeer slechte adviseur te zijn.

AANTEKENINGEN

1. Archief Van Lynden/Keukenhof, perkamenten charter, nog ongenummerd. Leids Jaarb. 1971, kaartje blz. 148, tweede huis ten zuiden van Veenenburg.
2. Met dank aan de heer A. C. Crena de Jong, **seccr.** Woordenboek der Nederlandsche Taal te Leiden.
3. J. Prinsen **JLzn**, Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, deel 11 blz. 21.
4. A.R.A., **Arch.** Hof van Holland 3280, Register van decreten, fol. 445 verso e.v. Zie voor de herberg De Zwaan te Leiden Leids **Jaarb.** 1971, blz. 145.
5. A. M. Hulkenberg, 't Roemwaard **Lisse** (1971) blz. 30.
6. Leids Jaarb. 1971 blz. **152/54** en afb. 17.
7. J. Kloos, Noordwijk in den loop der eeuwen (1928), blz. **46**.
8. Ruychaver was eigenaar van Oostende te Hillegom. A. M. Hulkenberg, 't Vermaaklijk Hillegom (1972), blz. 62.
9. Zie noot 1. De „sententie” was gedateerd 28 sept. 1580. Deze jaargang ontbreekt echter **juist** in het **Arch.** van het Hof van Holland. De naam „**Ruige Neel**” is niet origineel. Reeds omstreeks 1560 draagt ook een zekere Cornelis **Cornelisz** deze bijnaam. (A. M. Hulkenberg, De Aagtenkerk van Lisse (1960), blz. 37).
10. Uit het **z.g.** lange boek van ir. A. F. de Graaff te Lisse.
11. Gaarderboeken van het Morgengeld, **Arch.** Rijnland Leiden.
12. A.R.A., **Recht.arch.** Lisse nr. 1, fol. 11 en 86.
13. Archief Van **Lynden/Keukenhof**, perkamenten charter zonder zegel.
14. Zie over de duinmeiers Hits: A. M. Hulkenberg, De kleurige Keukenhof (1971), blz. **10** tot 13.
15. A.R.A., **Recht.arch.** Lisse **nr 1**, **29** mei 1585

16. M. Thierry de Biie Dölleman en mr. O. Schutte, Het Haarlemse geslacht Van der **Laen**, De Ned.' Leeuw' 1969, blz. 13 (portretten) en 14, overdruk. **Kinderen** van dit **echtpaar** worden genoemd in Leids Jaarb. 1971 blz. 147. te weten Willem, Anna en Maria. Maria, weduwe van Jan Meerman, was dus niet, de oomzegster van Willem Ruychaver, zoals ten onrechte vermeld, doch zijn jongste zuster!
17. Archief Van **Lynden/Keukenhof**, perkament met beschadigd zegel.
18. H. G. A. Obreen, Het geslacht van Wassenaar (1903), blz. 89. Taxandria 1909, blz. 242.
19. Gaarderboek van Rijnland, 1612 e.a.
20. Zie over hem De Aagtenkerk van Lisse, blz. 42 en 183. Ook. A. M. **Hulkenberg**, Het Huis **Dever** te Lisse. (1966), blz. 77.
21. Gaarderboek van Rijnland 1624.
22. Taxandria 1909, blz. 242 en 1934, blz. 212. Voor de Langeveldse kapel zie **Kloos** (noot 7).
23. A. J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden (1845), 6de deel, blz. 427 e.v.
24. Zie noot 22. Vgl. De Ned. Leeuw 1913 kol. 219.
25. J. E. Elias, De Vroedschap van Amsterdam (1905), dl 1 blz. 534 en 536. Met dank aan de heer M. Thierry de Biie Dölleman te Heemstede.
26. **Arch. Van Lynden/Keukenhof**, zeer groot perkament, zoals de meeste stukken nog ongenummerd.
27. **A.R.A.**, Rechtarch. Lisse, nr. 7, fol. 176 recto.
28. **Arch. Van Lynden/Keukenhof**, perkament met **zegel**.
29. Haesgen van Foreest **compareert** in 1584 in **een acte** betreffende de hofstede Breelant met 17 morgen te De Zilk. (A.R.A., **Arch.** Cousebant 839-893. Kaart Coll. **Hingman** nr. 2336). **Zij** was een dochter van Willem van Foreest en **Marietje** Cornelisdr. Haar grootouders van vaderszijde waren Mr. Pieter Cornelisz van Foreest, schepen en burgemeester van Haarlem, en diens tweede **echtenote** **Margriete** Willemsdr. van **Sassen**. (Dit laatste is waarschijnlijk een toponiem). Van **moederszijde: Cornelis Thymansz** en Duve **Jansdr.** (Met dank aan de heer M. **Thierry** de Biie Dölleman).
30. A.R.A., **Arch.** Cousebant nr. 13, huwelijks voorwaarden.
31. Drs. C. van de Haar, Het Huis Grote Markt 21, Jaarb. Haarlem 1956. Dr. G. H. Kun. Het Huis dat **Jacob** van Camryn bouwde, id. 1957.
32. 'Bijdragen Bisdom Haarlem' **X** en Archief Cousebant.
33. **Arch. Van Lynden/Keukenhof**, perkament met **zegel**.
34. A.R.A., Rechtarch. Lisse nr. 8, fol. 243 e.v.
35. 't Vermaaklijk Hillegom blz. 20. 't Roemwaard Lisse blz. 30. De kleurige **Keukenhof** blz. 7, 12 en 13.
36. Gemeentearchief Hillegom nr. 196.
37. Jaarb. Centr. Bureau voor Genealogie 1969. J. B. van Loenen, Beschrijving en kleine kroniek van Hillegom (1916), blz. 65/66.
38. A.R.A., **Arch.** Cousebant, **voori.nr.** 769.
39. Volgens drs. J. Fox zou misschien nog iets te vinden zijn in de „Verbalen van het Hof van Holland”, **inv.nr.** 1348. Ondanks de deskundige assistentie van drs. P. A. **Henderix** is schrijver hierin niet geslaagd.
40. 't Roemwaard Lisse blz. 32. Portretten in De kleurige Keukenhof, blz. 27 en 35.
41. **Arch. Van Lynden/Keukenhof**, diverse stukken. A.R.A., Rechtarch. Lisse, nr. 8, fol. 256 verso en 257 recto e.v.
42. De kleurige Keukenhof blz. 30 en 33 (kaartje).
43. **Arch. Van Lynden/Keukenhof**, **voori.nr.** 42, dubbel folio met situatieschets.
44. A.R.A., **Arch.** Cousebant nr. 46.
45. Idem nr. 17. Is deze lustplaats **Morsveen** of is het misschien Breeland (noot 29)?
46. A.R.A., Rechtarch. Lisse nr. 12 fol. 10 verso. **Arch.** Cousebant nr. 21.
47. Gaarderboek van Rijnland.

48. Bijdragen Bisdom Haarlem V, blz. 98-104. Zie ook noot 31.
49. Idem X, blz. 124, 152, 166, etc. Afb. van dit „kerkje” in Jan **Hoeben**, Zeven eeuwen Haarlem, deel I (1966), blz. 120.
50. De Aagtenkerk van Lisse, blz. 61 en 64.
51. A.R.A., **Arch.** Heereman van Zuydtwijck nr. 15.
52. A.R.A., Recht.arch. Lisse 139, Jacob **Pietersz** Aardenburgh, duinmeier, insolvent in 1719. De kaart van 1635: **HvZ** nr. 15.
53. Gemeentearchief Hillegom, **Dak** 85 nr. 22, 23, 24.
54. De Aagtenkerk van Lisse, blz. 49-52.
55. Gemeentearch. Lisse nr. 365, Gaarderboek **morgengeld** 1698.
56. Voor al deze **familiegegevens** A.R.A., D.T.B. nr. 2 (gaarder) fol. 11, 24, 187. Id. nr. 8, nr. 9, fol. 43 vs en 77, nr. 15, fol. 125, etc.
57. A.R.A., Recht.arch. Lisse nr. 12 fol. 250 verso en 251 recto.
58. Id. nr. 8 fol. 280.
59. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, voorl.nr. 42.
60. De kleurige Keukenhof, blz. 12/13 en 28/29. A.R.A., Recht. **arch.** Lisse 15, fol. 197v.
61. **Jhr.** mr. A. F. O. van **Sasse** van Ysselt. **Beschrijving** van het H. Kersteilde (1905). Dit **gilde** bestaat nog steeds en heeft een kapel in de **kathedrale** basiliek te Haarlem (Joh. W. B. Beijk, De Nieuwe Sint Bavo te Haarlem (1948). blz. 67-70). De heer M. Th. de Bije **Dölleman** maakt mij erop attent, dat het niet geheel juist is, dat de toelating slechts open zou staan voor de hoogste katholieke kringen (Leids Jaarb. 1971 blz. 157). De „stoelen” vererfd, zodat soms ook „kleyne luyden” zitting hadden in dit loffelijk genootschap.
62. A.R.A., Archief Cousebant nr. 53.
63. Idem nr. 55.
64. Zie noot 29. Gemeentearchief Noordwijkerhout, nr. 388 fol. 123.
65. Het Huis **Dever** te Lisse, blz. 164 met voetenoot en 165, afb.; mr. E. B. F. F. baron Wittert van Hoogland, De **Heeren** van **Hoogmade** (1944), blz. 57 e.a.
66. A.R.A., Rechtarch. Lisse nr. 15 fol. 103-105 verso. Origineel **perkament** met zegel in Archief Van **Lynden/Keukenhof**. Zie Leids Jaarb. 1971 blz. 152.
67. A.R.A., Rechtarch. Lisse fol. 190 verso e.v. Voor Meer en Duyn zie 't Roemwaard Lisse blz. 34 en Leids Jaarb. 1951 blz. 110 e.v.
68. A.R.A., Lisse **D.T.B.** nr. 2, Gaarder, fol. 11. Idem Lisse 8.
69. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, voorl.nr. 42. Weiintje blijkt in 1751 reeds twee maal weduwe. **Vgl. De** Aagtenkerk van Lisse blz. 87.
70. Gemeentearch. Lisse nr. 219 (**nrs. 67-69**), 1733/44.
71. A.R.A., Rechtarch. Lisse nr. 68 fol. 71 verso -73.
72. Idem nr. 11 fol. 139 verso en elders.
73. Gaarderboeken morgengeld van Rijnland, etc. Zie voor Croessinck De Ned. Leeuw 1942. kolom 193.
74. 'Zie o.a. 't Roemwaard Lisse blz. 52.
75. Zie over hem De kleurige Keukenhof, blz. 13, 14, 28 en 30.
76. A.R.A., Recht.arch. Lisse nr. 8 fol. 37.
77. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, voorl.nr. 42, perkament.
78. Zie noot 77. Voor D'abenis en Dubbelhoven zie 't **Roemwaard** Lisse, blz. 56.
79. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, voorl.nr. 42, perk. met gebroken zegel.
80. Idem, Juriaan **Vreeburg** heeft procuratie.
81. De kleurige Keukenhof blz. 12/13 en 28/29, met kaarten.
82. Zie b.v. bij noot 75.
83. Archief Oultremont-Familie, Glains (Ans) bij Luik, dossier 50.
84. Nicolaas Tjarck had nog **wel** elders in Lisse bezit. Op 8 mei 1778 verkopen mr. Gerard Petrus **Diert**, heer van Melissant, Henricus **Gerardus** de Jonge, heer van de Groote Lindt, etc., en Joseph Gabriel de **Casas** van Wien, als executeurs van de weduwe Nicolaas

Tiarck voor f 2425 tien morgen weiland in de Lisserpoelpolder aan Jan Verdegaaal (A.R.A., Recht.arch. Lisse nr. 23 fol. 246 verso **e.v.**). Tot voor **kort** was dit weiland in de familie **Verdegaaal** (van Poele-way). Het is bij de bebouwing van de **Poelpolder** verkocht aan de gemeente Lisse.

85. Zie Leids **Jaarb.** 1971 blz. 155 en 157.

86. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, papiertje, ongenummerd.

87. Origineel in **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**.

88. A.R.A., Recht.arch. Lisse, nr. 74 fol. 214 verso.

89. Gemeentearch. Lisse. **nrs.** 85-89, **Verpondingen**.

90. A.R.A., D.T.B. Hillegom nr. 12 pag. 55. Zie 't **Vermaaklijk** Hillegom, blz. 8/9.

91. A. M. **Hulkenberg**, 't Seer heerlijk Sassenheim en **Voorhout** (1972), blz. 48.

92. Id., **Recht.arch.** Lisse nr. 24 fol. 56 verso e.v. Perkament met gebroken zegel in **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, **voorl.nr.** 42.

93. Gemeentearchief Amsterdam. **Inlichting** van mejuffrouw dr. 1. H. van **Eeghen**.

94. 't Roemwaard Lisse, blz. 28.

95. A.R.A., Recht.arch. Lisse, nr. 25 fol. 283. Origineel perkament in **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**. Dit perceel wordt hier verkeerdelijk de Erritlooster genoemd, die echter aan de zuidzijde van **Morsveen** lag. Kennelijk was de naam reeds in onbruik geraakt; men komt hem ten minste in het geheel niet meer tegen. Heemskerk had procuratie verleend aan Jurriaan Vreeburg, die in tegenstelling tot de meeste leden van deze familie niet kan schrijven. Hij tekent met een maalteken.

96. A.R.A., Recht.arch. Lisse, nr. 104, 25 okt. 1757.

97. A.R.A., **Recht.arch.** Lisse nr. 24 fol. 207 verso e.v. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, perkament, **voorl.nr.** 42.

98. Gemeentearchief Amsterdam, Part. **arch.** nr. 186. Id. Jaarverslag 1957 pag. 25. **Elias**, De Vroedschap, deel 11 blz. 727.

99. 't Roemwaard Lisse, blz. 32.

100. Zie blz. 171.

101. Het Veenkje zelf is niet zeer interessant; wel echter het grote aantal desbetreffende perkamenten charters met zegels in het **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, de oudste van 1572/77.

102. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, folio bij **voorl.nr.** 42.

103. Idem, **voorl.nr.** 42, diverse stukken.

104. Gemeentearchief Hilleegm. inv.nr. 122 **pak** 72. Zie blz. 156.

105. A.R.A., **Recht.arch.** Lisse nr. 20 fol. 77-78 verso.

106. Idem nr. 26 fol. 29 verso -31 recto. Originele, ten dele vergane koopbrief in **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, met een copie van 1800.

107. Gemeentearchief Rotterdam. **Inlichting** van drs. R. A. D. Renting, archivaris.

108. Id., oud notarieel archief, **inv.nr.** 3245/272-275.

109. Groot perkament in **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof** bij **voorl.nr.** 42, alsook een „**Specificatie**” (folio).

110. Hierover vele stukken in **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**.

111. Ned. Adelsboek 1949 blz. 496.

112. Archief Leeuwenhorst, Noordwijkerhout. Met dank aan de heer J. Ph. N. du Quesne van Bruchem.

113. Drs. J. van Venerien, Hart van Kennemerland (1968), blz. 87.

114. De kleurige **Keukenhof**, blz. 52.

115. A.R.A., D.T.B. Lisse 8. Id. 7, begraafboek, 6 nov. 1806 op 't kerkhof bij de **dorpskerk** begraven.

116. **Arch.** Van **Lynden/Keukenhof**, perkament met beschadigd zegel bij **voorl.nr.** 42.

117. De Aagtenkerk van Lisse, blz. 111.

118. (Halve) gedrukte affiche in **Gemeentearch.** Lisse, nr. 14.

119. Over **Leenslag** is in de Lisser archieven niets te vinden. Hendrik **Leenslag** was pachter van Sixenbrug onder **N'hout**, dat sinds 1848 ook tot **Keukenhof** behoort. Hij was

gehuwd met Barber **Swaanepol**. Zijn dochter Femmetje, geboren in 1786, trouwde in de bekende Lissese Blokhuis-familie.

120. Gemeentearch. Amsterdam, N.A. 14452, acte nr. 210 en 211. Id. **1076/110** verso en **1077/153** N.K., **641/396** fol. 199 verso, etc.

121. Arch. Van **Lynden/Keukenhof**, originele affiche, 194x45 cm, ongenummerd. Halve affiche in Gemeentearch. Lisse, nr. 14.

122. A.R.A., Recht.arch. Lisse nr. 24 fol. 162 verso – 168 verso. Originele acte in Arch. Van **Lynden/Keukenhof**, **voorl.nr.** 40.

123. De kleurige Keukenhof, blz. 52, 53, 57 en 65, met portretten. Ned. Adelsb. 1952 blz. 12, etc.

124. Arch. Van **Lynden/Keukenhof**, **voorl.nr.** 42, perkament met gebroken zegel. „Kloppers” of „drijvers” drijven bij de jacht het wild op. Of hiermede de naam verklaard is, weet ik niet.

125. Idem, omstreeks 1880, ongenummerd.

126. A.R.A., Recht.arch. Lisse, nr. 24 fol. 187 verso en 188 r.

127. Idem, 206 verso en 207 recto.

128. Arch. Van **Lynden/Keukenhof**, handschrift Eyssing, ondertekening A. van der Zaal.

129. 't Roemwaard Lisse, blz. 24. De huidige Kapelstraat te Lisse heeft haar naam te danken aan de voormalige Kapelleweide en het Kapelleland. Schr. meende, dat de opbrengst dezer percelen bestemd zou zijn voor „de kapel van Lisse” (± 1250-1461). Het is echter zeer goed mogelijk dat hier, vlak bij het Meer en de Gracht, vroeger vlaskapellen stonden. En vandaar dan de naam! Beide is mogelijk.

130. Arch. Van **Lynden/Keukenhof**, perkament. Eveneens copie, bij **voorl.nr.** 42.

131. Zie over hem De Aagtenkerk van Lisse, blz. 100 en 183.

132. Arch. Van **Lynden/Keukenhof**, map „Klopjeslanden”, perkament met gebroken zegel en diverse andere stukken.

133. Idem, **voorl.nr.** 47. Portretten van de chirurgijn Wolff en echtgenote in De Aagtenkerk van Lisse, blz. 123. Deze portretten bevinden zich thans bij de Dames Verdegaa, Bijweglaan 20, Bennebroek.

134. Idem, „Spoorweg N. 58” in grauwe omslag.

135. Idem, folio met opschrift: „Boek 55 n. 65, den 16 Junij 1843, D5, nr. 285, b 18”.

136. Idem, **voorl.nr.** 55.

137. Gemeentearchief Lisse, Burg. Stand en Bevolking. In Noordwijkerhout woonden ze dicht bij de Leidse Vaart.

138. Arch. Van **Lynden/Keukenhof**, map „Diversen, Lageveense polder”.

139. Idem, 12 folioblz., ongenummerd.

140. 't Roemwaard Lisse, blz. 120.

141. Idem, blz. 24/25.

142. Wandelingen door Nederland met pen en potlood (1882), zesde deel blz. 281/82.

143. 't Roemwaard Lisse, blz. 32 en 34.

144. Simone, T. Hooij. Toeristisch project Lisse (1968), gestencil.

145. Zie **Leids Jaarb.** 1971, blz. 164 regel 8 e.v.

ILLUSTRATIES

Afb. 16. Plattegrond van **Morsveen** met bijbehorende landerijen. Kaart in kleuren door Adr. Snoek, 1781. Arch. Van **Lynden/Keukenhof**.

Foto: W. Mesman, Lisse.

Afb. 17. Detail van de voorgaande kaart.

Foto: W. Mesman, Lisse.

Afb. 18. Portret van Frans **Barendsz Cousebant**, brouwer in Haarlem, 1580-1667; door Verspronck (gravure Lenfant).

Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag.

Afb. 19. Portret van mr. **Cornelis** van Sypestein, heer van Hillegom, 1596-1665; niet gesigineerd.

Coll. kasteel Sypestein, Loosdrecht

Afb. 20. Portret van mr. Cornelis Ascanius van Sypestein, heer van Sypestein, 1638-1673, zoon van de voorgaande; door Nic. Maes (1675; posthuum).

Coll. kasteel Sypestein, Loosdrecht.

Foto 19 en ~~20~~: **Iconographisch** Bureau. Den Haag.

Afb. 21. De ~~zandsloot~~ **achter** Middelburg.

Afb. 22. De boerderij **Mo(r)sveen** of Middelburg.

Foto 21 en 22: A. M. **Huikenberg**, Lisse.

Afb. 23. De boerderij **Mo(r)sveen** of Middelburg, voorzijde.

Foto: **Mielo**, Lisse.

LIJNCLICHÉS

A. Kadastrale kaart van het complex.

B. Proefmeting langs de Leidse Vaart; **arch.** Hillegom, **inv.nr.** 124 pak 150 E en F.

C. De Loostercampen, **arch.** Hillegom; **arch.** Keukenhof.

D. Aankondiging van een boelhuisveiling op Middelburg in 1807, **Arch.** Lissen, nr. 14.

E. Toeristisch project C in de polder van de grote **Looster**. Tekening mej. S. J. Hooij.

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	8
Jaarverslag over 1971	9
Financieel overzicht over 1971	12
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken over 1971	15
In Memoriam	25
Th. J. Hannema, door P. Rosier	25
J. Brouwer, door Pk J. de Ruijter de Wildt	27
Bijdragen	
Gerard Alewijnsz. (13151354) poorter van Leiden, door drs. J. Heniger	29
The last years of Jan Beuckelsz. in Leiden, by Jeremy D. Bangs	59
De omstreden nalatenschap van een avontuurlijk geleerde, door dr. Th. J. Meijer	63
Susanna van Etten, weldoenster van Cornelius Musius, door dr. P. C. Boeren	77
Abraham van der Horn, pennekonstenaar, door R. E. O. Ekkart	83
Boucken op 't secreet. Plantijndrukken op het raadhuis te Leiden, door dr. E. Hulshoff Pol	89
De hensbeker van Rijnland, door G. 't Hart	99
Het vorstelijk bezoek te Leiden in 1613, door dr. W. C. S. van Bentham Jutting	109
Beschrijvinge van de adellijke hofstad ende geslagte van de heeren Van Tol, door D. van Tol	111
Donder en blixem op Bergendaal, door J. J. Bergman	121
Morsveen, Mosveen of Middelburg te Lisse, door A. M. Hulkenberg	139
Inhoudsopgave	183